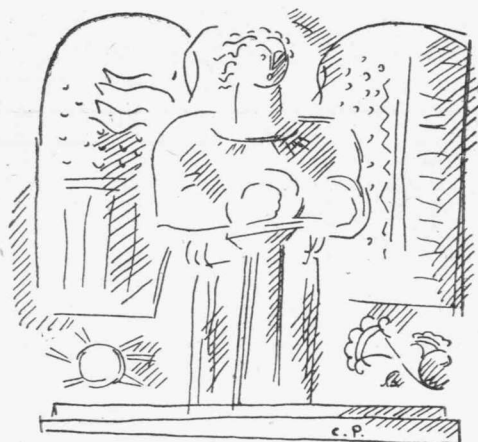

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ
ΚΑΛΙΕΡΓΕΙΑΣ

8-10

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ

Συντακτική 'Επιτροπή

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΗΡΩ Ε. ΚΟΡΜΠΕΤΗ

ΝΑΣΟΣ ΔΕΤΖΩΡΤΖΗΣ

Π. Α. ΠΑΠΑΛΗΓΟΥΡΑΣ

Τὰ γράμματα, ἡ ὕλη καὶ τὰ ἐμβάσματα στὴ διεύθυνση «Τὰ Προπύλαια»,
Λασκάρεως 15, Ἀθῆναι.—Ἐτήσια συνδρομὴ ἐσωτερικοῦ δρ. 80 καὶ γιὰ τοὺς
φοιτητὲς δρ. 60.—Συνδρομὴ ἐξωτερικοῦ φρ. γαλλ. 40.—Τιμὴ τεύχους δρ. 10.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Π. Α. ΠΑΠΑΛΗΓΟΥΡΑΣ Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Ἀλέξανδρο (μελέτη).
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ Ἐνας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση (μελέτη).
ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ (μετάφραση καὶ σημειώσεις ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑ) . . . Φίλιππος (συνέχεια).

*

Τὰ προηγούμενα τεύχη τῶν «Προπυλαίων»
στὰ Βιβλιοπωλεῖα
τῆς «Ἐστίας» Ἰ. Δ. Κολλάρου καὶ Σίας, Σταδίου 46,
καὶ «Πυρσοῦ», Βουκουρεστίου 6β.

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΕΤΟΣ Α' — ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1938 — ΑΡΙΘΜΟΣ 8-10

Π. Α. ΠΑΠΑΛΗΓΟΥΡΑΣ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΛΑΤΩΝΑ ΣΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ

*Καὶ μὴν πόθος αὐτὸν καλεῖται σημαίων οὐ τοῦ
παρόντος εἶναι, ἀλλὰ τοῦ ἀλλοθι που ὄντος καὶ
ἀπόντος.*

(Πλάτων, Κρατύλος 420 a)

*Καὶ ἅμα πόθος ἔλαβεν αὐτὸν ἐπέκεινα τοῦ
Ἰστροῦ ἐλθεῖν.*

(Ἀργιανός Ι, 3, 5)

Οἱ σελίδες αὐτὲς σκοπεύουν νὰ θέσουν ὀρισμένα κριτήρια χρήσιμα στὸν καθορισμὸ τοῦ νοήματος μιᾶς μεταβατικῆς περιόδου τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας: ἀπὸ τὸ κλασικὸ πνεῦμα τοῦ πέμπτου αἰῶνα ὡς τὸ ἑλληνιστικὸ τοῦ τρίτου. Δυὸ γεγονότα—ἡ κατάπτωση τοῦ κράτους τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ μακεδονικὴ ἀκμὴ—ἐκφράζουν κατ' ἐξοχὴν τὴν οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ ποὺ συνιστᾷ τὴ μετάβαση καὶ συνοψίζουν ὅτι κι' ἂν ἔγινε σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Ἡ πολιτικὴ μεταβολὴ ποὺ συμβολίζουν ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα κάποιας γενικώτερης στροφῆς τῆς ἱστορίας πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους, ἄλλες ἰδέες καὶ ἄλλες χώρες. Τοῦ νέου προσανατολισμοῦ ἀξίζει ν' ἀναζητήσουμε τὴ σημασία καὶ νὰ ὑπολογίσουμε τίς συνέπειες.

Ἡ Ἀσία δὲν ἦταν καὶ πρὶν ἄγνωστη στοὺς Ἕλληνας. Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι σ' ἐκείνη καὶ στὴν Αἴγυπτο ὀφείλουν τὴν ὕλη τῶν πρώτων τους γνώσεων. Ὁ προσωκρατικὸς ὅμως θεωρητικὸς, παίρνοντας ἀπὸ τίς μακρινὲς χώρες μαθήματα, μεταοῖσιν τὴν ξένη ἐμπειρία καὶ δεσμεύει τὸν ἀνόργανο ὄγκο τῆς ἀνατολικῆς σοφίας στὴ συνέπεια τοῦ ἑλληνικοῦ μέτρου. Ὅσα κι' ἂν ἔμαθαν ἀπὸ τοὺς ἐξωτικούς των δασκάλους οἱ πρώτοι μεγάλοι Ἕλληνας, δὲν τὰ χρησιμοποίησαν παρὰ μόνον ἔτσι ὅπως χρησιμοποιοῦμε τὴν πέτρα γιὰ ν' ἀνεγείρουμε τὸ ναό. Ποτὲ λαός—εἶναι ἀλήθεια—δὲν εἶχε

περισσότερο ἀνοιχτὰ τὰ μάτια του γιὰ νὰ δεχτεῖ τὴν ὕλη ποὺ τοῦ ἔρχονταν ἀπ' ἐξω σὰν πείρα, ἀλλὰ καὶ περισσότερο συγκεντρωμένο τὸ πνεῦμα του στὴ συγκρότηση τῆς μορφῆς ποὺ τοῦ ὑπαγορεύονταν ἀπὸ μέσα σὰ νόμος.

Τὸν τέταρτον ὅμως αἰῶνα ἀλλάζουν τὰ πράγματα. Τώρα θέλουμε νὰ δώσουμε κάτι στὴν Ἀσία, γιὰτὶ πρέπει νὰ τὴν κατακτήσουμε. Ὅποιος ὅμως δίνει, εἶναι ὑποχρεωμένος καὶ νὰ πάρει. Ἔτσι, δὲ συλλογίζεται πιά ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς τὴν ἐνότητά του, κατευθύνεται πρὸς σκοποὺς ποὺ θέτει ἐξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, καὶ ἐλπίζει ὄχι στὴν ἀρχαία δύναμη τῆς λιτότητας τοῦ ἥθους του, ἀλλὰ στὴν ἀντοχὴ τοῦ πάθους του γιὰ τὸ «ἄπειρο», τὸ ἄμετρο, ποὺ χύνει ἢ ἀσιατικὴ θάλασσα στὴν καρδιά τῆς ἑλληνικῆς αυτοκρατορίας.

Γίνεται λοιπὸν νοθεΐα; Ὁ νέος πολιτισμὸς δὲν εἶναι συνέχεια τοῦ παλαιοῦ; Ὁχι! Ἡ συνέχεια εἶναι ἀναμφίβολη. Τὸ σημαντικό ὅμως καὶ τὸ μοναδικὸ συνίσταται ἀκριβῶς σὸ ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ δοκιμασθεῖ τώρα σὲ ἄλλο ἐπίπεδο, καὶ θὰ κριθεῖ σὲ ἄλλη στιγμή τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πνεύματος ἢ ἀξία της. Καὶ ἡ ἀντοχὴ τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας (ποὺ κρατήθηκε ἡ ἴδια παρὰ τὴν ταραχὴ καὶ τὴν ἀστασία τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς) εἶναι ἀκόμα μιὰ ἐγγύηση καὶ γιὰ τὴ σύγχρονη καὶ γιὰ τὴν αἰῶνα παρουσία της στὴ ζωὴ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πνεύματος.

Τὰ Προπύλαια

16

του συγκεκριμένου ανθρώπου προς την αξία. Προϋποτίθεται κάποια αναγνώριση αντικειμενικής ἀρετής. "Όχι πώς κάθε προσωπικότητα είναι άσπρη, αλλά μόνο πώς δεν μπορεί να όριστεί άλλως παρά σε άναφορά προς την άρετή, έστω και ως αντίθεση. Καί η γνώση πού έχουμε έμεις της προσωπικότητας, ίσχυει έν σχέσει προς την αξία πού έχουμε δεχτεί. Γι' αυτό, άφηρημένα δε μπορεί κανείς να μιλήσει για την προσωπικότητα, αλλά πάντοτε με άναφορά σ' ένα θετικό σύστημα αξιών. Μόνο μέσα σ' εκείνο υπάρχει, και μόνο έφ' όσον δεχόμαστε να τη συγκροτήσουμε σύμφωνα μ' εκείνο ίσχυει. Γενικότερα, κάθε θετικό σύστημα αξιών άποτελεί ένα κλειστό χώρο, πού παράγει όριμένες συνέπειες,— μιά απ' αυτές είναι και η προσωπικότητα,— πού ο ίδιος όμως ως σύνολο ίσχυει μόνο έφ' όσον τον πιστεύουμε. Καί η προσωπικότητα είναι νοητή μόνο έφ' όσον υπάρχει — ή υποτίθεται πώς υπάρχει — αυτή η πίστη στον κλειστό χώρο. Είναι φανερό ότι π. χ. μιά "ιδεολογική" κριτική τη διαλύει, αν άποδεικνύει ότι οι αξίες όπου άναφέρεται είναι είτε η ιδεολογική έκφραση ενός συμφέροντος, είτε το κρύψιμο ενός φόβου, είτε κάποιο όποιοδήποτε πρόσχημα. Η άναζήτηση του τί υπάρχει πίσω από τις αξίες, ή έξήγησή τους δηλαδή κατά την αιτιότητα, άναιρεί την ίσχύ τους, έπειδή μεταφέρει τη σκέψη μας από την αυτόνομη σφαίρα του ήθικου στην άσπρη περιοχή του συνεχώς αναλυόμενου θεωρητικού λόγου. Καί στην ειδική αυτή περίπτωση, μόλις κάνουμε ιδεολογική κριτική, δε μιλάμε πιά για την προσωπικότητα,— πού είναι, άς πούμε, ένα έσωτερικό φαινόμενο, νοητό μόνο μέσα στον κλειστό χώρο της αξίας,— αλλά για τον άνθρωπο, πού τον παίρνουμε πιά σαν ένα φυσικό ή κοινωνικό φαινόμενο και πού οι διάφορες, άπειρες υπό την πλατωνική έννοια, έμφανίσεις του θά κριθούν κι' αυτές κατά την αιτιότητα.

"Ο,τι άποτελεί το σώμα της Ιστορίας, δ,τι είναι συγκεκριμένο γεγονός, δ,τι τελείται μέσα σε χρονικά όρια, επιδέχεται κάποια θετική ανάλυση: άκριβέστερα, κάποιο προσδιορισμό σύμφωνα με όρισμένες άρχές κοινές σε κάθε τι πού είναι γνώση αντικειμενική. "Έτσι, άναζητώντας τις σχέσεις του ιστορικού φαινομένου προς την όλοληπτη πραγματικότητα, και θεμελιώνοντας τις κατά τους κανόνες της φυσικής έπιστήμης, μετατρέπουμε εκείνες, πού πριν ήταν Ιστορία, σε φύση. Μπορούμε λοιπόν να δούμε μέσο από μιά πολιτική πράξη τον ηλεκτρικό μικρόκοσμο πού συγκροτεί τον έγκέφαλο, το σώμα, τη σκέψη, τη βούληση εκείνων πού πράττουν. "Αν έφαρμόσω μιά άσπρη θετική μέθοδο στις Ιστορικές έπιστήμες, θα φτάσω, μόλις προχωρήσω στην ανάλυσή μου, σε άποτελέσματα πού θα είναι βέβαια όρθά, θα είναι όμως συγχρόνως για την κοινωνιολογία και την Ιστορία άσπαινα. Αυτό συμ-

βαίνει και με το παράδειγμα της πολιτικής πράξης, πού διαλύεται σε ηλεκτρικά φαινόμενα.

Είναι εύνοητο πώς για τη λύση του προβλήματος της μεθόδου δεν έπαρκει ή κλασική έγελανή διάκριση ανάμεσα στή φύση και την Ιστορία. Πρέπει να ξεκινήσουμε από το αίτημα ότι κοινωνία υπάρχει τότε, όταν τά αντικείμενα πού τη συγκροτούν θεωρούνται σαν πράγματα καθ' έαυτά. Μόλις ξεφύγω από τουτό τον όρο, μόλις πάψω να βλέπω τον πλησίον ή το τραπέζι σαν άπύτους πραγματικότητες, μόλις ο κόσμος γίνει «φαινόμενο», χάνεται ή Ιστορία. Για να μιλήσω καντιανά, όρος της δυνατότητας της κοινωνίας είναι ή πραγματική της αναγνώριση, ή πίστη σε πράγματα καθ' έαυτά.

"Ο πρακτικός άνθρωπος — και κάθε άνθρωπος είναι ως ένα σημείο πρακτικός από τη φύση του — ένεργει πιστεύοντας πώς το τραπέζι και ο πλησίον δεν είναι φαινόμενα, πού ή έπιστήμη τά διαλύει τείνοντας να τ' αναλύσει ως τό άπειρο, αλλά πραγματικότητα πού σύμφωνα μ' αυτές ρυθμίζει το άμεσο δεδομένο της άδιάλυτης ζωής του.

Στην περιοχή του πρακτικού υπάρχουν και οι αξίες, και έπομένως και ή προσωπικότητα. Για τη θετική όμως έπιστήμη δεν υπάρχει ούτε Ιστορία, ούτε αξία, ούτε προσωπικότητα.

Γι' αυτό, ενώ οι συγκεκριμένες Ιστορικές αξίες μπορούν να μετατραπούν σε σχετικά κριτήρια, έχουν παράλληλα την Ικανότητα στον Ιστορικό χώρο να μένουν, παρά τη «φυσική» τους σχετικότητα, άπόλυτες. Έμπειρικό κριτήριο της διάρκειας (της Ιστορικής αιωνιότητας) της αξίας είναι άκριβώς ή Ικανότητά της να δημιουργεί Ιστορία. Αυτή ή Ικανότητα είναι στις διάφορες περιπτώσεις διάφορη.

"Η σχηματική τούτη έξήγηση έκθέτει περιληπτικά μόνο και δογματικά την άπάντηση στο πρόβλημα πού θέσαμε. "Όσα άκολουθούν, θα διαφωτίσουν, έλπίζω, τις κάπως σκοτεινές αυτές σκέψεις.

"Η Ιστορία συμβαίνει παρά τη φύση, «ύπερνικαίε τη φύση», έλεγε ο "Εγελος. Αυτό όμως ίσχυει μόνο όταν σαν Ιστορικά όντα θεωρούμε την Ιστορία. "Όταν την κοιτάζουμε από μέσ' από τον έαυτό της. "Από τη σκοπιά της φύσης—για την καθαρή θετική θεωρία—ή Ιστορία είναι σαν αυτόνομη σφαίρα άνύπαρκτη, είναι κι' αυτή φύση. Ούτε καν Ιδιαίτερο τμήμα της φύσης, γιατί δεν υπάρχει κανένα «φυσικό» κριτήριο, πού να είναι σε θέση να όρισει την τομή.

**

"Η άντινομία Ιστορίας και φύσης καταλήγει σε σύγκρουση, πού τελείται, όπως είναι εύνοητο, μέσα στον άνθρωπο. Γιατί εκείνος είναι πού καθιστά δυνατή τη συνάντηση, έπειδή ζει την Ιστορία έχοντας συγχρόνως την Ικανότητα να όρισει τη φύση.

"Ο άνθρωπος γεννιέται πρακτικός. Είναι με άλλα λόγια αναγκασμένος να πιστεύει στην πράξη του και τό σκοπό της. "Όσο πιστεύει, ή πράξη του έχει σημασία, είναι έπομένως Ιστορική. "Όποιος πράττει, προποθέτει κάποιο τέλος και κάποιο ήθος, κάποια αξία. "Ο άνθρωπος γεννιέται όμως και θεωρητικός. "Έχει από τη φύση του, άλλος περισσότερο, άλλος λιγώτερο, την τάση να άπιστεί και να έρευνά χωρίς κανένα σκοπό «θεωρίας είνεκεν». "Όσο άμφιβάλλει, όσο βλέπει ότι ή γνώση του είναι πάντοτε κάτι πού είναι μόνο σημείο της πορείας προς την Ιδέα, όσο ξέρει πώς τίποτε δεν είναι άπόλυτο, ούτε ο νόμος, τόσο ή θεωρία του είναι γνήσια. "Όποιος θεωρεί, προποθέτει ότι δεν υπάρχει ούτε τέλος, ούτε ήθος, ούτε αξία.

"Επιστήμη δε μπορεί να υπάρχει χωρίς τη θεμελιακή άμφιβολία των προσοκρατικών. Άλλά ο συγκεκριμένος έπιστήμονας, πού δεν είναι μιά άφηρημένη θεωρητική συνείδηση, αλλά ένας άνθρωπος πού προτίθεται να γνωρίσει, δε μπορεί να τραπέι προς την έρευνα χωρίς κάποιο ήθος και κάποια πίστη. "Η λύση της άντινομίας είναι ο άνθρωπος.

Πράξη δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την πίστη σε κάποιο ήθος. Μά ο συγκεκριμένος άνθρωπος, πού δεν είναι μόνο πολιτικός ή κοινωνικός, αλλά πού έχει παράλληλα και την Ικανότητα να άμφιβάλλει και για τον ίδιο τον έαυτό του, δε μπορεί να πράττει πάντοτε τυφλά ή ήρωικά. Θά έρθει ή ώρα του διαλογού και της συλλογής, ή ώρα πού άγνοεί τό ήθος και πού άπιστεί. "Η λύση της άντινομίας είναι ο άνθρωπος.

Και ή θεωρία και ή Ιστορία δε μπορούν να υπάρξουν ή μιά χωρίς την άλλη. "Η Ιστορία, ή πίστη, οι αξίες, θα ήταν χωρίς την θεωρία, πού κρίνει και διαλύει, στάσιμες. "Η Ιστορία θα ήταν όλο ή Ιδία, ή πίστη θα έχανε την έλευθερία της (πού μπορεί να τη διατηρήσει μόνο όσο άπειλείται από την άπιστία) και οι αξίες θα βυθίζονταν σε μιά άκίνησία, πού θα καταργούσε κάθε δυνατότητα ουσιαστικής άλλαγής.

"Η έπιστήμη, ή άμφιβολία, ή γνώση, θα ήταν, χωρίς τό ήθος και την Ιστορία, άπάνθρωπες. "Η έπιστήμη, κι' αν υποθέσουμε πώς κάποιος θα βρίσκονταν να την άσκήσει μολονότι δε θα την έθετε ως σκοπό, θα σπασότοσε τη συγκεκριμένη ζωή, ή άμφιβολία θα έκάλυπτε κάθε κίνηση, και ή γνώση θα έφερνε όλο τό βάρος του κόσμου σε αντίθεση προς τις αισθήσεις. "Η θεωρία και ή Ιστορία δε μπορεί παρά να συνυπάρχουν για να πραγματοποιήσουν, ή μιά την παρουσία της στον άνθρωπο,— ή θεωρία θα ήταν χωρίς την πίστη και την Ιστορία ύποθεση ξένη προς τη ζωή μας,— ή άλλη τό συμβιβασμό της προς τό λόγο: ή Ιστορία θα ήταν χωρίς την άπιστία και τη θεωρία άνεξέλεγκτη και άσήμενη.

"Η θεωρία και ή Ιστορία πολεμούν, καταργούν, αλλά και τροφοδοτούν ή μιά την άλλη. "Ο άνθρωπος υπάρχει με τα έξυ των δύο, τις σύμβιβάζει, γιατί τις ζει και τις πραγματοποιεί. "Όσο πιά συνειδητά ζει κανείς την Ιστορία και τη γνώση, τόσο πιά πολύ ή θέση του γίνεται όριακή, δύσκολη και έπικίνδυνη.

Στις μεταβατικές στιγμές της Ιστορίας, ή αισθήση αυτού του κινδύνου είναι πιά Ιλιγγιώδης και πιά άμση. Γιατί τότε διατρέχουν οι ίσχύουσες αξίες τη μεγαλύτερη κρίση. Κατηγορίες, πού τις διαλύουν και τις σχετικοποιούν, προβάλλουν από παντού. Οι περισσότεροι, κουρασμένοι άφήνονται στην τύχη,— σαν τους "Αθηναίους της έποχής του Πλάτωνα,— ή παραδίδονται σε ομάδικούς μυστικισμούς και θρησκευτικές όπτασίες.

**

"Υστερ' από όσα προηγήθηκαν, φαίνεται, νομίζω, αυτόματα ή θέση πού κατέχει ο Πλάτων στην έλληνική Ιστορία. Σαν ήθική προσωπικότητα, είναι συνδεδεμένος με τις άρχαίες διδασκαλίες της περιόδου της άκμης. Τό έλληνικό πνεύμα του νόμου, τό παλιό θρησκευτικό πνεύμα των πυθαγορείων, πού δίνουν άκόμη τη δύναμη της σύνθεσης. Σά μαθητής όμως του Σωκράτη, και κάποτε—και σε σημαντικότερες στιγμές της γνωσεολογίας του— συνεχιστής των σοφιστών, κρίνει τις παραδομένες αξίες και γίνεται άρνητής της κλασικής ζωής. Τό ήθικό Ιδεώδες του καιρού των περικών πολέμων, και συγχρόνως ή άβεβαιότητα και ή συγκίνηση του παθητικού άλέξανδρινου, πού κοιτάει τό άπολλύμενο και τό άπειρον, συζούν μέσα του.

"Ας προσπαθήσουμε όμως πρώτα να δούμε πώς είχε λειτουργήσει ή ήθική πρίν από τον Πλάτωνα. "Ο μυθικός ήρωας συμβόλιζε στους παλιούς καιρούς την πραγματοποίηση της άρετής μέσα στον άνθρωπο. "Ο μύθος ήταν ή πρακτική δράση του έναρέτου και ή συγκεκριμένη προσήλωσή του στην Ιδέα. Χαρακτηριστικό είναι, ότι οι προσοκρατικοί φιλόσοφοι, αν και συνήθως βρίσκονται σε αντίθεση με την όμηρική μυθολογία (!), παραμένουν πιστοί προς την ήθική ουσία των μύθων. Δεν έχει κανείς παρ'ι να διαβάσει τις «γνώμες» πού Δημόκριτος (!), για να πεισθεί πώς κι' οι πού σκεπτικιστές, κι' ο Δημόκριτος, σέβονται την υπάρχουσα τάξη και μένουν στην ουσία τους πολιτικοί. Δεν είναι καρός να αναλύσω τώρα τό καθαρώς ήθικό νόημα πού έχει ή προσοκρατική σκέψη, και όταν άκόμη φαίνεται

(1) Δε μπορούμε τώρα να δούμε τους λόγους. "Ας θυμηθούμε μόνο, πώς ή πολεμική εναντίον του "Ηαιόδου και του "Ομήρου ήταν συνδυασμένη με τό «σκεπτικισμό» και την άβία.

(2) Diels Vorsokr. Δημόκριτος, Β 351-15α.

πώς είναι μόνο φυσική. Κι' αὐτοί οἱ σοφιστές, πού κηρύσσουν ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ γνώση (πού συνεχίζουν ἀπὸ μιὰ εἰδικὴ πλευρὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἡράκλειτου), ἐνδιαφέρονται ἀποκλειστικά γιὰ τὴν πολιτεία. Οἱ πυθαγόρειοι καὶ οἱ ἀρχαῖοι ὀρφικοί, ἀντίθετα πρὸς τοὺς νεοπυθαγόρειους καὶ τοὺς νεοορφικούς, δὲ βυθίζονται στὰ θρησκευτικὰ τοὺς ὄργια μὲ διέθεση φυγῆς ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο κόσμο. Ἀπὸ τὸ ὑπερέπεραν καὶ τοὺς νόμους τῆς φυγῆς διατείνονται ὅτι ἐξάγουν συμπεράσματα καθαρῶς ἠθικά καὶ κοινωνικά. Οἱ σχολές καὶ οἱ μυστικὲς ὀργανώσεις τοὺς δὲ μοιάζουν μὲ τάγματα ἐνδοσκοπούτων μοναχῶν, ἀλλὰ πάλι περισσότερο μὲ πολιτικὰ κόμματα. Ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία τοὺς βρῆκεται σὲ ἄμεση σχέση πρὸς τὴ ζωὴ τοῦ κόσμου τούτου, παρ' ὅλες τὶς θεωρίες τῆς μετεμψύχωσης. Ἡ ἀριστοκρατικὴ ἄλλωστε ἰδεολογία τῶν ὀπαδῶν οὗτῃς τῆς κατεύθυνσης — ἀπὸ τὴν εἰδικὴ τούτῃ ἀποψη ἀνάλογη πρὸς τὴν ἰδεολογία τῶν ἰπποτικῶν ταγματῶν τοῦ μεσαίωνα — δίνει στὶς αἰγυπτιᾶκες καὶ τὶς αἰατικὲς διδασκαλίες, πού πολλὰς φορές στὶς ἀνατολικὲς χώρες εἶχαν μόνο καθαρῶς θρησκευτικὸ νόημα, κάποιο πρόσθετο ἠθικὸ καὶ πολιτικὸ χρῶμα, πού τὶς ἀλλοιώνει ριζικά. Τὸ ἴδιο ἔγινε, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ μὲ τὸ Χριστιανισμό. Στὴν ἀρχή, ἦρθε στὴν Εὐρώπη καὶ τὴ ρωμαϊκὴ Ἀφρική μὲ μόνο σκοπὸ νὰ «σώσει» τὸν ἄνθρωπο. Ὅταν ὁμως ἔγινε ἐπίσημη θρησκεία, συνδέθηκε, στὸ Βυζάντιο μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ καὶ τὴν ἀριστοκρατικὴ ἰδεολογία, στὴ Δύση μὲ τὸ φραγκικὸ ἰδιαίτερο τύπο τῆς φεουδαρχίας, καὶ πῆρε στὴ δογματικὴ του διατύπωση, τόσο τὴν ἀνατολικὴν ὅσο καὶ τὴ δυτικὴ, κάποιο συγκεκριμένο ἠθικὸ καὶ πολιτικὸ χαρακτήρα.

Ὅταν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἡ κοινωνικὴ καὶ ἠθικὴ κρίση, πού ἄρχισε περὶ τὸν στὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνα καὶ πού ξαπλώθηκε μὲ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο σὲ ὀλόκληρη τὴ χώρα, διέλυσε σιγά-σιγά τὶς ἀξίες καὶ τὸ νόημα τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου, ὅταν ἡ ἀρχὴ τοῦ νόμου (!) καὶ τὸ μέτρο γίνονταν τυπικὲς μόνο φράσεις καὶ ἀναμνήσεις, παύουν πιά οἱ Ἕλληνες νὰ δροῦν σύμφωνα πρὸς κάποιο σκοπὸ, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει πιά σκοπός. Παύουν νὰ εἶναι προσωπικότητες.

Ὁ Πλάτων ἔζησε σ' αὐτὴ τὴν κρίσιμη στιγμή. Στὸ κέντρο τῆς φιλοσοφίας του, σὰν πρακτικὴ δύναμη, στέκει ἡ λειτουργία τοῦ ἔρωτα. Δὲν εἶναι ὁμως ὁ πλατωνικὸς ἔρωτας μιὰ λειτουργία πού μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναζητήσει τὴν ἀνάλυσή τῆς σ' ἕνα ὀρισμένο πλατωνικὸ κείμενο· πρῶτ' ἅπ' ὅλα, γιὰτὶ ὀλόκληρη ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα τὴν προϋποθέτει ὡς κινητήρια ἀρχή· ὕστερα,

(1) Τὴν κλασικὴ Ἑλλάδα δὲν μπορούμε, νομίζω, νὰ τὴ νοιώσουμε χωρὶς νὰ δοῦμε τὴν ἔννοια τοῦ ἀρχαίου μύθου καὶ τοῦ ἀρχαίου νόμου, ὅπως καὶ τὶς σχέσεις πού ὑπάρχουν μεταξὺ τους. (Βλ. «Προτύπαια», τευχ. 1, σελ. 4 κ. ἑ.).

γιατὶ καὶ ὅταν ἡ ἴδια ἡ ἀρχή, στὸ «Συμπόσιο» καὶ τὸ «Φαῖδρο», γίνεται συστηματικὰ ἀντικείμενο φιλοσοφικῆς θεωρίας, δὲν ἐρευνοῦνται μὲ τρόπο μονοσημαντὸ καὶ ἐξαιρετικὸ. Γιὰ τὸν ἔρωτα, δὲ λέει ποτε ὁ Πλάτων «ὅσος ἐστίν», ἀλλὰ πάντοτε «ὡς ἔοικεν», γιὰ νὰ μεταχειρισθῆτε τὶς ἴδιες λέξεις πού μεταχειρίσθηκε στὸ «Φαῖδρο» μιλιώντας γιὰ τὴν ψυχὴ (!). Ἐκτός ὁμως ἀπὸ τοὺς δυο αὐτοὺς λόγους, ὑπάρχει κι' ἕνας ἄλλος καθολικώτερος, πού εἶναι καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἱστορίας ἰδιαίτερα σημαντικός. Ὁ πλατωνικὸς ἔρωτας δὲν εἶναι μόνο τὸ κέντρο τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἀκόμα καὶ ἡ πηγὴ κάθε ἑλληνικῆς ζωῆς, εἶναι ἡ ἀρχὴ ὀλόκληρου τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ὁ Πλάτων ἦταν μεγάλος ἐρωτικός ὄχι γιὰτὶ ἀνακάλυψε κανένα νέο τρόπο ἐρωτικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ γιὰτὶ ἔδωσε μορφὴ ἀντικειμενικὴ καὶ φιλοσοφικὴ στὸν ἀληθινὸ, τὸν πραγματικὸ ἔρωτα, πού ἀσκοῦσαν οἱ Ἕλληνες. Πουθενά δὲ λέει ὁ Πλάτων, ὅτι ὑπάρχουν διάφορα εἶδη ἔρωτος, ὅτι ἐπομένως ὁ δικὸς του, ὁ φιλοσοφικός, εἶναι διάφορος ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἀντίθετα μάλιστα, ὁ ἔρωτας καὶ στὸ «Φαῖδρο» καὶ στὸ «Συμπόσιο» παριστάνεται σὰν ἀδιαίρετη κοσμογονικὴ ἀρχή. Ἡ Διοτίμα, στὰ παραδείγματα πού φέρνει στὸ Σωκράτη, μεταχειρίζεται χωρὶς νὰ κάνει ποιοτικὲς διακρίσεις ἀκόμη καὶ ζῶα γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὴ δύναμη πού εἶχε ὁ «δαίμων». Βέβαια, ὁ φιλοσοφικός ἔρωτας εἶναι μιὰ λειτουργία πού τελεῖται — λέει ὁ Πλάτων — σιγά-σιγά μὲ ἀναβαθμώσεις, πού ὕστερ' ἀπὸ κόπους πολλοὺς ὀδηγοῦν πρὸς τὸ ἀπόλυτο καλὸν «οὐδ' ἔνεκεν καὶ οἱ ἐμπροσθεν πάντες πόνοι ἦσαν» (2). Αυτόνομο εἶναι πῶς μόνο ἐξαιρετικοὶ ἐραστὲς κατορθώνουν νὰ φτάσουν ὡς τὴ θεὰ τοῦ ὄντος, μὰ αὐτὸ δὲ σημαίνει πῶς καὶ οἱ κλονότεροι ἄνθρωποι, πού στέκονται σὲ κάπως χαμηλότερη βαθμίδα, ἀσκοῦν κατὰ πῶς εἶναι ὡς πρὸς τὴν οὐσία τοῦ διάφορο. Τὸ χάσμα πού χωρίζει τοὺς φιλοσοφικούς ἐραστὲς ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὀφείλεται στὸ ὅτι ἐκεῖνοι, ἐμβαθύνοντας περισσότερο στὴ φύση τῶν ὄντων καὶ ἀπομακρύνοντας ὅσα εἶναι μάταια καὶ παροδικὰ καὶ ἀνθρώπινα, βλέπουν διὰ μέσου τῆς μανίας τοῦ ἔρωτα τὴ γαλήνια ἀλήθεια τοῦ «ὑπερουρανίου τόπου», πού «οὔτε τις ὕμνησέ πω τῶν τῆδε ποιητῆς, οὔτε ποτε ὕμνησε κατ' ἀξίαν» (3). Ὁ Σωκράτης κατόρθωσε, — ἔτσι μὰς διηγείται ὁ Πλάτων, — ζώντας φιλοσοφικά, πραγματοποιώντας τὶς τελευταῖες συνέπειες τοῦ ἔρωτα, πού καὶ ἄλλοι ἄνθρωποι ζοῦσαν, νὰ φτάσει στὴν ἀληθινὴ θεωρία. Ἐκεῖ πού ἄλλοι «ἐγκύμουνες κατὰ τὰ σώματα ὄντες πρὸς τὰς γυναῖκας μᾶλλον τρέπονται καὶ ταύτῃ ἐρωτικοὶ εἶναι, διὰ παιδογονίας ἀθανασίαν...

(1) Φαῖδρος 246 a.
(2) Συμπόσιον 120 e.
(3) Φαῖδρος 247 c.

ποριζόμενοι (!), ἐκεῖ πού ἄλλοι παρασύρονται ἀπὸ τὸ κακὸ ἄλογο τοῦ ἄρματος τοῦ Φαίδρου καὶ ἀποτεινόμενοι πρὸς τοὺς νέους λέγοντας «ὅσα συνήθως φαῖναι οἱ ἐρασταὶ τοῖς παιδικοῖς», — ὁ Σωκράτης, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ωραιότητα, πού δὲν εἶναι παρὰ ἐκδὴλωση τοῦ αἰώνιου κάλλους, δὲν ξεχνιέται ποτε καὶ δὲ χάνεται μὲ τὴ ματαιότητα τῆς ὥρας πού θὰ περάσει, ἀλλὰ γεμάτος ἀπὸ τὴ θεϊκὴ μνήμη τοῦ φιλοσόφου, «ἀσπάζεται τὰ σώματα τὰ καλὰ» γιὰ ν' ἀναγνωρίσει ἀπάνω τους τὶς γραμμὲς καὶ τὸ ὄψος τῆς ἴδιας τῆς ωραιότητας τοῦ ὑπερουρανίου τόπου. Ὁ Σωκράτης βρῆκε μὲσα στὴν πραγματικότητα, τὴν καθολικὴ ἀνθρώπινη πραγματικότητα τοῦ ἔρωτα, τὶς δυνάμεις ἐκείνες πού θὰ ὀδηγοῦν διὰ μέσου τῆς θεας τοῦ συγκεκριμένου καλοῦ πρὸς τὴν ἐνατένιση τοῦ ἀπόλυτου, πού δὲ φαίνεται «ὅλον πρόσωπόν τι, οὐδὲ χεῖρες, οὐδὲ ἄλλο οὐδέν, ὧν σῶμα μετέχει, οὐδὲ τις λόγος, οὐδὲ τίς ἐπιστήμη, οὐδὲ πού ὄν ἐν ἑτέρῳ τινί, ὅλον ἐν ζῶφ ἢ ἐν γῆ ἢ ἐν οὐρανῶ ἢ ἐν ἄλλῳ τῷ, ἀλλ' αὐτὸ καθ' αὐτοῦ μονοειδὲς αἰὶ ὄν, τὰ δὲ ἄλλα καλὰ ἐκείνου μετέχοντα, τρόπον τινα τοιοῦτον, ὅλον γιγνομένων τε τῶν ἄλλων καὶ ἀπολλυμένων μὴδὲν ἐκείνο μῆτε τι πλέον μῆτε ἔλαττον γίνεσθαι μῆδὲ πάσχειν μὴδέν» (2).

Αὐτὸς εἶναι ὁ πλατωνικὸς μῦθος τοῦ ἔρωτα. Ἀπὸ ἱστορικὴν ἀποψη, ἐκφράζει ὀρισμένους ἀξίες, στὶς ὁποῖες πίστευαν οἱ Ἕλληνες καὶ τὶς ὁποῖες ἐνεβάθυνε καὶ ἐξέφραζε ἀπόλυτα ὁ Πλάτων. Γι' αὐτὸ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ πλατωνικοῦ ἔρωτα τόσο στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴ μοῖρα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Προσωπικὰ ὁμως γιὰ τὸν Πλάτωνα, τὸ γεγονός ὅτι σ' αὐτὸν ἔτυχε ὁ κλῆρος νὰ ἐκφράσει τὸ ἀρχαῖο ἠθικὸ νόημα τοῦ ἔρωτα, ἦταν φορτικὸ δυσβάστακτο. Ἐζήτησε σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀρνητικὴ καὶ ἄσκησε ὁ ἴδιος μιὰ ἐπιστήμη (στὴ γνωσεολογία του) κριτικὴ καὶ ἀναγκαστικὰ διαλυτικὴ. Σὰ θεωρητικὸς βλέπει τὴ σχετικότητα τῆς ἀξίας, σὰν πρακτικὸς ὁμως, σὰν ἄνθρωπος πού γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ζήσει καὶ νὰ πιστέψει. Ἀγκαλιάζει τὴν ἀρχαία ἀρετὴ μὲ τὴ θερμὴ τοῦ ἀνθρώπου πού ἔχει ἔπιση τὸν δὲν εἶναι μεγάλη. Ὀλόκληρη ἡ ζωὴ του κινδυνεύει νὰ γίνῃ ἀνοπύστη στὰ ἴδια του τὰ μάτια. Δὲν κατορθώνει ὁ ἴδιος νὰ πραγματοποιήσει συγκεκριμένα τὰ ἰδεώδη του σὰν πολιτικός, σὰ δάσκαλος. Πολιτικὰ καὶ ἐρωτικὰ ἔχει ἀποτύχει. Ἡ Ἐβδόμη Ἐπιστολὴ εἶναι μνημεῖο τῆς θανάσιμης ἀνησυχίας πού τὸν κυριέψει. Τὴ θεωρητικὴ κατασκευὴ, τὸ μῦθ οὐ ἔρωτος τοῦ, θραύει ἀπὸ μιὰν ἀποψη ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τοῦ Πλάτωνα. Τὶς πρακτικὲς καὶ τὶς πολιτικὲς του προθέσεις δὲν πνίγει μόνο ὁ ὄχλος τῶν ρητόρων, ἀλλὰ καὶ κάποια ἀνομολόγητη ἀφουσίωση

πρὸς τὴν ἱερατικὴ σχεδὸν θεωρία τοῦ κόσμου πού σχετίζεται μὲ τὴν ἴδρυση τῆς Ἀκαδημείας.

Ὁ Δημόκριτος κατόρθωσε ἀκόμη νὰ περιφρονήσει τὸ «ἄπειρον», ὁ Πλάτων τὸ περιφρονήσει μόνο θεωρητικά. Δὲν ἄνθεξε ὡς τὸ τέλος. Εἶχε πληρωθεῖ ὁ καιρὸς καὶ ἔπρεπε ν' ἀποκτήσει ὁ ἄνθρωπος συνείδηση καὶ αὐτοῦ πού χάνεται. Ὁ νεοπλατωνισμὸς βρῆκε τὴν οὐσιαστικὴ του ἀφετηρία στὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνος καὶ πηγάδι ἀπὸ τὸ πῶς στέντο καὶ προσωπικὸ του περιβάλλον. Ἀς θυμηθοῦμε τὸν ψευδοπλατωνικὸ, ἀλλὰ πάντως γραμμένο ἀπὸ μαθητὴ τοῦ Πλάτωνα, «Θεάγη». Ἐνα βῆμα, καὶ θὰ βρεθοῦμε στὸν ἀχαλίνωτο ἐρωτισμὸ καὶ τὴν ἀνήσυχη θρησκευτικότητα τῶν ἀλεξανδρινῶν. Ἡ μορφή ἰσορροπεῖται κάπως ἀκόμη, ἀλλὰ τὸ ἔργο δίνει τὴν ἐντύπωση πῶς εἶναι ἔτοιμο νὰ διαρραγῆ ἀπὸ παντοῦ. Σὲ λίγο δὲ θὰ ὑπάρχει μορφή καὶ μέτρο.

Ὁ Πλάτων ἔδωσε μὲ τὸ ἔργο του τὴν ὕψιστη τελείωση, ἀλλὰ καὶ τὸ τέλος τοῦ κλασικοῦ πνεύματος. Μὲ τὴ ζωὴ του ματαιώσε ἱστορικὰ τὸ ἀρχαῖο ἦθος, πού τὸν συγκροτοῦσε ὡς προσωπικότητα. Ἡ ἀντινομία τούτῃς στὸ πρόσωπο τοῦ μεγαλύτερου φιλοσόφου, εἶναι τὸ καθαρώτερον σημάδι πού μὰς ἄφησε ἡ ἱστορία τῆς μετάβασης. Ὁ Πλάτων δὲ μπορεῖ ν' ἀγνοήσει ὅτι γιὰ τὰ πᾶθῃ καὶ γιὰ τὸν πῶθ οἱ ἐποχῆς του, γιὰ τὶς «ἄπειρες» δυνατότητες τῶν αἰσθησεων, δὲν ἀρκεῖ πιά τὸ κλασικὸ καὶ μετρημένο βῆμα. Χρειάζεται κάποια ἀπέραντη συγκίνηση, γιὰ νὰ λιώσει τὸ ἦθος καὶ τοῦ πῶς σκληροῦ, γιὰ νὰ διαλύσει τὸ μῦθος τοῦ πῶς ἀληθινοῦ ποιητῆ, καὶ γιὰ νὰ θρυσματίσει τὶς ἀξίες τοῦ πῶς ἀρχαίας ἀρετῆς. Καὶ τὴ συγκίνηση αὐτὴ θὰ τὴ δώσει ἡ κατάκτηση τῆς Ἀσίας.

Ὁ Ἀλέξανδρος, ὅταν σιγά-σιγά ἔπαψε νὰ εἶναι στρατηγὸς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἄρχισε νὰ ὑποκαθιστᾷ τὸ μεγάλου βασιλέα, ἔλαβε φυσικὰ καὶ τὴν πολιτεία του. Ὡς τὴ ριζικὴ τούτῃ τροφὴ ἐξακολουθοῦσε ἀπλῶς τὸ ἔργο τοῦ Φιλίππου. Βέβαιος, καὶ πρὶν αὐταρχικὰ κυβερνεῖσθαι. Οἱ σχέσεις του ὁμως πρὸς τὶς τυπικὰ ἐλεύθερες ἑλληνικὲς πόλεις δὲ μπορούν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὴ συμπεριφορὰ του ἀπέναντι στὰ κατακτημένα κράτη. Ὅχι πῶς σὰ νικητῆς θέλησε νὰ δαμάσει τοὺς ἔγχθρους του καὶ νὰ τοὺς ἐκμηδενίσει. Ἀντίθετα μάλιστα, θέλησε νὰ θεωρηθεῖ νὸ μίμος οἱ βασιλέας τους. Ἄν αὐτὸ δὲν εἶναι τὴ μεγάλη πολιτικὴ του δεξιότητα, — μοναδικὴ στὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων κατακτήσεων, — κρῖβει συγχρόνως καὶ κάποια ἐντελὴς ἀτομικὴ ἐπιθυμία, κάποιο πῶθ ἐντελὸς ἀσυμβίβαστο πρὸς τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα. Τὸ συναίσθημα αὐτὸ λειτουργοῦσε, φυσικὰ, σὰν προσωπικὸ ἐντελὸς κίνητρο τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀναποκρινόμενον

(1) Συμπόσιον 208 e.
(2) Συμπόσιον 211 a.

δμως προς κάποια γενικώτερη και καθολικότερη πραγματικότητα. "Ως την εποχή εκείνη, ο ήρωϊσμός—ο ήρωϊσμός των μαραθωνομάχων—ήταν μια καθαρά ήθικη αρετή. Ήταν όχι μια προσωπική, ξεαλλη, έλλογη αντιμετώπιση του κινδύνου, αλλά μια υπολογισμένη, σταθμισμένη, ψυχραιμη προσπάθεια της Ιερής έλευθερίας. Τώρα, η όρμη που χύνει τους στρατούς του 'Αλέξανδρου προς το έσωτερικό του περσικού κράτους, είναι κάτι σαν όργη, σαν μανία, σαν αγάπη του νέου και του άγνωστου, όπως λέει ο 'Αρριανός. Δεν υπαγορεύεται από κανένα νόμο, αλλά πηγάζει ανεξέλεγκτη και άρρυθμη από την άβυσσο της ψυχής του κάθε στρατιώτη. Από την άβυσσο, γιατί οι παλιές αξίες έχουν πάψει να ζούν, και νόμο δεν υπάρχει κανείς. Γι' αυτό συχνά ο στιγμιαίος ένθουσιασμός γίνεται την επόμενη μέρα θλίψη και ανία. Γι' αυτό χρειάζονται οι στρατιώτες λάφυρα και υποσχέσεις για να προχωρήσουν. Η πρώτη, ως ποίμε ή καθαρά ελληνική, περίοδος της έκστρατειας, διατηρεί κάτι από το αρχαίο ήθος. Οι συντηρητικές μερίδες, που στίς περισσότερες μεγάλης ελληνικής πόλης άρχισαν ύστερ' από την ήττα των 'Αθηναίων να μακεδονίζουν, και που αυτές παρέχουν στον 'Αλέξανδρο τα μέσα για να πολεμήσει,—τα οικονομικά προπάντων και το ανθρωπινό υλικό,—κατορθώνουν να διατηρήσουν, παρά την παντοδυναμία του βασιλέως, κάποια ουσιαστική έπιρροή. Η έπιρροή αυτή μειώνεται, όσο η κατάκτηση προχωρεί και όσο ο 'Αλέξανδρος γίνεται πιο πλούσιος και πιο ανεξάρτητος χάρη στους βαρβάρους ύπηκόους του και τους ξένους θησαυρούς. Η θέση του 'Αλέξανδρου απέναντι στις ελληνικές πόλεις ήταν τυπικά ισοτιμία και σύμφωνη προς τους κανόνες του ελληνικού δημοσίου δικαίου. Αυτή η τυπική ισοτιμία δεν ήταν στην άρχη κενή και προσχηματική. Γιατί μολονότι είχε βαθεί εισχωρήσει ή διαλυτική τάση που θα έξαφανίσει σε λίγα χρόνια τις αξίες, οι άριστοκρατικές κυβερνήσεις των μεγάλων ελληνικών πόλεων έπιβάλλουν κάποια έξωτερική, μερικές φορές έστω και μόνο έθιμοτυπική συμπεριφορά, που διασώζει τουλάχιστον το σκελετό, το μηχανισμό της παλιής ήθικης, που καθιστά έπομένως ακόμη δυνατή την άρετή και τον ήρωϊσμό. Δεν πρέπει να νομίζουμε, πως κάθε σχέση που είναι μόνο τυπική, είναι γι' αυτό το λόγο και έξ όρισμού άσημαντη. Και όταν ακόμη το λοχυρότερο μέρος έπιβάλλει πάντοτε τη θέλησή του, μπορεί και η αναγκαστική έστω συναίνεση του άσθενέστερου να έχει βαθύτατο νόημα, προπάντων για τους τρίτους. Στην περίπτωση μας κάτι τέτοιο συνέβαινε. Σιγά-σιγά όμως, η νομική σχέση, και πριν καταρθεί τυπικά, έμεινε χωρίς αντίκείμενο. Γιατί ο 'Αλέξανδρος άρχισε να βλέπει από την 'Ασία την 'Ελλάδα, ενώ πριν έβλεπε αντίστροφα από την 'Ελλάδα την 'Ασία.

Κι' αυτό ήταν μοιραίο και αναπόφευκτο. Τα σπέρματα ήταν παλιά. Η άλογη μανία είχε εισχωρήσει από καιρό στον ελληνικό λόγο. "Αν όμως και στους κλασικούς χρόνους δεν έλειπε το μυστικό πάθος, άφου σπουδαίες θρησκευτικές παραδόσεις, οι όρφικες προπάντων, είχαν αναγάγει τη μανία σε ύψιστη λειτουργία (!), δεν άποκτούσε ποτέ ανεξάρτητη και άπόλυτη σημασία. 'Απέναντι στην άλογη, άκριτη πραγματικότητα του πάθους, ύπήρχε ή ανάγκη και ή συνείδηση κάποιου νόμου. Κάποιου προσωρινού έστω κανόνα, μα που ή προσωρινότητά του δεν καθιστούσε λιγώτερο έπιτακτική την άμειλικτή, τη σιδερένια του παρουσία. Το κλασικό θαύμα δε μπορεί παρά μόνο έτσι να έξηγηθεί. Το άπειρο, το άλογο δεν άπουσιάζουν, υπάρχει μόνο ή θέληση να συγκριθούν, να μετρηθούν, να ισορροπηθούν σε κάτι μόνιμο και έλλογο. Ο άνθρωπος ξέρει πως συνορεύει παντού με το ακαθόριστο. Δέ βυθίζεται όμως και δε διαλύεται μέσα του. Είδαμε πως ο κλασικός έρωτας, όσο και αν είναι έρωτας του συγκεκριμένου, βλέπει μέσα από την ωραιότητα της ύλης την υπερούσια καθαρότητα της ιδέας. Το πάθος δεν άπομακρύνει, αλλά οδηγεί προς το λόγο. 'Αργότερα, με την παρακμή, όταν διαλύονται και ο μύθος του έρωτα και οι αξίες, όταν ζυγίζονται, κρίνονται και μεταώνονται οι ιδέες, τα πράγματα αλλάζουν. Λίγοι πιστεύουν ή κάνουν πως πιστεύουν στις αξίες. Η τύχη και άλλοι λόγοι, που δεν ενδιαφέρει ν' αναλύσω αυτή τη στιγμή, έχουν φέρει τους συντηρητικούς στην άρχη. Αυτοί συνάπτουν τη συμμαχία με τον 'Αλέξανδρο και χάρη σ' αυτούς μένει—για λίγον καιρό—κάποιο κλασικό ήθος στην πολιτική του βασιλέα. "Όσο όμως άπομακρύνεται ο στρατός από την 'Ελλάδα, όσο προσθένονται βαρβαρικοί παράγοντες, αλλά και όσο οι στρατιώτες άποκτούν σημασία αυτόνομη, όχι πια σαν πολίτες μιας όρισμένης ελληνικής πόλης, που ύπηρετούν τον 'Αλέξανδρο γιατί τους διέταξαν οι νόμοι τους, αλλά σα μαζί μισθοφόρων που έλπίζουν ευνοια και λάφυρα, όσο, με δυο λόγια, παύει ή έξάρτηση από τα άριστοκρατικά κέντρα των έλεύθερων πόλεων, τόσο αλλάζει και το πνεύμα. Οι περισσότεροι ήταν έτοιμοι ήδη από την 'Ελλάδα για την άλλαγή, μα σα σύνολο διατηρούσαν ακόμη κάποια πειθαρχία και κάποιο σεβασμό, έστω κι' αν δεν τον εκδήλωναν παρ' όσον προγονολατρεία ή σαν δεισιδαιμονία. Στην 'Ελλάδα του τέταρτου αιώνα οι κοινοί άνθρωποι είχαν καταντήσει άθλιοι για οικονομικούς—και βέβαια έμμεσα για ήθικούς—λόγους, και άβουλοι. Η έλεύθερη θρησκεία των παλιών χρό-

(!) Η ανάλυση της μανίας και ή περιγραφή της πορείας της ψυχής, που γίνεται στο «Φαίδρο», είναι φανερά έπηρεασμένη από τέτοιο είδους θρησκευτικές παραδόσεις.

νων σκλαβώνεται τώρα σε έξωτερικά σχήματα, και το βαθύτερο θρησκευτικό κίνητρο είναι κάποιο μίγμα φόβου και νοσταλγίας απέναντι στο άγνωστο και το άτέλειωτο. Λίγοι άνθρωποι, που εύτυχως κυβερνούν την εποχή εκείνη τις τέσσερις μεγάλες ελληνικές πόλεις και μερικές ήθικες πρότερο δυνάμεις, όπως ο Δελφικός 'Ομφαλός, κρατούν την παράδοση, ή τουλάχιστον κάποια ανάμνησή της. Μα ή ριζική μεταβολή είναι αναπότρεπτη. Πριν, ο μύθος, ο πολεμικός π. χ. ήρωϊκός μύθος, είχε κάποια αξία και κάποιο ήθικό νόημα. Ο 'Αχιλλεύς ήταν παράδειγμα όχι τόσο για τη φυσική του ρώμη, όσο για τη σωστή της χρησιμοποίηση, για την ήθική του γενναϊότητα. Και οι άγωνιστές των περσικών πολέμων δεν ήταν σωματικά, μα ήθικά δυνατώτεροι όπ' τους βαρβάρους και οι άλυσιονικές δεν ήταν κτηνώδεις παλαίστες, αλλά συνειδητοί διαμορφωτές της φυσικής τους άκμης. Τόν τέταρτο αιώνα, ο μύθος χάνει το ήθικό του βάθος και γίνεται περιπετειώδες μυθιστόρημα. Σημασία έχει τώρα το γεγονός ότι ο 'Ηρακλής είναι δυνατός· ενδιαφέρον, το ότι έκανε τόσους άθλους, που είναι εύχάριστο να τους ακούει κανείς σ' αυτούς τους δύσκολους καιρούς της πείνας και της ανίας.

Τους ανθρώπους αυτούς, που έχασαν το νόημα του μύθου των πατέρων τους, όταν θα χυθούν στην 'Ασία, ποιος θα μπορούσε πια να τους βαστάξει; Ο 'Αλέξανδρος; Μα με τους όπλα, με ποιά δύναμη; Όταν

κι' αυτός ο ήλιος κατέχεται από το κοινό πάθος της άλογης δράσης;

Η πράξη—καλύτερα ή κίνηση για την κίνηση. Άλλο τίποτα δε μένει. Και ύστερα, ο στρατός που γίνεται όχλος άνθρωπινός όσο χάνει την έπαφή του με τις ελληνικές έστιές και τους ελληνικούς νόμους, άπαιτεί μια νέα συμπεριφορά. Στη δεύτερη περίοδο της έκστρατειας του, ο 'Αλέξανδρος δεν ύπολογίζει πια σε "Ελληνες στρατιώτες. Δεν πιστεύει πια κανείς στην ήθικη αναγκαιότητα της έκστρατειας. Άλλος άκολουθεί για την άμοιβή, άλλος για τις φοβάται, άλλος γιατι διασκεδάσει, άλλος γιατι αισθάνεται αυτό το διάχυτο πάθος της εποχής—κάθε κουρασμένης εποχής—το φοβερό, το στείο πάθος, που καιει και που κινεί. «Πόθος έλάμβαναν αυτόν». Πόθος έλάμβανε τον 'Αλέξανδρο και τους "Ελληνες.

Δεν πρέπει να υποτιμήσει κανείς αυτή τη συμπεριφορά, ως ποίμε την άνήθικη (όπο την έννοιαν ότι είναι άσχετη προς κάθε ήθικη) του 'Αλέξανδρου. Είδαμε πως έκλόνησε και ματαίωσε τη ζωή του Πλάτωνα. Έχει όλο το μεγαλείο του άμειλικτα πραγματικού. Είναι ανάγκη να καούν οι αξίες, όταν ύπερνηκηθούν και σε κάποιον δίνεται ή μοίρα να πληρώσει την ιστορία και τη γραφή. Και ο 'Αλέξανδρος «ποθεί», όπως όλοι οι άνθρωποι που ζούσαν ξύπνιοι την εποχή εκείνη. Μα στους μεγάλους ανθρώπους και τέτοια κοινά συναισθήματα άποκτούν ιδιαίτερη σημασία και ιδιαίτερη ένταση.

Β'. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΣΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Τα κράτη των Διαδόχων φέρνουν την 'Ασία προς τον ελληνικό λόγο. Ο 'Αλέξανδρος τους είχε δείξει το δρόμο. Οι ελληνιστικές άυτοκρατορίες φέρνουν τους βαρβάρους σε έπαφή με κάποια τεχνική, που ύστερ' από αιώνας θα γίνει ο νεώτερος «άντικειμενικός» πολιτισμός. Και πρώτ' απ' όλα ή γλώσσα. Η πρώτη διεθνής γλώσσα. Υστερα ή πολιτική όργάνωση, που ένώνει βαρβαρική ούσια με ελληνικούς νόμους. Το ιδιωτικό δικαιο, ιδίως το έμπορικό, που έκλογικεύει και τυποποιεί τις σχέσεις. Η παγκόσμια οικονομία προπάντων με τις άνυπολόγιστες συνέπειές της. Κάποια τεράστια ζύμωση τελείται γύρω στη Μεσόγειο. Ηθική όμως ένότητα δεν υπάρχει. Κάποια συντυχή, που όφειλεται στην έλλειψη ύπολογισμένης δράσης, παθητική όμως και κείνη: "Όλοι φοβούνται, κι' όλοι είναι όχλος, ή όλοι είναι έτοιμοι να δεχτούν την έκλυση που προσφέρει ή Ρώμη και ή 'Αλεξάνδρεια, ή τη σωτηρία που κηρύσσουν οι όπαδοί των άνατολικών θρησκειών.

Και ή Ρώμη; Κι' αυτή έχει γίνει ελληνιστική στην ούσια της. Τόν καιρό τής «δημοκρατίας», όταν ούσιαστικά κυβερνούσαν έλα-

χιστοι μόνο άνθρωποι, όταν ακόμη το κέντρο έβάρτανε περισσότερο από την περιφέρεια, όταν ή παλιά άγροτική συνείδηση έδίκασε και έβασίλευε, έτοιμάστηκε κάποιο σχήμα, κάποιος τύπος και κάποιο ήθος. Το ήθος έσβυσε σιγά-σιγά. "Ως τόν τελευταίο όμως καρχηδονιακό πόλεμο, αισθάνεται κανείς πόσο ήταν ακόμη κυρίαρχο. Τότε οι στρατιώτες πολεμούσαν με την πεποίθηση πως ύπηρετούν την άρετή. Η στενοτάτη έπαφή με τη διαλελυμένη 'Ελλάδα από το δεύτερο π. χ. αιώνα, έπέφερε τη λεγόμενη ρωμαϊκή άκμή και τη σχετική λογοτεχνική άνηση, αλλά και το τέλος του άγροτικού και του εγγώριου πνεύματος. Μένει μόνο ο τύπος και το σχήμα. Η ρωμαϊκή κατάκτηση έφερε τα ίδια αποτελέσματα, διως και ή ελληνική. Οι στρατιώτες, ιδίως από τόν καιρό του Μαρίου, άποκτούν ανεξαρτησία, κόβεται ο σύνδεσμός τους με τη γή. Βρίσκονται μακριά, κατακτούν ξένες χώρες, κατανατούν μισθοφόροι, φιλόδοξοι, κατέχονται από την άγωνία της περιπέτειας. Σα σύνολο φυσικά, γίνονται όχλος. Ο Σύλλας, ο Πομπήιος, ο Κάϊσαρ, ή κληρονομική μοναρχία της οικογένειας του Αύγουστου, δι-

νουν στη νέα κατάσταση μορφή. Αυτοκρατορία· ενώ τὸν καιρὸ τῆς «δημοκρατίας», ἡ πραγματικὴ ἐξουσία βρίσκεται στὰ χέρια μιᾶς συντηρητικῆς ἐξουσίας, τὸν καιρὸ τῶν καισάρων ὁ ὄχλος τῆς Ρώμης καὶ οἱ στρατιῶτες ἀποκτοῦν τεράστια σημασία, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κόμοδοῦ καὶ ὕστερα. Δὲν ἀποκτοῦν βέβαια ἐλευθερία· σημασία μόνο. Τόση, ὅση ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐκβιάσουν πάντοτε τὸ θέαμα. «Ὅσο κι' ἂν φαίνεται παράξενο, ποτὲ δὲν εἶχε στὴ Ρώμῃ ὁ λαὸς μεγαλύτερο βάρος ἀπὸ ὄσο ἀπέκτησε στοὺς μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες. Τὸ κράτος δὲν ἔχει κατορθώσει νὰ εἰσαγάγει κάποια ἔννοια τῆς νομιμότητας, κάποια ἰδεολογία τοῦ δικαιώματος πού ἔχει ὁ αὐτοκράτωρ νὰ ἀρχεῖ. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ μιὰ de facto ἀπολυταρχία, πού δὲ θέλησε καὶ δὲ μπόρεσε νὰ δημιουργήσει κάποια νομικὴ συνέχεια. Πρέπει λοιπὸν σὲ κάθε στιγμή νὰ στηρίζεται στὸ στρατὸ καὶ στὸν ὄχλο. Ἐτοίμους δὲν ὀργανώνονται πιά οἱ θριομβοὶ γιὰ νὰ γιορταστῆ ἡ ἀρετὴ τῶν στρατηγῶν πού ὑπηρετήσαν τὴν πατρίδα, μὰ γιὰ νὰ εὐχαριστηθοῦν οἱ πολῖτες, πού δὲν ξέρουν τί νὰ κάνουν, ὅλην τὴν ἡμέρα ἄθλιοι καὶ ἀνεργοὶ στὴν ἀγορὰ. Ὁ Πλούτος πού κερδίσουμε ἀπ' τοὺς ἐχθρούς μας, δὲν εἶναι πιά, ὅπως πρὶν, ἡ ἐγγύηση τῆς μέλλουσας νέας κατάκτησης, ἀλλὰ τὸ μέσο πού θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ διασκεδάσουμε βλέποντας τὴν ἀκολασία τῶν ἀρχηγῶν μας.

Ὅπως ὁ ἑλληνικὸς ἠρωϊκὸς μῦθος ἔχασε στὸν τέταρτον αἰῶνα τὸ νόημά του, ἔτσι καὶ ἡ στρατιωτικὴ ρωμαϊκὴ παράδοση ἀπέβαλε τὸν καιρὸ τῶν καισάρων τὸν πατριωτικὸ χαρακτήρα της. Ὁ ρωμαϊκὸς στρατὸς ὑπάρχει γιὰ νὰ πλουτίζει τὸν ἑαυτὸ του ἢ τοὺς ἀρχηγούς του, γιὰ νὰ παρέχει τὸ θέαμα τοῦ θριάμβου του, γιὰ νὰ ἐπαναστατῆ ὄσο μπορεῖ συχνότερα καὶ νὰ παίρνει τὸ καθιερωμένο δῶρο τῆς στέψης, γιὰ νὰ ἰκανοποιεῖ τὴ φιλοδοξία καὶ τὸν ἄμετρο ἑλληνιστικὸ πόθο τῆς ἐποχῆς. Τέτοια ἦταν ἡ αυτοκρατορικὴ Ρώμη, ὅμοια μὲ τὰ ἄλλα κράτη τῶν διαδόχων. Εἶχε τὸν ἴδιο οἰκονομικὸ καὶ τὸν ἴδιο πνευματικὸ πολιτισμὸ, τὶς ἴδιες ὀρέξεις, τοὺς ἴδιους φόβους. Θὰ δοῦμε σὲ λίγο καὶ τὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα, πού χαρακτηρίζει τὰ πάντα. Ἀπὸ τὶς ἀρχαίες ἑλληνικές καὶ ρωμαϊκὲς ἀξίες δὲν ἔμεινε ὄρθια καμμιά. Ἄς διαβάσει κανεὶς τὸν Ἡλιόδωρο ὅταν περιγράφει τοὺς Δελφούς, τὸν Τάκτιο ὅταν μιλάει γιὰ τὴ δολοφονία τῆς Ἀγριππίνης. Ἡ κατάκτηση τοῦ Ἀλέξανδρου κατέστρεψε δυνατὴ τὴ ρωμαϊκὴ, καὶ ἔδωσε στὴ νέα αυτοκρατορία ὄλο τὸν πλοῦτο, ὅλη τὴ διαφθορά, ἀλλὰ καὶ ὅλη τὴν παιδεία τῆς ἑλληνοποιημένης Ἀνατολῆς.

Αὐτὸς ἦταν ὁ κόσμος, ὅπως τὸν διαμόρφωσε ἡ κατάκτηση τοῦ Ἀλέξανδρου. Ἡ πρώτη ἐντύπωση εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ

διάλυση. Τὰ πράματα ὅμως δὲν εἶναι τόσο ἀπλά. Ὑπῆρχε κάτι βαθύτατα ἀνθρώπινο καὶ ἀναγκαῖο στὶς χαώδεις ἑλληνιστικὲς αὐτοκρατορίες. Τὸ δαιμόνιο τοῦ κέρδους, ἡ ἀβουλία, ἡ ἔκλυση—δλ' αὐτὰ εἶχαν κάποια πηγή. Ἄς τὴν ἀναζητήσουμε ἀναλύοντας μερικὰ γεγονότα.

Πρῶτα, κάτι πού μόνο θὰ σημειώσω. Ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς πού δημιουργεῖ ἡ παγκόσμια οἰκονομία (καὶ οἱ εἰδικὲς συνέπειές της, ὅπως π.χ. ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐνοχικοῦ δικαίου) εἶναι κάτι ἀναμφίβολα θετικὸ. Κάτι πού συντελεῖται παρὰ τὴν ἀβουλία καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρνησης. Καὶ εἶναι κάτι πού θὰ μείνει. Εἶναι ἄλλωστε φανερό, πὺς ἀνταποκρίνονταν σὲ κάποια ἐσωτερικώτερη οὐσία. Σ' αὐτὸ τὸ ἀντικειμενικὸ ἐπίπεδο θὰ εἶχε κανεὶς ἄπειρα εἰδικὰ προβλήματα νὰ μελετήσει. Ὁ σημερινὸς εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς εἶναι ἀδύνατο νὰ κατανοηθεῖ χωρὶς τὴν ἀναδρομὴ στὶς ἑλληνιστικὲς του ἀρχές.

Ὅταν θρυμματίστηκε ἡ παλιά ἀρετὴ, στὴν Ἑλλάδα ἀνοίχθηκαν δυὸ δρόμοι. Τὸν ἕνα τὸν ἔδειξε ὁ Ἀλέξανδρος καὶ οἱ Διάδοχοι μὲ τὴν ἐυκαιρία τῆς ἐξαλλης δράσης πού παρεῖχαν τὸν ἄλλο, οἱ μουσικὲς θρησκείες καὶ τὰ ἱερά ὄργανα. Ὅσοι δὲν ἦταν ἱκανοὶ ν' ἀκολουθήσουν τὸν ἕνα ἀπ' τοὺς δυὸ (ἢ καὶ τοὺς δυὸ μαζί, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ εἶναι σὲ τὸ τέλος κοινές), ἄρχισαν οἰκονομικὰ πρῶτα νὰ φθεῖρονται καὶ νὰ παρακμάζουν. Ὅταν οἱ ἀξίες ξεπέφτουν, ὅπως τὸν τέταρτον αἰῶνα στὴν Ἑλλάδα, τείνουν νὰ χάσουν οἱ ἄνθρωποι τὴν προσωπικότητά τους, γιὰ τὴν γίνονται ὄλο καὶ πῶ ἀνίκανοι νὰ πράξουν ἠθικά, ἀφοῦ δὲν ἰσχύει κανένας νόμος καὶ κανένα αἴτημα, ἀνακαλύπτουν ὅμως ὄλο καὶ περισσότερο τὸ φυσικὸ ἐαυτὸ τους καὶ διαλύονται μέσα του(1). Ἐτοίμους τὸν καιρὸ τῆς παρακμῆς δὲ ματαίωσαν μόνο τὸ μῦθο, πού ἦταν σύμβολο τῆς ἑλληνικῆς δράσης, μὰ γενικὰ καὶ κάθε συνειδητὴ δράση. Δὲν ἔχουν πιά σκοποὺς νὰ ἐπιδιώξουν, ἀλλὰ ὄλο πὸς πόθος. Δὲν τοὺς ἐνδιαφέρει κανένας σκοπός. Ἡ κίνηση μόνο, ὁ θόρυβος, τὸ θέαμα· ὁ πλοῦτος, ἡ ἡδονή, ὅτι σὲ τέτοιες περιστάσεις φαίνεται σὸν ἄμεσο καταναλωτικὸ ἀγαθό. Καὶ ὅμως ποτὲ δὲν ὑπάρχει περισσότερη δίψα γιὰ κάτι βέβαιο καὶ ἀπόλυτο, ὅπως σὲ τέτοιες τραγικὲς στιγμὲς τῆς ἱστορίας. Μὰ τὸ βέβαιο δὲν τὸ ζητοῦν πιά σὲ τὸ λόγο, ἀλλὰ στὴν πράξη. Στὴν ἄλογη πράξη, πού αὐτὴν μόνο εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιτελέσουν. Καὶ ἡ ἔνταση αὐτὴ καὶ ὁ πόθος τοὺς δίνουν κάποια φυσικὴ κλίση πρὸς τὴν προσευχὴ καὶ τὴ θρησκευτικὴ πίστη.

Ὅπως στὴν Ἑλλάδα, ἔτσι καὶ στὴ Ρώμῃ ἦταν δυὸ δρόμοι: Ἡ κατάκτηση μὲ τὶς συ-

(1) Ἐννοεῖται δὲν ὑπάρχει ποτὲ δολοφονικὴ κρίση τῶν θετικῶν ἀξιών, γιὰ τὴν πάντοτε συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ μὲν εἶναι ἐλάχιστο ἠθικὸ ὑπόβαθρο, πού συγκρατεῖ κάπως.

νέπειες της καὶ οἱ θρησκευτικὲς παρηγορίες. Ὁ πλοῦτος, καὶ ἡ ἀκολασία, καὶ οἱ δραματισμοὶ τοῦ ἄλλου κόσμου. Στὴν Ἀφρικὴ ὑπάρχει μᾶλλον τάση πρὸς τὴ θρησκευτικὴ μεταφυσικὴ στὴν πρωτεύουσα μᾶλλον πρὸς τὴν κερδοσκοπία, στὶς βόρειες ἐπαρχίες μᾶλλον πρὸς τὴν πολεμικὴς περιπέτειες. Μὰ ὅλες αὐτὲς οἱ κατευθύνσεις διασταυρῶνται καὶ σὲ τέλος φανερῶνται ὅτι δὲ διαφέρουν καὶ τόσο ἢ μίαν ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Αὐτὴ εἶναι ἡ κατάσταση τῆς αυτοκρατορίας, ὅταν ὁ ἀνατολικὸς θρησκείες τῆς σωτηρίας ἐισβάλλουν στὶς δυτικώτερες ἐπαρχίες. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ δοῦμε πὺς δημιουργήθηκαν στὶς χαώδεις ἀσιατικὲς χώρες οἱ θρησκείες αὐτές. Ἀρκεῖ μόνο μὲ δυὸ λόγια νὰ δείξουμε τί εἶχαν ὄλες κοινὸ μετὰξὺ τους, καὶ γιὰ τὸ κενὸ πού δημιούργησε ἡ ἠθικὴ κρίση στὴν Εὐρώπη τὶς τράβηξε τόσο ἀπότομα καὶ ἐτοίμασε τόσο γρήγορα τὴν διάδοσή τους—καὶ φυσικὰ εἰδικώτερα τὴν διάδοσή τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὅλες εἶχαν σὲ κέντρο τους τὸ άτομο. Θέλω νὰ πῶ ὅτι δὲν ἦταν, ὅπως τὰ κοινὰ εἰδωλολατρικὰ συστήματα (π.χ. ὅπως τὸ ὀμηρικὸ), ὑποθέσεις κρατικῆς. Ἄν καὶ πολλὲς φορὲς διευθύνονταν ἀπὸ τὸ κράτος καὶ ἀπολάμβαναν γιὰ εἰδικοὺς λόγους κάποια εὐνοια, δὲ θέτουν ὡς θρησκευτικὸ σκοπὸ τὸ μεγαλεῖο τοῦ βασιλεῖ ἢ τῆς πολιτείας. Δὲν ὑπόσχονται στοὺς πιστοὺς τὴν νίκη, ἢ τὴν κοινωνικὴν εἰρήνη, ἢ καλὸ καιρὸ γιὰ τὰ σπαρτά. Δὲ θέτουν κοινωνικὸ σκοπὸ, τουλάχιστον ποτὲ ἄμεσο. Ὑπόσχονται ὄλες κάποιο ἄλλο ὁ κόσμος, καὶ εἶναι μέσο φυγῆς ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς ἡμέρας. Ἄλλες μιλοῦν γιὰ δραματισμοὺς καὶ μουσικὲς ἐνώσεις μὲ τὸ Θεό, ἄλλες γιὰ ζωὴ μετὰ τὸ θάνατο, καμμιά δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἐπίγεια ζωὴ ὡς αὐτοσκοπὸ. Ὅλες ὑπόσχονται νὰ σώσουν τὸν ἄνθρωπο, νὰ τὸν λυτρώσουν ἀπὸ τὴν ἁμαρτία καὶ ἀπὸ τὸ σῶμα. Δὲν πρόκειται τώρα νὰ ξεχωρίσουμε παρὰ μιὰ καθαρὰς πολιτικὴ συνέπεια τῆς διδασκαλίας αὐτῆς. Οἱ ὀπαδοὶ τῶν λυτρωτικῶν θρησκείων ἔχουν τὴν τάση ν' ἀποφεύγουν τὴν ἀνάμιξη στὰ πράγματα τοῦ κράτους, καὶ δείχνουν γενικώτερα ἀδιαφορία πρὸς τὰ ἔγκοσμία. Τὴ διαπίστωση αὐτὴ, πού ἔξιζε βέβαια νὰ τὴ μελετήσουμε στὶς εἰδικὲς περιπτώσεις χωριστὰ, εἴμαστε τώρα ἀναγκασμένοι νὰ τὴ δεχτοῦμε κάπως ἀφηρημένῃ.

Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἀπὸ τὶς πρῶτες τῆς ἀρχῆς, ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ ἀνατολικὰ θρησκευτικὰ δόγματα. Πάντοτε ὅμως ἐπρόσθετε κάποιο ἐγκόσμιο νόημα καὶ τοὺς ἔδινε—καὶ ἦταν φιλοσοφία ὄσο κατόρθωνε νὰ τοὺς δίνει—μορφή καὶ διατύπωση λογικῆ. Ὁ Πλάτων βρισκόταν στὴν ὀριακὴ θέση πού εἶδαμε, οἱ νεοπλατωνικοὶ καὶ οἱ νεοπυθαγόρειοι καὶ ὄλες οἱ μετασωκρατικὲς σχολὲς μεταθέτουν τὸ ἐνδιαφέρον τους καὶ δὲν

ἔχουν ὡς κύριο σκοπὸ τὴ θεωρία, ἀλλὰ τὴν εὐδαιμονία, πού παρ' ὄλο τὸ κλασικὸ τῆς ἔνδυμα(1), πλησιάζει ἀρκετὰ πρὸς τὴ λύτρωση.

Ὁ νεοπλατωνισμὸς εἶναι, ὅπως καὶ ἡ νεοτερηίδως Στωϊκὸς, φαινόμενο ὀριακὸ. Τὰ φιλοσοφικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ προβλήματα τὰ συνδέει ἄλλοτε μὲ τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ ἠθική, πού διατηρεῖται ἀκόμη ὡς ἀνάμνηση, κι' ἄλλοτε μὲ μουσικὲς διδασκαλίες, πού πηγάζουν μὲς τὴ διάχυτῃ ἀτμόσφαιρα τῆς κούρασης, τῆς ἀμφιβολίας, τοῦ πόθου τῆς φυγῆς. Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος καὶ ὁ Πλάτωνος ἄς μᾶς χρησιμεύσουν γιὰ παράδειγμα. Κι' οἱ δυὸ παλεῖουν ἀνάμεσα στὶς δυὸ τάσεις. Ὁ πρῶτος ἰσορροπεῖ περισσότερο σύμφωνα μὲ τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ παράδοση, ὁ δεύτερος ἔχει τόσες μεταπτώσεις, πού θὰ ἦταν δύσκολο νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἰσορροπεῖ ἐδῶ περισσότερο παρὰ ἄλλο. Πάντως, ἡ ἔνωση μὲ τὸ Θεό, πού βέβαια εἶναι κατ' ἐξοχὴν θέμα τῶν θρησκείων τῆς λύτρωσης, ἀποτελεῖ τὸ κέντρο. Ἀλλὰ κι' αὐτὴ φωτίζεται καθαρὰ λογικὰ μερικὲς φορὲς καὶ διέπεται ἀπὸ κάποιο μέτρο καὶ, θὰ ἔλεγα, ἀπὸ κάποια ἑλληνικὴ κοσμιότητα καὶ εὐπρέπεια. Ἄς θυμηθοῦμε τὶς πληροφορίες πού μᾶς δίνει ὁ Πορφύριος γιὰ τὸ βίο τοῦ Πλωτίνου, καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὸ σπάνιο καὶ τὸ σοβαρὸ τῶν μουσικῶν του ἐκστάσεων.

Ἄν θελήσει κανεὶς νὰ ἀναζητήσει τὴ θεωρητικὴ ἀρετήρια τῶν θρησκείων τῆς σωτηρίας, θὰ φτάσει στὴν ἐποπτεία τοῦ χρόνου, πού βρίσκεται στὴ ρίζα τους. Ἡ ἐποπτεία τοῦ χρόνου καθορίζει μιὰ στάση ἐξωῆθικῃ—στάση πού ἀγνοεῖ τὴν ἠθικὴ, ὅχι πού τὴν παραβαίνει. Ἐπειδὴ δὲ μπορούμε τώρα νὰ ἐπεκταθοῦμε σὲ ὄλο πρόβλημα, ἄς δεχτοῦμε πὺς ἡ θέση πού παίρνουν οἱ ὀπαδοὶ τέτοιων θρησκείων ἀπέναντι στὴ συγκεκριμένη ζωὴ, εἶναι, ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη, ἀχρωμὴ καὶ ἀδιάφορη. Καὶ ὁ Χριστιανισμὸς, πρὶν γίνῃ ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους, πρὶν γίνῃ ἔτσι βασικώτατη ἀλλαγή, ἀκόμη εἶναι στὴν πρῶτῃ του περιόδῳ(2): Οἱ χριστιανοὶ μένουν ἔξω πρὸς τὴν πολιτεία καὶ οἱ ἱερεῖς τους τοὺς συνιστοῦν ν' ἀπέχουν ἀπὸ τ' ἀξιώματα. Ἡ ἔλλειψη πολιτικοῦ ἐνδιαφέροντος ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ γενικώτερη ἀπουσία ἠθικῆς προοπτικῆς. Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, πού φαίνεται σήμερ ἠθικὰ θεμελιωμένη, εἶναι στὴν οὐσία τῆς ὑπόθεσης ἀσχετῆ πρὸς τὴ ἠθικὴ. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ φιλόσοφοι—ὁ Βοέτιος π.χ.—πού αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη κάποιας ἠθικῆς, γιὰ τὴ σκέψη τους λειτουργοῦσε σύμφωνα μὲ τὰ σχήματα τῆς ἀρχαίας θεωρίας, ἀναγκάζονται νὰ καταφύγουν σὲ

(1) Πάντοτε ἡ «εὐδαιμονία» τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων εἶναι συνδυασμένη μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν κλασικὴ ἠθική.

(2) Δὲν ὑπολογίζω τὴ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ στὴν πρῶτῃ περίοδῳ. Πρόκειται γιὰ τὸ λεγόμενο Χριστιανισμὸ τοῦ Παύλου, τὴ μορφή τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας πού ἦταν σημαντικὴ γιὰ τὴν Εὐρώπη.

έξωχριστιανικές — ελληνικές φυσικά — θεμελιώσεις (1) της πρακτικής τους φιλοσοφίας. "Όταν ο Χριστιανισμός απέκτησε κώδικα ήθικο (2), εισχώρησαν μέσα του έντελως νέα στοιχεία, γιὰ τὰ ὁποῖα περιληπτικά θὰ γίνεαι λόγος σὲ λίγο.

Ὁ ἐπαναστατικὸς Χριστιανισμὸς, ἡ θρησκεία μὲ ἄλλα λόγια τῶν πρώτων αἰώνων, ποὺ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κράτος, ἔχει ἀρχίσει νὰ διαδίδεται καὶ νὰ συγκροτεῖται σχεδὸν γραφειοκρατικά. Στὴν Ἀφρική (3) ἡ ἀκμή της εἶναι ἀφάνταστη. Ὅσοι ἀπ' ὅλες τὶς τάξεις (4) προσέρχονται. Ὅλοι ὁμῶς ἔχουν τὴν ψυχοσύνθεση τῶν νεοφώτιστων. Ἡθικὰ ἀδιάφοροι, δέρνονται ἀπὸ μεταφυσικὲς ἀνηψυχίες καὶ ἐνδιαφέρονται μόνον γιὰ ὅτι ἀφορὰ τὴ λύτρωση ἀπὸ τὴν ἀγωνία τῆς ἁμαρτίας.

Ὁ Κωνσταντῖνος σκέφθηκε νὰ χρησιμοποιοῦαι πολιτικά τὴ χριστιανικὴ πίστη. Καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἰσέρχεται σὸ δεύτερο στάδιο τῆς ἱστορίας του ὁ Χριστιανισμὸς. Τώρα δὲν εἶναι μόνον ὑπερούσιο δόγμα καὶ σωτήριο κήρυγμα. Γίνεται παράλληλα καὶ ἰδεολογία. Στὴν Ἀνατολὴ ἡ ἐκκλησία ὑποτάχθηκε ἄνωγος σὸ κράτος, καὶ ἤδη τὸν πέμπτον αἰῶνα ὑπηρετεῖ — κάποιες μεγάλες ἐξαιρέσεις, ἀτομικὲς πάντοτε, δὲ μποροῦν τούτῃ τῆ στιγμῇ νὰ ὑπολογιστοῦν — μιὰ συντηρητικὴ, μοναρχικὴ πολιτικὴ. Ἀποκτᾶ μὴν εὐκαμπτη ἀλλὰ καθαρὰ διαγεγραμμένη ἠθικὴ, ποὺ τὴν προμηθεύεται ἀπὸ τὸ δημόσιο κυρίως δίκαιο καὶ τὴ μοναρχικὴ ἰδεολογία. Ὁ Χριστιανισμὸς στρέφει τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς τὸν κόσμο τούτου, τόσο ὁμῶς, ὅσο χρειάζεται σὸ κράτος. Γιατὶ συμφέρει στοὺς μεσαιωνικοὺς δεσπότες ν' ἀδιαφορεῖ ὁ ὄχλος καὶ οἱ δουλοπάροικοι γιὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα. Ἡ ἐλπίδα στὴ μέλλουσα ζωὴ κάνει ὑπομεντικούς τοὺς ὑπηκόους στὴν παροῦσα. Κι' αὐτὸ εἶναι εὐχάριστο γιὰ κείνους ποὺ κυβερνοῦν.

Στὴ Δύση, ποὺ δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη πολιτικὴ σταθερότητα, διατήρησε ὁ Χριστιανισμὸς γιὰ ἓνα περίπου ὡς ἐνάμισι αἰῶνα ἀκόμη τὸν ἀποκλειστικὰ θρησκευτικὸ καὶ ἐξωκρηστικὸ χαρακτῆρα του. Ὁ Ἅγιος Αὐγουστίνος ὄχι μόνον δὲ συμφωνεῖ πρὸς τὴν πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ καὶ κηρύσσει ὡς θεάρεστες ὀργανώσεις ἐντελῶς

(1) Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἠθικὴ τῆς «παρηγορίας τῆς φιλοσοφίας» τοῦ Βοέτιου.

(2) Κι' αὐτὸ ἀρχίσει νὰ γίνεαι στὸν 5. αἰῶνα στὴ Δύση καὶ ἔφτασε στὴν τελειωτικὴ του διατύπωση μὲ τὴν ἀκμὴ τοῦ Καθολικισμοῦ. Σημαντικὲς μετὰ ρρηθμίες εἶναι μόνον τὸ 16. αἰῶνα καὶ ἐξηγῶνται ἀπὸ πολιτικούς λόγους.

(3) Ἐλ. γιὰ τὴν περίφημη σύνοδο περὶ τοῦ κύρους τοῦ βαπτίσματος τῶν αἱρετικῶν σημαντικώτατες ἀπὸ κοινωνιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἀποψη πληροφορίες: Ἅγ. Κυπριανοῦ Ἐπιστ. 73 καὶ Ἅγ. Αὐγουστίνου De unico baptismo, Ἰβίος 13, 22.

(4) Ὁ Χριστιανισμὸς κατέκλυσε «omnem conditionem» «e dignitatem», λέει ὁ Γερυλλανδός, Apolog. 1, 7. Δὲν πρόκειται λοιπὸν πιά γιὰ θρησκεία δούλων μόνον καὶ προλεταρίων.

ἐθνικὲς (1). Καὶ ἐδῶ ὁμῶς ἡ ἐπαναστατικὴ φάση δὲ διαρκεῖ. Κάποια ἠθικὴ — ἀνάλογα ὅπως καὶ σὸ ἀνατολικὸ Κράτος — καὶ ἡ φεουδαρχία εἰσδύουν ἀπὸ τὸν τέταρτον αἰῶνα καὶ ὕστερα (2). "Όταν κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα ἐπανεῖλθε ἡ οἰκονομία στὴν αὐτάρκεια τῆς κλειστῆς ἀγροτικῆς ἐνότητος, καὶ ὄταν σὸ τέλος τοῦ ὄγδου αἰῶνα ὁ Κάρολος καταστήσει ἐντελῶς χερσαία τὴν αὐτοκρατορία, εἰσδύουν τόσα νέα στοιχεία, ποὺ ἀλλοιώνουν ριζικὰ καὶ τελειωτικὰ τὸ Χριστιανισμὸ. Δὲ φροντίζει τώρα πιά μόνον γιὰ τὶς ψυχές, μὰ γίνεται ἡ θρησκεία ἓνα ὀλόκληρον σύστημα, ποὺ ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ ρυθμίσει ὡς τὶς ἔσχατες λεπτομέρειες τὰ πάντα. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ τοῦ Ἀκουϊνάτου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάθε ἄνθρωπος πρέπει νὰ ζεῖ ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ του θέση, καὶ ἡ κλασικὴ ἔχθρα ἐναντίον τοῦ ἔμπορου, — χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπαγόρευση τῆς τοκοληγίας, — δεῖχνουν τὴ συντηρητικὴ πολιτικὴ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας. Ἄν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ δυτικὴ ἐκκλησία κατεῖχε στὶς περισσότερες χώρες τῆς Εὐρώπης τὴ γῆ, θὰ ἐξηγήσει τὴν οικονομικὴ ἀποψη τῆς ἀντιεμπωρικῆς ἰδεολογίας τῆς ἐκκλησίας. Παράλληλα ὁμῶς ἡ φτώχεια θεωρεῖται θεϊκὴ, καὶ οἱ ὑπῆκοοι, ποὺ δὲν πρέπει νὰ θέσουν τὸν πλουτισμὸ ὡς σκοπὸ τῆς ζωῆς τους, συλλογίζονται τὰ αὔλα ἀγαθὰ καὶ ἀφήνουν στοὺς φεουδάρχες καὶ στὴ δυτικὴ ἐκκλησία τὸ βᾶρος τῆς φροντίδας τῶν ὑλίων. Ἡ φεουδαρχικὴ ἠθικὴ, ἡ συνείδηση τοῦ συνδέσμου ποὺ ἐνῶνται τὸ μεγαλύτερον δεσπότη μὲ τὸ βασάλο, — ὄχι μὲ τὸ δουλοπάροικο, — προσδιορίζει, ἂν καὶ ἡ προσέλευσή της εἶναι ἐγκόσμια, τὴν ἠθικὴ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας. Ἐτσι, τὸ συναισθηματικὸ αὐτὸ στοιχεῖο προστίθεται σὸ καθαρὰ οικονομικὸ καὶ ταξικὸ ποὺ ἐκθέσαμε πρῖν.

Ὁ Ἕλληνας κλασικὸς πίστευε σὲ κάποιο νόμο. Δὲν πίστευε δογματικά, ἀλλὰ δέχονταν κάποια ἠθικὴ, ποὺ ἔδινε νόημα στὴν πράξη του. Ἡ προσωπικότητά του ἦταν καθορισμένη, ὀνομαστικὴ, δοσμένη ἀπὸ τὴ συνειδητὴ τῆς ἐνέργειά.

Ὁ Ἀλεξανδρινὸς — καὶ σὸν τέτοιο θεωροῦμε καὶ τὸ Ρωμαῖο ἀπ' τὸν καιρὸ τοῦ Σύλλα — χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν πόθο — γιὰ νὰ ἐκφρασθῆ μὲ τὴν πλατωνικὴ λέξη — τοῦ «ἀπέιρου». Ἐνας «πόθος», ποὺ εἶναι πάντοτε ἀνικανοποίητος, πάντοτε «τοῦ ἀπόντος». Γιατὶ ὅποιος ἀποφασίσει, σὸν τὸν Ἀλέξανδρο, νὰ ζητᾶει συνεχῶς κάτι νέο καὶ «ἄτοπον», δὲ θὰ κατορθώσει νὰ ἴσυχασε παρὰ μὲ τὸ θάνατο. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἀγνοοῦν

(1) De civ. dei 19, 5-16.

(2) Ἡ προσωρινὴ ἔνωση μὲ τὸ Βυζάντιο τὸν 6. αἰῶνα ἴσως νὰ ἦταν ἀποφασιστικὴ, πάντως θὰ συνετέλεσε κι' αὐτὴ στὴν πολιτικοποίησιν τοῦ δόγματος.

—γιατὶ στὴν ἐποχὴ τους δὲν ὑπάρχει — κάθε συγκροτημένη ἠθικὴ μορφή. Ἐν τούτοις, ἡ ἀνάμνηση τοῦ ἀρχαίου μύθου — κατὰ τὰ μῦθος τοῦ μύθου — τοὺς συνθέτει σὲ προσωποκότητες. Οἱ Πτολεμαῖοι, ὁ Δημήτριος ὁ Πολιορκητὴς, διατηροῦν κάποιο κλασικὸ στοιχεῖο, ἔτσι καὶ μόνον στὴν παιδεία ἢ στὴν ἐξωτερικὴ τους συμπεριφορά. Αὐτὸ ὁμῶς τὸ ἐλάχιστο ἀρκεῖ νὰ τοὺς ξεχωρίσει καὶ νὰ ἐλάττωσῃ. Ὁ ἑλληνιστικὸς ἥρωας δὲν εἶναι ὅπως ὁ μυθικός, συνειδητὸς καὶ συγκριμένος, εἶναι ὁμῶς παρ' ὄλο τὸ ἄλλο πάθος του κατὰ σὸν ἐξαιρέση τοῦ ἑαυτοῦ του, ποὺ ὑποθετικὰ, θεωρητικὰ τὸν σχεδιάζει ἀκόμη σύμφωνα πρὸς τὰ ἑλληνικὰ μέτρα. Ὁ ὄχλος ὁμῶς τῶν ἑλληνιστικῶν αὐτοκρατοριῶν (καὶ τῆς ρωμαϊκῆς), ποὺ παραληρεῖ καὶ ὀπτασιάζεται, ποὺ ὀρχεῖται, θεᾶται, κερδίζει, δολοφονεῖ, πληρώνεται καὶ ἀσελγεῖ, παραδίδεται σ' ὅποιον θελήσει νὰ τὸν παρὰ λάβει, εἴτε σὸ βασιλεῖα εἴτε σὸ Χριστό.

Τὸ μεσαιῶνα, ἡ φεουδαρχία ἐπιβάλλει

μιὰ ἠθικὴ τάξη. Καὶ ἐκεῖ, ὅπου ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία εἶναι πραγματικὰ μεγάλη, ὅπως σὸ Βυζάντιο, ὑπάρχει κάποια ἀριστοκρατικὴ ὀργάνωση, καὶ παρ' ὄλα τὰ ἐγκλήματα, κάποια ἔννοια τῆς νομιμότητος ποὺ ἐπιβάλλει μιὰν ὀρισμένη ἠθικὴ συμπεριφορά. Ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη ὁ μεσαιῶνας διαφέρει κατὰ τοῦτο ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους, ὅτι ἀντικαθιστᾶ τὴν ἀπολυταρχία — ποὺ εἶναι ἀπλῶς μιὰ de facto κυβέρνηση καὶ μάλιστα, παρ' ὄλη τῆς τὴν αὐταρχικότητα, ἀσταθῆς, — μὲ μιὰ ἀριστοκρατικὰ θεμελιωμένη πολιτεία. Ὁ μεσαιωνικός ἥρωας πράττει συνειδητὰ κατὰ τὶς ἀναγνωρισμένους ἀξίες, μὰ συγχρόνως κάποια θρησκευτικὴ ἀποψη — ὁ ἀλεξανδρινὸς μυστικισμὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ζεῖ παρὰ τὴ νέα ἠθικὴ — τὸν συνδέει πρὸς τὸ ἀνώνυμο πλήθος, ποὺ στὰ μάτια του λειτουργεῖ ὁ ἥρωας σὰ φάντασμα, σὰ σκιά, σὸν τρόπον, σὸν δεινὸν. Βρίσκεται μεταξὺ τῆς πολεμικῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀγιοσύνης ἢ τῆς δεσποδαιμονίας.

*

Στὶς σελίδες αὐτὲς δοκίμασα νὰ δεῖξω, μελετώντας τὶς ἱστορικὲς τῆς συνέπειες, τὴ μετὰβαση ἀπὸ τὸ κλασικὸ πνεῦμα σὸ ἑλληνιστικὸ. Ἐλπίζω νὰ διαπιστώθηκε: α') Ὅτι ἡ μεγάλη ἀλλαγὴ δὲ σημειώνεται μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν ἱστορία, ἀλλὰ ἦδη μὲ τὴν πτώση τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴ μακεδονικὴ ἀκμὴ (!). β') Ὅτι ἡ ἐπόμενη μετὰβαση ἱστορικὴ καμπή, ποὺ ὀδηγεῖ πρὸς τὸ μεσαιῶνα, ὀφείλεται στὴ νέα πολιτικὴ κατεῦ-

θυνση ποὺ παίρνει ὁ χριστιανισμὸς χάρη σὸ φεουδαρχικὸ σύστημα καὶ τὴ φεουδαρχικὴ ἠθικὴ. γ') Ὅτι ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος ἐπῆρσε βασικὰ τὸ μεσαιῶνα, γιὰ ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τοῦ ἔδωσε τὸ μέσο νὰ συγκροτήσῃ ὀλόκληρη τὴν οἰκονομία του πάνω σὲ μιὰ τάξη ἀνθρώπων ποὺ ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὴν πολιτεία. δ') Ὅτι κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων εἶναι περισσότερο ἡ ἐλλείψη ἠθικῆς (ἠθικῶν κανόνων) παρὰ ἡ ἀνηθικότητα. Τὰ συμπεράσματα βέβαια αὐτὰ, ὅπως καὶ ὅλες οἱ προηγούμενες σκέψεις, τυποποιοῦν τὴν ἱστορία γιὰ νὰ τὴν καταστήσουν νοητὴ. Βρίσκονται ἐπομένως σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πραγματικότητα.

Π. Α. ΠΑΠΑΛΗΓΟΥΡΑΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΕΝΑΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ *

‘Ο Σεφέρης συμπαθεί τη διδαχή. Και εγώ συμπαθώ τὸ διάλογο· τὸ διάλογο μαζί του καί με ὅποιον στὸ διάλογο ἀφοσιώνεται, σὰ σὲ μιὰ κοινήν ἔργασίαν· ἔτσι πού νά μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ πὼς δὲ συζητοῦν δυὸ πνευματικοὶ ἄνθρωποι, δυὸ φίλοι, ἀλλὰ πὼς τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα διαλέγεται μὲ τὸν ἑαυτὸ του.

‘Αφορμὴ στὴ συζήτηση δίνουν μερικὲς σκέψεις μου γιὰ τὴν πρωτοποριακὴ κίνηση στὴ νεώτατη λογοτεχνία μας. Φρόντισα νὰ ἐξηγήσω τί περιχόμενο δίνω σ’ αὐτὸ τὸν ὄρο (σελ. 97). Γύρω σ’ αὐτὸ τὸ περιχόμενο κινήθηκαν οἱ σκέψεις μου.

Πιστεύω πὼς ὑπάρχουν στὸν τόπο μας μερικοὶ ἄνθρωποι πού, ἀσκώντας, λίγο ἢ πολὺ, κάποια ἐπίδραση ἀνακαινιστικὴ στὴ σύγχρονη λογοτεχνικὴ κίνηση, συγκεντρώνουν καὶ ἀρκετὰ κοινὰ γνωρίσματα ὥστε νὰ ὑπαχθῶν σὲ μιὰ κατηγορία. Καὶ ἐπειδὴ οἱ ἴδιο αὐτοὶ ἄνθρωποι παρουσιάζονται μὲ τὴν ἀξίωση μιᾶς ὑπέρμετρης τόλμης στὴν ἀνανέωση τῆς παλαιότερης ποιητικῆς ἀντίληψης, πιστεύω πὼς εἶναι πρόσφορος γιὰ νὸ τοῦ χαρακτηρίσει ὁ ὄρος «πρωτοποριακὴ κίνηση».

Τὰ κοινὰ γνωρίσματα πού διάλεξα τὰ ἔχουν καὶ οἱ κακοὶ καὶ οἱ καλοὶ ἀπὸ ὄσους ἀνήκουν σ’ αὐτὴ τὴν κίνηση. Γιὰ τοὺς κακοὺς θάνατος, γιὰ τοὺς καλοὺς κίνδυνος, μήπως καὶ δὲν μπορέσουν, ἀλαργύοντας ἀπὸ τὶς κάπως στενὲς ἀφετηρίες, νὰ πλησιάσουν τὸ αἰώνιο μέτρο πού σώζει ἀπὸ τὴ φθορά. Καὶ αὐτὸ τὸ μέτρο, ἐντελῶς ἀλλιώτικο ἀπὸ ὅ,τι φαντάζεται ὁ Σεφέρης πὼς τὸ φαντάζομαι, πιστεύω πὼς ὑπάρχει.

Καὶ ἀκόμα ὑπάρχουν πλᾶϊ στουὺς ἀπειρους δρόμους πού ὀδηγοῦν σ’ αὐτὸ τὸ μέτρο καὶ ἀπειροὶ δρόμοι πού δὲν ὀδηγοῦν σ’ αὐτό. Μὰ καὶ σ’ αὐτοὺς τοὺς κακοὺς δρόμους ἀπάνω, διαδραματίζονται σημαντικὲς προσπάθειες ἀπὸ ἐξαιρετικὲς πνευματικὲς δυνάμεις, πού ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσουν πέρα ἀπὸ ἕνα σημεῖο, ἐξ αἰτίας τῆς ἀτυχῆς ἀφετηρίας τους. Γι’ αὐτὸ δὲν

εἶναι παράλογο νὰ λέμε πὼς γνωρίσματα, πού τὰ θεωροῦμε βασικά ἀντίθετα πρὸς τὴν αἰσθητικὴ πλήρωση, βρίσκονται καὶ σὲ καλοὺς καὶ σὲ κακοὺς ἔργατες τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Ἔτσι μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε μερικὲς γενικὲς κοινὲς παρατηρήσεις γιὰ ἔργα πού ἔχουν ἀναμεταξύ τους ποιητικὲς διαφορὲς.

Αὐτὲς οἱ κρίσεις μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἐξατομικευμένες καὶ νὰ στέκονται σὲ κάποια γενικότητα. Ἄλλὰ γι’ αὐτὸ δὲν εἶναι «ἐτικέτες», ἀπὸ κείνες πού τόσο δίκαια στιγματίζει ὁ Σεφέρης (1).

Ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ μπορεῖ νὰ ἐκδηλώνεται σὲ κρίσεις ἐντελῶς συγκεκριμένες γιὰ ἕνα ὀρισμένο ποιητὴ, γιὰ ἕνα ὀρισμένο τοῦ ποίημα. Μπορεῖ ὅμως νὰ ἐκδηλώνεται καὶ σὲ γενικὲς ἰδέες, ἐκφράζοντας τὸ νόημα πού βγαίνει ἀπὸ μιὰν ὀλότητα ποιημάτων, ἀπὸ ἕνα ὀλόκληρο ἔργο, ἀπὸ πολλοὺς ποιητὲς, ἀπὸ μιὰν ὀλόκληρη ἐποχὴ. Καὶ αὐτὸ τὸ κοινὸ νόημα δὲν εἶναι ἕνας ὅποιοςδήποτε ἐξωτερικὸς χαρακτηρισμὸς, μιὰ «ἐτικέτα», ἀλλὰ ἡ βαθύτερη οὐσία τοῦ ἀντικειμένου πού κρίνεται· κάτι πολὺτιμο, ἴσως κάτι ἀπαράιτητο γιὰ τὴ νόση τὸν καθ’ ἕκαστον. Ὅλοι προσδιορίζονται ἀπὸ τέτοιους γενικὸς ὄρους· λιγοστοὶ ὅμως ἔχουν ἀποκτήσει συνείδηση αὐτοῦ τοῦ ἀναγκαίου τρόπου λειτουργίας τῆς κριτικῆς τους σκέψης. Ἐπικίνδυνο βεβαίως σημεῖο τῆς κριτικῆς σκέψης, πού κακομεταχειρισμένο μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὶς «ἐτικέτες». Καὶ γι’ αὐτὸ πολλοὶ τὸ ἀποφεύγουν, ὅσο εἶναι βολετό, — γιὰτὶ ὀλότελα δὲν εἶναι· στὸ τέλος ἐκεῖ θὰ καταλήξουν, ὅσο καὶ ἂν κρῦβονται, ὅσο καὶ ἂν ἀνθίστανται. Ἄπαιτὴ μιὰν ἰδιαίτερη δύναμη ἀφαίρεσης ὁ τρόπος αὐτός, καὶ μαζί μιὰν εὐπαθέστατη ἀφή. Μὰ ἡ δυσκολία καὶ ἡ συχνὴ ἀτυχία στὴ χρησιμοποίησή του δὲν πρέπει νὰ μᾶς κινεῖ νὰ τὸν ταυτίζομε μὲ τὰ ρηχὰ συνθήματα πίσω ἀπὸ τὰ ὅποια δὲν κρῦβεται οὐσία.

Ὅταν λέμε «Καβάφης (2): ἀλεξανδρινὴ παρακμὴ», αὐτὸ πολλὰ μπορεῖ νὰ σημαίνει, καὶ μπορεῖ νὰ μὴ σημαίνει τίποτα. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βάθος ἀπὸ τὸ ὅποιο βγαίνει αὐτός ὁ λόγος. Ὅταν ὅμως λέμε «Καρωατᾶκης: αὐτοκτονία», δὲ λέμε τίποτα. Ὅταν λέμε

(1) Γ. Σεφέρης, Διάλογος πάνω στὴν ποίηση («Νέα Γράμματα», τόμ. Δ’, σελ. 619).
(2) Βλ. σχετικὰ Σεφέρης, ἔνθ’ ἂν. σελ. 619 σμ. 1.

«Παλαμᾶς: σκοτεινὸς στοχαστὴς», λέμε μιὰν ἀνακριβεία. Ὅταν λέμε «Σικελιανός: δελφικὴ ἰδέα», ἀκριβῶς τὴ βαθύτερη οὐσία τοῦ σικελιανικοῦ ἔργου ἀποσιωποῦμε. Ὑπάρχουν ἐτικέτες πολλῶν ποιητῶν. Καὶ ὑπάρχουν μάλιστα ἐτικέτες, πού δὲν μπορεῖ πιά νὰ λέγονται ἐτικέτες, γιὰτὶ εἶναι οὐσία. Ἄλλο ἐτικέτα καὶ ἄλλο γενικεύουσα σκέψη καὶ γενικευτικὸ νόημα. Δὲν πιστεύω ὁ Σεφέρης νὰ συγγέει αὐτὰ τὰ δυό. Ἄλλὰ, ὅπως ἀνησυχεῖ γιὰ τοὺς μαθητὲς μου, ἀνησυχῶ καὶ ἐγὼ γιὰ τοὺς θαυμαστὲς του, πού θὰ μπορούσαν νὰ παρασυρθοῦν ἀπὸ τέτοιες διατυπώσεις.

Συμπληρώνοντας τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὴ μέθοδο τῆς κριτικῆς σκέψης, ὁ Σεφέρης βρίσκει εὐκαιρία νὰ πῆ λόγια τόσο εὐτυχημένα, πού θέλω ἐδῶ νὰ τὰ μεταγράψω, γιὰ νὰ διασταθῶν καὶ ἀπὸ ἐκείνους πού ἔτυχε νὰ μὴ διαβάσουν τὸ ἄρθρο του:

«... Ὁ πιὸ σπουδαῖος τρόπος νὰ βοηθῶν οἱ θεωρητικοὶ τὴν κατανόηση τῆς τέχνης, εἶναι νὰ προσπαθῶν νὰ μορφώσουν ἕνα κοινὸ πού νὰ μπορεῖ νὰ ἔχει, κάπου—κάπου, στιγμὲς συναλωθμητικῆς δεκτικότητας, χωρὶς προκαταλήψεις, χωρὶς τὶς διανοητικὲς ἐκείνες ἀντιδράσεις πού παρατηροῦμε τόσο συχνά, ὄχι στὸ λαό, ἀλλὰ στὶς ὑπεροσζητικὲς καὶ δημοσιογραφικὰ ἀναθραμμένες ἀνώτερες τάξεις μας. Ἐνα κοινὸ πού θὰ μπορούσε νὰ βρεθεῖ μπροστὰ στὸ καλλιτέχνημα, στὴν κατάσταση καλῆς πίστης πού βρισκόμαστε ὅταν κάνουμε τὴν προσευχὴ μας, ἢ ἂν τὸ παράδειγμα τοῦτο εἶναι σκοτεινὸ, στὴν κατάσταση πού βρίσκεται ὁ λαὸς ὅταν ἀκούει ἕνα δημοτικὸ θρῦλο καὶ τὸ παιεῖ ἕνα παραμῦθι... Ἐκενον πού κάνουν οἱ περισσότεροὶ δικοὶ μας αἰσιητικοί, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ δημιουργοῦν στὸ κοινὸ μιὰ κατάσταση προσωπικῆς ἀντιδικίας μὲ τὸ ἔργο πού ἔρχεται νὰ ἰδεῖ ἢ ν’ ἀκούσει...» (1)

Δὲν εἶναι ὀνάγκη νὰ γράψω πόσο συμφωνῶ μ’ αὐτὲς τὶς σκέψεις, οὔτε γιὰ τοὺς μαθητὲς μου, πού τόσο φοβάται ὁ Σεφέρης μὴ μὲ παρεξηγήσουν: Ἄν μαθητὲς μου εἶναι ἐκείνοι πού διάβασαν τὰ γραφόμενα μου, θὰ ἔξερουν πὼς εἶτε γράφω μιὰ πλατεῖα κριτικὴ μελέτη γιὰ τὸν Παλαμᾶ, γιὰ νὰ ἐκφράσω τὸ βαθύτερο νόημα μιᾶς ἀκέριας πνευματικῆς προσωπικότητας, εἶτε γράφω ἕνα κριτικὸ ἄρθρο γιὰ νὰ ἀντιπαραθέσω τὸ δικό μου πνευματικὸ κόσμο σ’ ἕναν ἄλλο ἀντιθετο, πάντα εἶναι πρόθεσή μου, ἀπρόσωπα καὶ ἀπροσωπώληπτα, νὰ ἀποδώσω τὸ βαθύτερο τὸ πρωταρχικὸ νόημα τοῦ ἔργου πού κρίνω, τοποθετώντας τὸ στὸ πιὸ εὐνοϊκὸ φῶς, ἀκριβῶς γιὰτὶ εἶναι ἀντίθετη μὲ τὴ φύση τῆς σκέψης μου κάθε εἰδῶς «προσωπικὴ ἀντιδικία». Γι’ αὐτὸ δὲ γράφω ποτὲ γιὰ ἔργα πού δὲν ἐπιδέχονται παρὰ κατάκριση. Ἡ ἀρρώστια νὰ γράφω τόμους γιὰ νὰ ἀπο-

δείχνω πὼς ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία δὲν ἔχει κανέναν ποιητὴ, δὲν εἶναι δική μου ἀρρώστια Ἄλλὰ βέβαια δὲ χάνω τὸ δικαίωμα, ἐκεῖ ἀκριβῶς πού βλέπω πνευματικὲς δυνάμεις ἀξιώλογες νὰ φθείρονται, γιὰτὶ σκλαβώθηκαν ἀπὸ ἐπιδράσεις τυχαῖες, ἀπὸ τὸ σурμό τῆς ἐποχῆς, νὰ προσπαθῶ νὰ τὸς κάνω συνειδητὸ αὐτὸ τὸ σκλαβῶν καὶ τὴ φύση τῶν ἐπιδράσεων πού τὶς σκλαβῶνουν, ἐλπίζοντας πὼς μιὰ τέτοια συνειδητοποίηση θὰ βοηθήσει στὴ λύτρωσή τους.

Στὴν τέχνη, οἱ δρόμοι τῆς δημιουργίας δὲν εἶναι μονοἀσυνείδητοι. Παρεμβάλλονται συχνὰ συνειδητὰ στοιχεῖα πού συντρέχουν μὲ τὴν ὑποσυνείδητη πηγαία πνοή. Μερικὲς συνειδητοποιήσεις, ὑποκινημένες ἀπὸ τὴν κριτικὴ σκέψη, μπορεῖ ἀποφασιστικὰ νὰ ἐπηρεάσουν τοῦ πιὸ ἀγνοῦ δημιουργοῦ τὴν ἔργασίαν. Ἡ κριτικὴ δὲν ἀπευθύνεται μονάχα στοὺς θεατὲς καὶ στοὺς ἀκροατὲς, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἴδιους τοὺς δημιουργοὺς: καὶ μιὰ τέτοια διανοητικὴ συνειδητοποίηση οὔτε ἀντιδικία προσωπικὴ εἶναι μὲ τοὺς δημιουργοὺς, οὔτε κακὸτροπὴ ἐπικρίση, ἀλλὰ συμβολὴ τῆς αἰσθητικῆς νόησης στὸ ἔργο τῆς αἰσθητικῆς δημιουργίας.

Ἔτσι ἀντιλαμβάνομαι τὴ θέση μου στὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ «τὴν πρωτοποριακὴ κίνηση στὴ νεώτατη λογοτεχνία μας».

**

Ἡ πρωτοποριακὴ αὐτὴ κίνηση μοῦ φαίνεται καὶ σὰν ἐκφραση εἰδικότερῆς μιᾶς γενικότερης ψυχολογικῆς κατάστασης πού ἰδιαίτερα χαρακτηριστίζει τὴν ἐποχὴ μας, τῆς περιφημῆς αὐτῆς «ἀ ν η σ υ χ ῖ α ς» πού τόσο φαίνεται νὰ ταιριάζει στὸν ἀκατάστατο καιρὸ πού ζοῦμε. Αὐτὴ ἡ ἀνησυχία, καθὼς συνήθως διαμορφώνεται, δὲ μοῦ φαίνεται κίνδυνος μονάχα τῆς λογοτεχνικῆς, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρης τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς ἐποχῆς μας. Γι’ αὐτὸ στὸ ἄρθρο μου, πρὶν ἀκόμα ἐξετάσω συγκεκριμένες ὀψεις τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς, εἶχα προσπαθῆσει νὰ κάνω ἀνάμεσα σὲ καλὴ καὶ σὲ κακὴ ἀνησυχία μιὰ διάκριση, πού αἰσθάνομαι νὰ μὴ γίνεται καθὼς θάπρεπε γύρω μου. Καὶ πρῶτα βέβαια ἀρνιέμαι ἐκείνους πού ἐπαυνοῦν αὐτὴ καθ’ αὐτὴ τὴν ἀνησυχία, ὄχι σὰ μέσο ἀλλὰ σὰ σκοπὸ, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν πηγή της, γιὰ τὸν ἐσωτερικὸ λόγο πού προσδιορίζει τὴν πορεία της. Ὑστερα, κοίταξα τὸ ἄγνοο κορφολόγημα, τὸς χαριεντισμούς μὲ κάθε νεοφασομένη ἰδέαν, τὴν «ἐνημερωμένη ἀμάθεια» ὅλων ἐκείνων πού πρῶτοι σπεύδουν νὰ μιηθοῦν σὲ κάθε νέα θεωρία ἢ τεχντροπία, νὰ τὸ ξεχωρίσω ἀπὸ τὴν ἀνησυχία πού δὲν εἶναι παρὰ τὸ ξεδίπλωμα ἐνὸς πλοῦσιου περιεχομένου, αὐτὴν πηγὴ τῆς προσωπικότητας, καὶ πού ὅσο καὶ ἂν φαίνεται φουσημένη ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀντιθετοὺς ἀνέμους, φανερώνεται τελικὰ σὰν ἐκφραση τῆς ἐσωτῆρας συνοχῆς ἐνὸς πνευ-

(1) Ἐνθ’ ἂν. σελ. 613.

ματικού τύπου σε όλη την άριστοκρατική μοναδικότητά του.

Ο Σεφέρης λέει (!) πώς δεν μπορεί να με παρακολουθήσει όταν κατατάσσω στο τελευταίο αυτό είδος της καλής άνησυχίας την άνησυχία του παλαμικού Γούφτου και του Μαρσέλ Προυστ. Μα άπλουστατα, και στους δυο αυτούς τύπους βρίσκω τα γνωρίσματα της καλής άνησυχίας: το βαθύτατο έρωτα που ενώνει σε μία διαλεκτική συνοχή τη ζωή τους, την ταυτότητα της έσωτερικής ύψης της προσωπικότητας, όσο και αν πολυκλαδίζεται στην επίφάνεια. Το πώς βρίσκω αυτές τις άρετες στην έρωτική πορεία του Γούφτου προς την πλήρωση του εαυτού του, το έχω τόσο διεξοδικά εξηγήσει, πού δεν έχω το κουράγιο να ξαναρχίσω. Στόν Προυστ, όπου διόλου δεν είναι αντικείμενο της αντίληψης ή ίδια η άνησυχία, καθώς φαίνεται να το πιστεύει ο Σεφέρης, φανερώνεται αυτή η λανθάνουσα συνοχή καθαρά στον τελευταίο τόμο, τη στιγμή της έσωτερικής πλήρωσης του Μαρσέλ, όπως πάλι από τη σκόρπια ζωή του ξεσκεπάζεται η μουσική της συγκρότηση και φαίνεται στην ολόκληρη της σε μία αναγκαία πορεία προς ένα αναγκαίο τέρμα. Άλλά και με λιγώτερα θα Ικανοποιούμαι. Γιατί εκείνο που μ' ενδιαφέρει, δεν είναι τα διεσπαρμένα να συγκλίνουν τελικά σ' ένα τέρμα. Άρκει να εκπληγάζουν από μία μοναδική και σταθερή άρχη ζωής, και να δείχνουν, όχι τη διασπορά και τόν άφανισμό της προσωπικότητας από τη τυχαία επίδραση έξωτερικών αίτιων, αλλά την έσωτερική της κίνηση, με όλη την πλούσια της διαφοροποίηση, μα και με τόν ίδιο πάντα πνευματικό ρυθμό.

Με αυτές τις επεξηγήσεις θα μ' ορέσει ελπίζω να με παρακολουθήσει ο Σεφέρης. Πάντως, δεν πρόκειται, καθώς φαίνεται να το υποπετεύεται, να το πω, σαν τόν Μπεντά: «Κύριε, είμαι μεταφυσικός» δεν είμαι λογοτέχνης» γιατί εδω δεν έκανα διόλου μεταφυσική. Τίποτα το άρητο ή το υπερβατικό δε θέλησα να εκφράσω. Προσπάθησα στο άρθρο μου, και θα προσπαθήσω και τώρα, να διατυπώσω μερικές δυσκολοχάραχτες διακρίσεις με την άσπρη και άχρη γλώσσα της λογικής. Ίσως να μην τα καταφέρω καλά. Σ' αυτό όμως θα φταίω εγώ προσωπικά. Διόλου δε φταίει ή άποψη που υποστηρίζω ή και η τεχνική που καταλαβαίνουν για να διατυπωθούν οι φιλόσοφοι του «Αρχείου» αυτό συμβαίνει όχι γιατί δεν μπορούν να άφομοιώσουν την όρολογία του, την τεχνική του έκφραστικού μέρους, αλλά γιατί δεν κάνουν τόν κόπο να εξοικειωθούν με την

τεχνική της ίδιας της φιλοσοφικής σκέψης. Και όμως, είναι τόσο χρήσιμη στην επίλυση προβλημάτων σαν και τούτο που μας άποχολεί τώρα.

**

Ο Σεφέρης υποπετεύεται πώς ή αντίπαρθεση που έπιχειρούμε του έλλογου και άλογου στοιχείου στην ποίηση έχει αίτια την καθαρά ύποκειμενική μου αντίπαρθεση ή προς το άλογο στοιχείο ή προς τη σύνθεση του έλλογου με το άλογο (!).

Δέ βλέπω γιατί να παρεμβάλλονται στη συζήτηση τέτοιες καθαρά ύποκειμενικές κρίσεις. Για να τελειώσω μιά ώρα άρχυτρα με δαυτες, θα παρακαλούσα το Σεφέρη και τους άναγνώστες μας να υποθεθούν, πώς την έπιμαχη διάκριση την έκανε όχι εγώ, αλλά κάποιος τρίτος, αισθηματικά άδιάφορος προς το άλογο ή το έλλογο στοιχείο, στην ριγμένη μόναχα στην καθαρή σκέψη. Και άς δούμε άν ή ίδια αυτή τη διάκριση, διατυπωμένη από έναν τέλειον άνθρωπο, έχει κάποια σημασία στην ούσία της.

**

Άς μπούμε λοιπόν σ' αυτή την ούσία. Ύποστηρίζεται από αυτόν τόν τρίτο πώς ή ποιητική τέχνη που έχει για έκφραστικό άργατο το λόγο, δεν μπορεί να μην είναι δεμένη σε όρισμένους, όρους που υπαγορεύονται από την ίδια τη φύση του λόγου. Οι όροι αυτοί, έπειδή ενυπάρχουν στο ίδιο το πράγμα και άποτελούν την ίδια του ούσία, δεν μπορεί ν' αλλάζουν με τις έποχές ή με τις τεχνολογίες, και ούτε από το διάφορο περιεχόμενο του λόγου μπορεί ποτέ να έπηρεαστούν. Οι όροι αυτοί σημαίνουν, ότι δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ποιητική ώραιότητα πέρα από τα όρια που θέτουν, και πώς έτσι ή αισθητική συγκίνηση δε λειτουργεί άσούδοτα κι εε διέπεται από έναν άπόλυτο ύποκειμενισμό. Η αισθητική συγκίνηση είναι πνευματική — όχι διανοητική — αλλά πνευματική συγκίνηση και είναι ύποταγήμένη σε νόμους του πνεύματος. Οι νόμοι αυτοί ώρισαν την εξέλιξη της τέχνης και την όρίζουν μέσα στην ιστορία και μέσα σε κάθε άτομικότητα.

Σύμφωνα μ' αυτούς το ποιητικό έργο ζει και ένεργει αισθητικά με το λόγο, και ο λόγος είναι πάντα συνειρμός από νοήματα, νοηματική άλληλουχία. Αυτό είναι το κείριο στην ποίηση.

Μιά νοηματική άλληλουχία έχει κατά το περιεχόμενο της κάτι που πρέπει να νοείται — όχι πού πρέπει να είναι διανοητικά όρθό — άρκει να είναι έλλογο. Τούτο όμως το έλλογο περιεχόμενο μπορεί να έχει αισθητική μορφή, να μην είναι άπλος λόγος, αλλά αισθητικός λόγος. Η νοηματική άλληλουχία αυτή καθ' αυτή μπορεί να είναι όχι μόνο ώραια για τη διαύγεια ή την άκρίβεια της

έκφρασης της, αλλά μπορεί να είναι κυριολεκτικά ώραια, αισθητικά ώραια: και να δημιουργεί την ίδιουτη αισθητική συγκίνηση, πού ούτε ή μουσική, ούτε οι εικαστικές τέχνες μπορούν να προκαλέσουν. Μόνο γιατί υπάρχει και ένα τέλειο ιδιαίτερο είδος αισθητικής συγκίνησης, υπάρχει και ή ποίηση σαν ανεξάρτητο είδος τέχνης.

Άπό την αισθητική του μορφή, ο λόγος παίρνει μιά έκταση που υπερβαίνει τις έκφραστικές δυνατότητες πού θα είχε χωρίς αυτήν. Γιατί ή μορφή κάνει το περιεχόμενο. Έκείνο που έχει ως άπλος λόγος μόναχα σε πλάτος, το άποχτα και σε βάθος. Παύει να είναι σημείο συνάντησης και άναγνώρισης για δύο διάνοιες, και γίνεται ο ίδιος ένσάρκωση νοητής ούσίας. Το νόημα του δε νοείται μόναχα. Όταν νοείται, μαζί και συγκινεί. Και συγκινεί, όχι με αυτό πού διανοητικά ή έννοιολογικά σημαίνει, αλλά με τη μορφή από την οποία το «σημαίνον» παίρνει άκριβώς το βάθος και το ύψος πού συγκινούν. Συγκινεί από το στοιχείο πού πάει πέρα από τόν άπλο λόγο.

Η νοηματική άλληλουχία, για να είναι έτσι προσδιορισμένη από μιά αισθητική μορφή, θα έχει μέσα της ένα ρυθμό πού δεν είναι έξωτερικά ήχητικός και μουσικός, αλλά πού ένυπάρχει στην ίδια την τάξη και την κίνηση των νοημάτων. Είναι νοητός ρυθμικός μουσικός λόγος. Και άκόμα, ή αισθητική νοηματική άλληλουχία είναι συγκροτημένη από νοήματα πού έγιναν έποπεύσιμα, και πού έτσι μπορεί να γίνουν συγκεκριμένα σύμβολα. Είναι νοητός συμβολικός λόγος.

Σύμφωνα με αυτά, ο ποιητικός λόγος είναι ρυθμός, αλλά είναι ρυθμός του λόγου, της νοηματικής του άλληλουχίας. Άν χωρίζονταν από το λόγο ο ρυθμός και γίνονταν αυτός το κύριο στοιχείο, τότε θα είχαμε, αντίς ποίηση, μουσική, αλλά μιά μουσική πού θα επιδιώκονταν με ένα άπρόσφορο μέσο, και πού γι' αυτό δε θα άπόδινε ποτέ ότι ή γνήσια μουσική τέχνη. Ο ποιητικός λόγος είναι και εικασία έχει χρώμα και γραμμή: αλλά το χρώμα και ή γραμμή είναι το ίδιο του λόγου, της νοηματικής του άλληλουχίας. Άν τούτα γίνονταν το κύριο, τότε θα είχαμε, αντίς ποίηση, περιγραφική ή ζωγραφική, ή γλυπτική, πού θα επιδιώκονταν με άπρόσφορα μέσα. Ο ποιητικός λόγος είναι πρώτα λόγος, και ύστερα είναι και μουσικός και εικαστικός λόγος. Η μουσικότητα της έκφρασης, όσο άπαραίτητη και άν είναι, το είναι σαν ο έσωτερικός, όχι ο έξωτετικός, ρυθμός της νοηματικής άλληλουχίας, σά ρυθμός πού ύπάρχει όχι σε ό,τι άκούμε, αλλά σε ό,τι έννοούμε, στον ίδιο το συνειρμό των νοημάτων. Η ζωγραφικότητα της έκφρασης, όσο άπαραίτητη και άν είναι, το είναι σαν εικαστική μορφή πού ένυπάρχει μέσα στον ίδιο το συνειρμό των νοημάτων του ποιη-

τικού λόγου. Και άκόμα ειδικότερα, ο λόγος, για να είναι ποιητικός λόγος, πρέπει να είναι άπόλυτα συγκεκριμένος: και το είναι, όταν τόν νόημα μετουσιωθεί σε μιά συγκεκριμένη εικόνα, ή άκριβέστερα σ' ένα έποπεύσιμο σύμβολο. Άπό άλλο πάλι δρόμο οδηγεί προς το συγκεκριμένο και ο ρυθμός του νοήματος. Η ποίηση μού φαίνεται έτσι σαν ή σύνθεση όλων των αισθητικών δυνατοτήτων του πνεύματος, άκόμα και των μουσικών και των εικαστικών, στο μόνο σημείο όπου αυτή ή σύνθεση μπορεί να συντελεσθεί, στο λόγο.

Όποιος τώρα συνθέτει λέξεις και φράσεις χωρίς έλλογο εϊρμό, έκφράζοντας κάτι ή μουσικά ή χρωματικά, πού δε συλλαβάνεται από τόν νοή — δε μιλά για τη διάνοια, την καρτεσιανή, την έπιστημονική raiison (Verstand), αλλά για τόν νοή (Vernunft) (!) — αυτός δεν κάνει παρά μιά νόθη μουσική ή μιά νόθη ζωγραφική. Και άν άκόμα ή σειρά των ήχων ή των εικόνων έκφράζουν μιά ψυχική διάθεση πού ποιητή και αυτής ή έκφραση άποτελεί τόν αισθητικό γεγονός όπου άποβλέπει, τότε πάλι άστοχεί στο μέσο του ποιητικού λόγου πού διάλεξε. Η μουσική, ή ζωγραφική θα άπόδιναν μιά όμοιοδη άκριβώς αισθητική έντύπωση, βαθύτερα και έντατικότερα, γιατί τόν μέσο πού θα μεταχειρίζονταν τότε, θα ήταν εκείνο πού άναπαύεται στην έσωτερική φύση του αισθητικού γεγονότος, πού θέλει εδω ο ποιητής να δημιουργήσει.

Γι' αυτό ή ποίηση δεν μπορεί ποτέ να εξελιχθεί σε μουσική ή σε ζωγραφική άλληλουχία, σε άλληλουχία από εικόνες ή από ρυθμούς, χωρίς να παραβιάσει έναν κανόνα ή καλύτερα ένα όριο πού ύπάρχει στην ίδια της τη φύση, γιατί υπαγορεύεται από τη φύση του όργάνου της, πού είναι ο λόγος.

Όταν όμως ή ποιητική έκφραση δεν μπορεί να είναι μουσική ή ζωγραφική, τότε άναγκαστικά θα είναι νοηματική άλληλουχία, με τόν έσωτερικό ρυθμό και τόν έσωτερικά σύμβολα πού ένυπάρχουν στο λόγο. Η άλληλουχία των συγκινήσεων πού άπαρτίζει ένα αισθητικό γεγονός, δεν μπορεί να πηγάζει από άλλες αιτίες, όσο λειτουργεί ο άνθρωπος με τις ίδιες αισθήσεις και με τόν ίδιο λόγο.

**

Άλλά για να εξαρθεί, για να γίνει άμεσώτερα αισθητή ή έσωτερική μουσικότητα και συμβολικότητα πού ποιητικού λόγου, συχνά είναι χρήσιμο να συνοδεύεται και από έναν έξωτετικό ήχητικό ρυθμό και από

(1) Τη διάκριση τούτη κάνει πρώτος ο Πλάτων (Πολιτεία 511b-e). Άνάμεσα στους νεώτερους πρώτος ο Kant. Δες Θεοδωρακόπουλου «Διάνοια, δύναμη της κρίσης και νους στον Kant», στο «Άρχ. Φιλ. και Θεωρ. Έπιστ.», τομ. 10ος, σελ. 1 κ.ε.

(1) Ένθ' άν. σελ. 620.

(2) Ένθ' άν. σελ. 621.

(1) Ένθ' άν. σελ. 620.

την πιό παλιά, την έχω συνηθίσει και την καταλαβαίνω, ενώ την άλλη, επειδή πέφτει κάπως πιό βαρεία από την πρώτη και δεν την έχω συνηθίσει, δεν την καταλαβαίνω.

Και όμως, αν ο Σεφέρης δε διάλεγε τον τερνό του δρόμο της παραδειγματολογίας, όλ' αυτά δε θα υπήρχε ανάγκη να είπωθούν. Στο πρώτο παράδειγμά του, η νοηματική αλληλουχία είναι υποτυπωδώς απλή. Η υπερβολή της ζωγραφικής εκφρασης, που και αυτή άλλωστε συντελείται με τὰ πιό απλά μέσα, ή ποσότητα του κόκκινου για να φανερωθεί και ή ποιότητα του, δεν καταργούν, ούτε καν αγγίζουν το νόημα, που είναι ασφαλώς έλλογο, και μόνο τυπικά λογικό δεν είναι στην απλή και απλοϊκή υπερβολή του.

Το δεύτερο παράδειγμα θά μπορούσε πλατύτερα να συζητηθεί. Αλήθεια, δύσκολο ποίημα. Άλλα δύσκολο μπορεί να είναι στην κατανόηση τόσο το έλλογο, όσο και εκείνο που έχει δεχτεί σωρό τὰ άλογα στοιχεία. Η δυσκολία εδώ βρίσκεται στην παρακολούθηση της νοηματικής αλληλουχίας όλου του έργου. Κατά τμήματα το νόημα του ποιήματος που είναι απόλυτα καθαρό. Ανώμαλα όμως στα τμήματα γίνονται άλματα, που θαρῶ πώς καταλύουν κάποτε την αισθητική συνοχή του συνόλου. Γι' αυτό και την έποπτεία της αρχιτεκτονικής αυτού του ποιήματος σέ μερικά σημεία τη χάνω από τὰ μάτια μου. Άλογα και ύποκειμενικά στοιχεία χαλαρώνουν ίσως πέρα από το προπούμενο όριο την αλληλουχία και την ένότητα του νοήματος. Έτσι θά μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε, από τη σκοπιά που εδώ μάς ενδιαφέρει, την άδυναμία της «Μητέρας Θεού», σά μιὰ χαλαρότητα, μιὰ θαμπάδα της νοηματικής ένότητας. Και από αυτήν την άποψη θαρῶ πώς το δεύτερο παράδειγμα του Σεφέρη, αντί να ανατρέψει, μάλλον έπαληθεύει τον ίσχυρισμό μου, αφού και ένα έργο τέτοιας ποιότητας και γεμάτο από τις πιό ευτυχισμένες ποιητικές στιγμές, μπορεί να το βλάψει και ή ελάχιστη υπέρβαση πέρα από το μέτρο του άλογου, πετά από τη φύση τῶν πραγμάτων επιτρέπεται.

Τὰ άλλα παραδείγματα του Σεφέρη μου φαίνονται ακόμη λιγώτερο πρόσφορα. Ο Θεοτοκόπουλος, ο Βαλερύ, ο Μαλλάρμέ. Όταν λέω πώς ή τέχνη πρέπει να είναι έλλογη και αντικειμενική, δεν έννοώ πώς το αντικείμενο της πρέπει να είναι πιστό στους νόμους της διάνοιας. Θά υποτιμούσε αλήθεια σέ σημείο, που ή συζήτηση να καταντάει άνωφελή, το συνομιλητή του ο Σεφέρης, αν φανταζόνταν πώς θα ήθελε τη ζωγραφική πιστή στους νόμους της ανατομίας, σέ νόμους διανοητικούς. Ο ζωγράφος πρώτα - πρώτα δε ζωγραφίζει κανένα από εκείνα τὰ αντικείμενα

να που μπορεί ν' αγγίξει ή διάνοια. Ζωγραφίζει πνεύμα και χιράζει τὰ σύμβολά του. Τὰ χιράια του Θεοτοκόπουλου δεν είναι χιράια πραγματικά. Αυτά ενδιαφέρουν τη φωτογραφία. Είναι σύμβολα μιὰς ιδεατής, μυστικά έξαυλωμένης ευγένειας. Και συμβολίζουν με έξαιρετική άμεσότητα και ακρίβεια, εκείνο που θέλουν να συμβολίσουν. Έλλογο και ρητό είναι το σύμβολο έλλογο, όσο και αν άρρητο, το σύμβολο λιζόμενο, και αισθητικά έλλογη και μάλιστα άναγκαία ή σχέση τῶν δυο. Αν ο Θεοτοκόπουλος, για να έκφράσει αυτό το πνεύμα της μυστικής έξαύωσης και ευγένειας, αντί να πάρει για σύμβολο το άνθρωπινο σώμα, έπαιρνε ένα έλαφι με κομμένο κεφάλι, που από μέσα του θά βγαίνει ψάρια ή σουσουράδες πετώντας κατά τον ουρανό, αν το έκανε αυτό με τη δικαιολογία πώς, σ' αυτόν προσωπικά, αυτή ή εικόνα του κάνει πιό ζωντανή την ιδέα που θέλει να έκφράσει, τότε θά πέφαμε έξω από το όριο του έλλογου. Γιατί εδώ ή συνάφεια του σύμβολου και του συμβολιζόμενου μπορεί να είναι απόλυτα γνήσια, γιατί αλήθεια μέσα στη συνείδηση του ζωγράφου είναι τουτό το σύμβολο ο πιό πρόσφορος τρόπος για να φθάσει στη βίωση του συμβολιζόμενου, αλλά είναι ταυτόχρονα και έντελῶς άμετάδοτη σέ τρίτους. Όχι γιατί δεν μπορεί να βρεθούν άλλοι που να μοιάζουν, κατά την ψυχολογική τους λειτουργία, στο ζωγράφο αυτό, και να τον νιώσουν αυτό θά ήταν ένα άμφιβλο και άββαιο έπιχείρημα. Η δικαιολογία βρίσκεται στην ίδια τη φύση της συνάφειας του σύμβολου και του συμβολιζόμενου. Λέπει το αισθητικά αντικειμενικό, το αισθητικά έλλογο.

Δέ λέμε πώς δεν καταλαβαίνουμε αυτό το σύμβολο. Λέμε πώς δεν υπάρχει λόγος να το καταλάβουμε, γιατί ή σχέση σύμβολου και συμβολιζόμενου είναι ύποκειμενική και τυχαία και δεν είναι αντικειμενική και άναγκαία.

Στο Θεοτοκόπουλο, αντίθετα, θάλεγα πώς είναι επιβλητική αυτή ή άναγκαιότητα. Και εδώ μιλάμε για ζωγραφική, όπου το μέτρο του λόγου είναι έλαστικώτερο. Και όμως άς θυμηθεί ο Σεφέρης μερικές εικόνες του Πικασσό, στην κυβιστική του περίοδο, και θά ιδεί και σ' αυτό το ζωγραφικό τρόπο την ίδια σκέψη έπαληθευμένη από την αντίθετη όψη. Ο δρόμος που όδηγει από το σύμβολο στο συμβολιζόμενο είναι απόλυτα ύποκειμενικός: είναι τέτοιος, που δεν υπάρχει ή βάση για να αντικειμενικοποιηθεί. Η άνάλυση σέ κάθε περίπτωση της ύλης σέ γεωμετρικά σχήματα, για να βρεθεί το αισθητικό της νόημα, είναι μιὰ λύση από την άποψη του αισθητικού λόγου άθιαιρητη. Και κατά περίεργη συγκυρία, είναι μιὰ λύση καθαρά διανοητική του αισθητικού προβλήματος. Είναι φανερό, μάλιστα εδώ στον κυβισμό, πόσο το διανοη-

τικό, έκφρασμένο στην αυστηρότερη δυνατή μορφή, με γεωμετρικούς σχηματισμούς, είναι διάφορο και μάλιστα συχνά και αντίθετο με το αισθητικά έλλογο στη ζωγραφική τέχνη. Το πρόβλημα είναι αυτό: γιατί πρέπει ή αισθητική συνείδηση να άναχθεί από τὰ κυβιστικά σύμβολα στην ιδέα. Και ή λύση είναι συνήθως άρνητική.

Όπως ή ποίηση στηρίζεται στο λόγο και χωρίς αυτόν έκμηδενίζεται, έτσι και ή ζωγραφική στηρίζεται στην έποπτεύσιμη μορφή, όχι στη διανοητική άνάλυση ή και την άλογο διάλυση της μορφής. Η έποπτεία είναι άμεση και συνθετική, και είναι το όργανο του ζωγραφικού λόγου. Κάθε φορά που ο κυβισμός καταργεί την έποπτεύσιμη μορφή, βγαίνει από τὰ νόμιμα όρια της τέχνης. Άλλά ο κυβισμός συχνά κρατήθηκε μέσα στα όρια του έποπτεύσιμου και μπόρεσε να έκφράσει αλήθεια νέους κόσμους με το νέο του τεχνικό τρόπο. Τότε όμως, τὰ καλλιτεχνήματα του έκφράζουν κάτι αισθητικά άντικειμενικό, και γι' αυτό αισθητικά έλλογο. Και αυτά δεν μπορεί παρά να έπιζήσουν, έξω από κάθε μονομέρεια σχολής, σάν έργα σφραγισμένα με το μέτρο του είδους της τέχνης όπου ανήκουν.

Δεν πρέπει μόνο πάλι να λησμονιέται πώς εδώ μιλάμε για το ζωγραφικό, όχι για τον ποιητικό λόγο, πώς νοηματική αλληλουχία εδώ δεν υπάρχει, και πώς το έλλογο της ζωγραφικής, συνδυασμένο με την έποπτεία, έχει πολύ πλατύτερα όρια από τὰ όρια της ποίησης.

Κάτι άνάλογο συμβαίνει και στη μουσική. Θά μου ήταν άδύνατο εδώ να όρω τον πρωταρχικό της νόμο a priori. Θά δίσταζα νάλεγα πώς είναι ή τονικότητα (Tonality). Διαισθάνομαι όμως πώς μέσα στο πλαίσιο της άτονικής μουσικής (atonale Musik) άνακύπτει άνάλογος κίνδυνος, να υπερβαθεί και εδώ το όριο της ίδιας της μουσικότητας. Όταν κατά τις περιστάσεις κάθε μουσική μορφή είναι δυνατή και είναι θεμιτά κατά σειρά, αν όχι και ταυτόχρονα, όλα τὰ δυνατά ήχητικά μέσα, όταν ο τόνος πάψει να έχει *είδικη* μορφή, τότε ποιος ήχος είναι μουσικός και ποιος δεν είναι;

Μοιάζει αληθινά να παίρνει σ' αυτή τη συζήτηση μέρος και ο Πλωτίνος όταν λέει: «Οι άρμονίες τῶν ήχων οί άφανείς έκαναν τις φανερές, και έτσι μπόρεσε ή ψυχή να συλλάβει το όρατο, όταν της φανερώθηκε σέ κάτι διάφορο (Σ.Μ.: ή άφανής άρμονία της φανερώθηκε μέσα στη φανερή). Και από αυτό έπεται πώς οί άφανήτες άρμονίες (Σ.Μ.: δηλ. οί φανερές) μετρούνται με άριθμούς που δεν έχουν άναμεταξύ τους κάθε είδους έλλογη σχέση, αλλά μο-

νάχα εκείνη που όδηγει στη δημιουργία της μορφής, στην κυριαρχία της» (1).

Είναι χαρακτηριστικό πώς όλες οί τέχνες στην έποχή μας, περνώντας την ίδια κρίση, τείνουν να υπερβούν τὰ όρια τους προς μιάν ίδια κατεύθυνση. Παιρσιάζοντας ύποκειμενικά και άλογα στοιχεία, συνηθώς μάλιστα με προγραμματική μεθοδικότητα, καταργούν το μέτρο που ίσορροπεί έλλογο και άλογο μέσα στον αισθητικό κόσμο και αντί έτσι να φθάνουν σέ μιάν έναρμόνιση αυτών τῶν δυο άπαραίτητων στοιχείων, καταλήγουν σέ μιάν άντιπορά. Καταργώντας με την άνακωνιστική τους πνοή τὰ παλιά καιρικά αισθητικά σχήματα, συγκυκαργούν και τις άτιδες μορφές που ένυπήρχαν σέ κάθε τέχνη που έζησε ως τὰ σήμερα.

Άλλά άς αφήσουμε το Θεοτοκόπουλο, τη ζωγραφική και τις άλλες τέχνες, όπου ή συζήτηση για το έλλογο και άλογο, όσο και αν είναι κοινή στη βάση, στις λεπτομέρειες τοποθετείται κατά διάφορο τρόπο, και άς ζαναγυρίσουμε σά παραδείγματα που φέρνει ο Σεφέρης από την πιό γνώριμή μας ποίηση.

Όνομάζει τον Βαλερύ. Άλλά γιατί; Μήπως με όσα είπα καταδικάζω την ποίηση του Βαλερύ; Μήπως αν ήμου συνεπής με όσα είπα, θά έπρεπε να τον κατατάξω εκεί που κατατάσω και την πρωτοποριακή μας κίνηση; Για να άποφευθούν τέτοιες παρανοήσεις από πιό άμαθους, πρέπει εδώ να τονίσω, πώς κατά την πεποιθήσή μου, κανένας ποιητής από τους ζωντανούς δεν άποδείχνει όσο ο Βαλερύ τη δυνατότητα της απόλυτης άνανέωσης της ποιητικής μορφής, με τη σύγχρονη έμμονη στο πλαίσιο της κλασικής παράδοσης και τῶν θεμελιακών νόμων του αισθητικού λόγου. Ο Βαλερύ είναι δύσκολος, όχι για τις ίδιες αίτιες που γίνεται άκατανόητη συχνά ή πρωτοποριακή μας ποίηση, αλλά γιατί μετουσιώνει σέ ποιητικά σύμβολα την καθαρή σκέψη. Φθάνει σέ μιάν άπορρόφηση του θεωρητικού λόγου από τον αισθητικό λόγο. Δεν ξέρω κανέναν ποιητή βαθύτερα έλλογο. Και όχι μόνο έλλογο, αλλά και διανοητικό. Αυτός δεν κάνει ποίηση μονάχα το λόγο, αλλά τὴν διάνοια, την καρτεσιανή raison. Ένας άκροατής κάπως δουλεμένος με την άφηρημένη σκέψη, ζει μέξτανα στην ποίηση του Valéry την αρχιτεκτονική λογικότητα της νοηματικής αλληλουχίας. Όσο για τον Μαλλάμ έχει πολλά και να με τον Βαλερύ και πολύ λιγώτερα με την

(1) Πλωτίνος, 1, 6.3. «Αί δέ άρμονίαι αί έν ταίς φωναίς αί άφανείς τας φανεράς ποιήσασαι και ταύτη την ψυχήν σύνειναι του καλοῦ λαβείν έποίησαν, έν άλλω το αυτό διεξασαι. Παρακολουθεί δέ τας αισθητάς μετρείσθαι άριθμους έν λόγω ου παντί, άλλ' ός αν ή δουλεύων εις ποίησιν ειδους εις το κρατείν.»

πρωτοπορευτική μας κίνηση. Δεν πνευματοποιεί μονάχα σάν ποιητής αλλά και έκλογικεύει με άμελική ακρίβεια, όσο και άνμαζι μένει πάντα ο κυνηγητής μιάς λύσης άδύνατης από τη φύση των πραγμάτων. Η ποίηση είναι κάτι διάφορο στην καθαρότητά της από όλα τὰ βοηθητικά της στοιχεία. Άλλά τὸ τραγικό είναι πὼς ἔτσι, στὴν ἀπόλυτη καθαρότητά της, δὲν ὑπάρχει γιατί δὲν ἀποτελεῖ τὴν ἄρνηση, ἀλλὰ τὴ σύνθεση ὅλων τούτων τῶν στοιχείων στὸ μόνο σημείο, ὅπως εἴπαμε, ὅπου αὐτὴ ἡ καθολικὴ αἰσθητικὴ σύνθεση μπορεῖ νὰ συντελεσθεῖ, στὸν ποιητικὸ λόγο. Γιὰ ν' ἀρνηθεῖ τὴν ὅλη τὴν ποίησης ὁ Μαλλαρμέ, καταδικάστηκε συχνά νὰ περάσει τὸ ὄριο τοῦ μεταδοτοῦ, ἀκολουθώντας μιά λογικὰ προδιαγραμμένη μέθοδο, καὶ νὰ πατήσει, κάποτε καὶ νὰ βυθιστεῖ, μέσα στὴν ὑποκειμενικότητα. Είναι κρίμα πὺ οἱ πρωτοπορευτικοὶ ποιητὲς σταμάτησαν στὸν Μαλλαρμέ πὺ ἀτύχησε καὶ δὲ φωτίστηκαν ἀπὸ τὸν Μαλλαρμέ πὺ, μένοντας πιστὸς, περισσότερο καὶ ἀπὸ ὅλους ἀσφαλῶς τοὺς ρωμαντικούς, στὸ νόμο τοῦ ποιητικοῦ λόγου, δημιουργήσε ἔργα πολὺ ἀνώτερα ἀπὸ τὶς αἰσθητικὲς του δοξασίες.

**

Δὲ φαντάζομαι ὁ Σεφέρης νὰ θεωρεῖ τὴν αἰσθητικὴν ποὺ θέσθ ἀντίθετη μὲ τὴν ποίηση τοῦ Βαλερύ ἢ μὲ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Θεοδοπούλου. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ τὰ ἀνάφερα γιὰ νὰ κάνει χτυπητότερη καὶ ἔτσι προσιώτερη τὴν ἀντίθεση τῆς ἀποψῆς του μὲ τὴ δική του. Ὅσοι ὅμως θαυμαστὲς τοῦ Σεφέρη καὶ πολέμιοι τῆς φιλοσοφίας δὲ μὲ ξέρουν, ὑπάρχει κίνδυνος ἀπὸ ὅσα γράφει νὰ μὲ φανταστοῦνε σάν ἀποκλειστικὸ θιασώτη τῆς παλιάς πλατιαστικῆς, παρατακτικὰ πορευόμενης ποίησης, πὺ εἶναι, καθῶς λένε, σαφῆς καὶ προσιτῆ σὲ ὅλους. Γι' αὐτοὺς λοιπὸν μονάχα λέω, πὺς τὴν πρωτοπορευτικὴν ποίηση δὲν τὴν ἀρνοῦμαι, μὲ τὸν τρόπο πὺ τὴν ἀρνοῦμαι, γιατί δὴθεν εἶναι δύσκολη ποίηση, ἢ μὺ πέφτει δύσκολη ἐμένα. Πρῶτα-πρῶτα γιατί δὲν εἶναι δύσκολη. Είναι πολὺ πὺ δύσκολο νὰ καταλάβεις ὄχι τὸ λογικὸ νόημα, ἀλλὰ τὴν αἰσθητικὴ οὐσία ἑνὸς canto τοῦ Dante, μιάς πινδαρικής ὄδης, καὶ αὐτὸ μιάς ἀπλῆς ὄδης τοῦ Ὀρρατίου, παρὰ τὴν οὐσία τῶν περισσότερων πρωτοπορευτικῶν μας ποιημάτων. Χρειαζέται πολὺ λιγώτερη αἰσθητικὴ ἀσκησι καὶ πειθαρχία γιὰ μιά τέτοια κατανόηση. Ὅ,τι στὴν πρωτοπορευτικὴν ποίηση εἶναι δοσμένο ἀπὸ τὸν ποιητὴ γιὰ νὰ τὸ καταλάβει κανεὶς, αὐτὸ καταλαμβάνεται εὐκόλα. Καὶ καταλαμβάνεται εὐκόλα γιατί καὶ γίνεται εὐκόλα. Καὶ γίνεται εὐκόλα, ὄχι γιατί εἶναι ποιοτικὰ κατώτερη, ἀλλὰ γιατί εἶναι ἄμεση ἢ ἔκφραση τοῦ γιατί ὄ, αὐτὴν δὲ συντελεῖται ἢ βαρεῖα θυσία τῆς καθαρῆς ὑποκειμενικῆς ἐκδίπλωσης τῆς συγκίνησης στὴν ἀμεί-

λικτὴ ἀνάγκη νὰ βρεθεῖ ἡ ἀντικειμενικὴ μορφή, ὁ τόπος πὺ πρέπει νὰ εἶναι κοινὸς γιὰ κάθε αἰσθητικὴ συνείδηση, χωρὶς νὰ εἶναι κοινὸς τόπος. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος πὺ ἡ πρωτοπορευτικὴ ποίηση ἀποχτὰ εὐκόλα μιά πρωτότυπη ἔκφραση.

Άλλά ἂν αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πὺ ἔχει πολλοὺς προσήλυτους δημιουργοὺς, ὑπάρχει καὶ λόγος νὰ ἔχει πολλοὺς προσήλυτους ἀναγνώστες. Ἡ πρωτοπορευτικὴ ποίηση, παρ' ὄλη τῆς τὴν οὐσιαστικὴν εὐκολία, ἔξ αἰτίας τῆς ἑλλειπτικῆς τῆς ἔκφρασης, θὰ ἔπρεπε συχνά νὰ πέφτει δύσκολη σὺς πολλοὺς. Βρίσκεται ὅμως ἀκριβῶς γι' αὐτοὺς ἕνας τρόπος, μὲ τὸν ὅποιο πολλοὶ βοηθοῦνται, ὅταν διαβάζοντας ἕνα πρωτοπορευτικὸ ποίημα, δὲν μπορεῖ νὰ παρακολουθήσουν τὴ νοηματικὴ του ἀλληλουχία. Μέσα στὴν ἑλλειπτικότητα τοῦ πρωτοπορευτικοῦ ποιήματος, μερικὲς νύξεις, μερικὰ σημεῖα, κάποτε πολὺ ἀραιὰ τοποθετημένα, χαράζουν τὸ ξεδίπλωμά του τόσο ἰσχνά καὶ ἀβέβαια, πὺ κάποτε νὰ χάνεται ἡ νοητὴ του πορεία. Ἔτσι ὅμως δημιουργοῦνται κενὸι χῶροι, καὶ μέσα ὄ, αὐτοὺς ὁ αἰσθητικὸς ἀναγνώστης προβαίνει ὄ, ἕνα ἔργο συμπλήρωσης, κατὰ τὸν ἔντελῶς δικὸ του τρόπο. Ἄντικατοπτρίζει ὕστερα τὸν ἑαυτὸ του στὸ ἔργο πὺ εἶναι συμπληρωμένο ἀπ' αὐτὸν, ναρκισσεύεται ὄ, αὐτὴν ἀντικατόπτηρη, καὶ ἀγαπᾷ τὸ ἔργο νομίζοντας πὺς τὸ καταλαμβάνει, ἐνῶ δὲν καταλαμβάνει παρὰ κάτι νέο πὺ παράχθηκε ἀπὸ ὄ,τι σταθερὸ κατόρθωσε νὰ πάρει ἀπὸ τὸν ποιητὴ, καὶ ἀπὸ ὄ,τι προσωπικὸ πρόσθεσε κι' αὐτὸς, συμπληρώνοντας τον. Γράφω στὸ ἄρθρο μου, πὺς αὐτὸ δὲν εἶναι ἀληθινὴ αἰσθητικὴ νόηση τοῦ ἔργου, ἀλλὰ «μιά ἐπικίνδυνη ἀπατηλὴ ἐντύπωση», πὺ προδίνει τὴν οὐσία τοῦ ἔργου, ὅσες φορές τυχαίνει ἢ ψυχρὸσύνθεση τοῦ ἀναγνώστη, ἀκαθοδήγητη καθῶς θὰ βρῆσκειται, νὰ ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν ψυχρὸσύνθεση τοῦ δημιουργοῦ.

Ὅ, αὐτὰ δὲν ἔχουν καμμιὰ σχέση μὲ τὴν ἐπιβαλλόμενη δημιουργικότητα κάθε συνείδησης πὺ εἶναι δέκτης αἰσθητικῶν ἐντυπώσεων. Ἡ συνείδηση τοῦ ἀναγνώστη πρέπει νὰ εἶναι δημιουργικὴ, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀναδημιουργεῖ τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ. Καὶ ἢ ἔλευθερία τῆς δημιουργικότητάς τῆς συνίσταται στὸ ὄ,τι λυτρώνεται ἀπὸ τὸν κοινὸ ἑαυτὸ τῆς καὶ ὕψωνεται ὄ, ἕνα νέο ὕψος, ὀδηγημένη ἀπὸ τὸ ποίημα. Ἄν ὅμως ὁ ποιητὴ δὲν τὴν βοηθεῖ ὄσο πρέπει, καὶ αὐτὴ ἔλευθερα φαντασιοπληκτεῖ, μένοντας βουτημένη στὸ δικὸ τῆς μικρόκομο, τότε οὔτε ἔλευθερη εἶναι, οὔτε δημιουργικὴ, οὔτε ἀποχτὰ καμμιάν αἰσθητικὴν ποιότητα.

Φοβάμαι πὺς ἕνα μεγάλḡ μέρος τῆς ἐπιτυχίας τῶν πρωτοπορευτικῶν ἔργων πὺ μᾶς ἀρέσουν, χωρὶς νὰ τὰ καταλαμβάνουμε, ὀφείλεται στὸ ὄ,τι δίνουν ἀφορμὴ ὄ, αὐτὴ τὴν ἡδονικὴ, ἀλλὰ ἀντισταθητικὴ ἀχαλινώσια.

Οἱ σοβαρώτεροι πρωτοπορευτικοὶ δὲ συμβιβάζονται βέβαια μὲ τέτοιες ὑπεφυγές, καὶ τότε ἀναγκαστικὰ θὰ πᾶνε στὴ ρίζα καὶ θὰ ζητήσουν, γιὰ νὰ θεμελιώσουν τὴ θέση τους, νὰ βροῦν ἕνα νέο σκοπὸ στὴν ποίηση, πέρα ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν νόηση τοῦ λόγου. Καὶ τότε βέβαια κατανάει δευτερότερο τὸ ἂν φτάνεις ἢ ὄχι στὴν κατανόηση τῆς νοηματικῆς ἀλληλουχίας.

Χαρακτηριστικὴ γι' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶναι ἡ ἀκόλουθη φράση τοῦ Σεφέρη: «Ἄγαποῦμε τόσα ποιήματα, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ ὀρκιστοῦμε πὺς τὰ καταλαβαίνουμε ἀπόλυτα». Αὐτὸς ὁ ὅρκος καὶ αὐτὸ τὸ «ἀπόλυτα» δὲ βοηθᾶνε σὲ τίποτε. Ἄς ποῦμε καθαρά τὰ πράματα. Ὁ Σεφέρης δέχεται καὶ μιά ποίηση πὺ δὲν καταλαβαίνει κατὰ τὸ ἔλλογὸ τῆς νόημα. Τὴ νιώθει σάν τονικὴ, ρυθμικὴ ἀλληλουχία, σάν ὑποβολὴ εἰκόνας ἄσχετων, γιατί δὲν ἀνάγονται ὄ, ἕνα κοινὸ καὶ ὀρισμένο νόημα. Καὶ πιστεύει πὺς ὅταν ἀντιλαμβάνεται αὐτοὺς τοὺς ρυθμοὺς ἢ τις εἰκόνας, καταλαβαίνει καὶ τι πὺ εἶναι ποίηση, ἐνῶ αὐτὸ πὺ καταλαβαίνει εἶναι μουσικὴ καὶ ζωγραφικὴ, πὺ γίνεται μὲ τὸ ἀπόρροφο μέσο τῶν λέξεων» τουλάχιστον ἀπὸ τὴ στιγμὴ πὺ ἀρχίζει νὰ μὴν καταλαβαίνει «ἀπόλυτα» ἢ καὶ σχετικὰ τὴ νοηματικὴ ἀλληλουχία. Ὅσο γιὰ τὴν ἀγάπη πὺ ἔχουμε γιὰ ἔργα πὺ δὲν καταλαβαίνουμε, δὲν τὴν ἔχω καὶ σὲ μεγάλḡ ὑπόληψη. Δὲν εἶναι κάτι πὺ ἐνδιαφέρει τὴν τέχνη. Ἡ ἀγάπη τῆς τέχνης πρέπει νὰ εἶναι αἰσθητικὴ ἀγάπη, καὶ αὐτὴ ταυτίζεται μὲ τὴν αἰσθητικὴ νόηση. Ἡ ἀληθινὴ ἀγάπη εἶναι νόηση, ὅπως καὶ ἢ ἀληθινὴ νόηση εἶναι ἀγάπη.

**

Ἡ αἰσθητικὴ θεωρία πὺ ἐδῶ μὲ πολλὲς σχολαστικὲς καὶ κουραστικὲς ἀναπτύξεις προσπαθῶ νὰ διατυπώσω, βρίσκεται διατυπωμένη κιόλας, μὲ λίγες γραμμὲς, στὸ ἄρθρο πὺς κρῖνει ὁ Σεφέρης. Γι' αὐτὸ μπορῶ νὰ συζητήσω μερικὲς παρατηρήσεις του γιὰ τὸ πρῶτο μου ἄρθρο, στριγγμένους σὲ ὄσα σὲ τοῦτο ἐδῶ ἔχω ἀναπτύξει διεξοδικώτερα.

**

Ὁ Σεφέρης παραπονιέται πὺς συγκρίνω παλιούς ποιητὲς ἀξιους καὶ σύγχρονους ἀνάξιους, καὶ πὺς μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἀποσιωπώντας μάλιστα τοὺς παλιούς ἀνάξιους, καταλήγω σὲ κρίσεις ἀδικες. Δὲν κᾶνω πουθενά μιά τέτοια σύγκριση. Ἐδῶσα ἕνα χαρακτηρισμὸ τῆς πρωτοπορευτικῆς τεχντροπίας, συγκρίνοντας τὴν μὲ ἄλλες τεχντροπίες παλιότερες. Καὶ τόνισα πὺς βλέπω στὴν πρώτη τεχντροπία τάσεις ἀντίθετες μὲ τις ἄμεσες ἀρχές τοῦ

αἰσθητικοῦ λόγου. Ὅτι μέσα στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς «ἐπικίνδυνης» τεχντροπίας ὑπάρχουν ἀξιώτεροι καὶ λιγώτεροι ἀξιοί, τὸ ἔτόνισα καὶ πρῖν (1) μὲ αὐτὸ δὲν ἀγυγίζει τὴ γενικὴ μου κρίση γιὰ τὴν ἴδια τὴν τεχντροπία. Τὸ ὄτι σὺς ἄλλες τεχντροπίες τῶν παλιότερων ποιητῶν ὑπάρχουν νόθα στοιχεῖα, πὺ παραβιάζουν ἀπὸ ἄλλες πλευρὲς τὴν οὐσία τῆς τέχνης, ὄχι μόνο δὲν τὸ ἀρνοῦμαι, ἀλλὰ τὸ θεωρῶ καὶ αὐτονόητο. Ἐκεῖ, λόγου χάρη, ἢ νοηματικὴ ἀλληλουχία κινδυνεύει συχνά νὰ χάσει τὴν αἰσθητικὴν τῆς ἀξία, ὄχι γιατί χαλαρώνεται, ἀλλὰ γιατί μετατρέπεται σὲ καθαρὰ διανοητικὴ ἀλληλουχία. Ἄλλὰ γι' αὐτὰ τὰ θέματα δὲν εἶχα λόγο νὰ μιλήσω στὸ ἄρθρο μου πὺ τώρα συζητιέται. Γι' αὐτὸ καὶ διόλου δὲ συγκρίνω καὶ διόλου δὲ βάζω σ' ἕνα σακκὶ τὸν Delille καὶ τὸν La Chapelle μὲ γνήσιους ποιητὲς, ὅπως εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Σεφέρης, ὁ Δρίβας καὶ ἄλλοι.

**

Ὁ Σεφέρης μᾶς λέει ἀκόμα (σ. 623)—καὶ ἐδῶ θαρῶ πὺς βρῆσκει τὴ οὐσία ὅλης τῆς διαφωνίας μας— πὺς δὲν εἶναι δυνατό νὰ χαράξουμε τῆς τέχνης ὄρια ἀπὸ τὰ πρῖν. Μιά σκέψη συμπληρωτικὴ σὲ κάθε καλλιτέχνη, γιατί ἀνταποκρίνεται στὴ βαθειᾶν ἀνάγκη τῆς ἀπόλυτης πλαστοουργικῆς του ἐλευθερίας. Ἐμεῖς τὸ εἴπαμε, καὶ τὸ λέμε καὶ πάλι, ἢ τέχνη ἔχει ὄρια, ἔχει ὄρους, καὶ ἔχει νόμους, βαλμένους a priori ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς. Καὶ λέμε, τώρα πὺ βλέπουμε ποιὰ κατεύθυνση πῆρε ἢ παρανόηση αὐτοὶ οἱ νόμοι κατὰ κανένα τρόπο δὲν περιορίζουν τὴν ἐλευθερία τῆς.

Γενικώτερα γιὰ τὴν τέχνη θέσαμε τὸ νόμο τῆς ἀντικειμενικότητας, χωρὶς διόλου αὐτὸ νὰ σημαίνει πὺς ἀρνούμαστε καὶ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων νόμων a priori γιὰ τὴν τέχνη. Περιορισθήκαμε ἐδῶ ὄ, αὐτόν, γιατί αὐτὸς μᾶς ἐνδιέφερε γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ἔλλογου καὶ ἀλογου στοιχείου. Εἰδικώτερα γιὰ τὴν ποίηση, θέσαμε τὸ νόμο τῆς νοηματικῆς ἀλληλουχίας. Οἱ νόμοι αὐτοὶ «δὲ νομοθετήθηκαν ἀπὸ καμμιάν ἀφηρημένη θεωρία», καθῶς γιὰ μᾶς μιλώντας λέει ὁ Σεφέρης. Ἄλλὰ οὔτε καὶ σάν ἐμπειρικοὶ νόμοι θέτονται παράλληλα μὲ τὰ ἔργα τέχνης μέσα στὸ χρόνο. Οἱ νόμοι αὐτοὶ εἶναι τὸ «φύσει πρότερον» τῶν καλλιτεχνικῶν ἔργων εἶναι νόμοι a priori. Καὶ σάν τέτοι οἱ νόμοι, ὑπάρχουν μέσα στὰ πράγματα, ὄς ὄροι τῆς αἰσθητικῆς τους ὑπαρξῆς.

Ἡ παρουσία τους ὅμως διόλου δὲ δεσμεύει τὴν ἐλευθερία τῆς καλλιτεχνικῆς ἐμπνευσης. Ὅπως οἱ κατηγορίες τοῦ καθαροῦ λόγου, πὺ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ οἱ νόμοι a priori γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἐπι-

(1) Δεῦ σελ. 246.

στημονικής αλήθειας, διόλου δέν περιορίζουν την εξέλιξη της έπιστήμης στο άπειρο, το ίδιο και οι νόμοι του ώραίου δέν μπορεί να περιορίσουν τη διαμόρφωση της αισθητικής ούσιας. Άλλά όπως οι κατηγορίες είναι όροι της έπιστημονικής αλήθειας, και, όπου λείπουν, ή έπιστημονική αλήθεια είναι αδύνατη, έτσι και οι α priori νόμοι του ώραίου είναι όροι της αισθητικής πραγματοποίησης, και, όπου λείπουν, ή αισθητική πραγματοποίηση είναι αδύνατη. Οι κατηγορίες δέν περιορίζουν την έπιστήμη, αλλά τη χωρίζουν από ό,τι είναι από τη φύση του αδύνατο να είναι έπιστήμη. Οι νόμοι του καλού δέν περιορίζουν την τέχνη· τη χωρίζουν από ό,τι είναι αδύνατο να είναι τέχνη, από ό,τι είναι αδύνατο να είναι ποίηση, γιατί καταστρέφει τους ίδιους τους όρους που ένυπάρχουν στην ύπoστασή της. Έλευθερία στην τέχνη, όπως και παντού, δέν είναι να κάνεις ό,τι θέλεις, αλλά ό,τι πρέπει. Στην τέχνη έλευθερία είναι να δημιουργείς ωραιότητα, εκεί όπου ωραιότητα είναι από τη φύση της δυνατή. Και σ' αυτό οι νόμοι του ώραίου δέ βάζουν κανένα περιορισμό.

Χωρίς αυτούς τους α priori νόμους, δέ θα είχαμε έλευθερία στην τέχνη, αλλά το άπολυτο χάος, την ολοκληρωτική έλλειψη από κάθε αντικειμενικό κριτήριο. Χωρίς αυτούς τους νόμους, το ίδιο το ώραίο, σαν ό έσχάτος σκοπός κάθε τέχνης, δέ θα ήταν τίποτα. Άν όλοι οι δρόμοι όδηγούν προς τη Ρώμη, τότε ή Ρώμη είναι παντού, δηλαδή δέν είναι πουθενά. Άν όλα τά μέσα μπορούν να όδηγήσουν προς το ώραίο, τότε το ώραίο δέν υπάρχει.

Άλλά και άν αναγνωρίζουμε νόμους μόνο σχετικούς, που άδικαποτα αλλάζουν, καθώς είναι προσδιορισμένοι από στοιχεία καιρικά, τότε στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε, γιατί και έτσι όλα τά μέσα μένουν δυνατά και όλοι οι δρόμοι άνοιχτοί, και έτσι πάλι χάνεται ή Ρώμη.

Τό δίλημμα μένει για μένα άμείλικτο· ή το ώραίο ως ιδέα, ως πνεύμα, υπάρχει, και στη συγκεκριμένη του φανέρωση λειτουργεί με τους νόμους που πηγάζουν από την ίδια του τη φύση, ή πέφτουμε στο πλατωνικό άπειρο χωρίς σωτηρία.

Άπό αυτά πιστεύω να βγαίνει, χωρίς άλλες εξηγήσεις, πόσο δέν άρνούμαι την

ανάνεωση της τέχνης, τό προχώρεμά της σε πάντα νέες περιοχές, καθώς φαίνεται να τό φοβάται ό Σεφέρης για μένα ή για τη θεωρία μου που κρίνει. Άρνούμαι μόνάχα τό προχώρεμα σε περιοχές που ή ποίηση, από την ίδια της τη φύση, σαν ποιητικός λόγος, είναι αδύναμη να έκφράσει. Άν προχωρήσουν σ' αυτές μερικοί, τότε ποιητικά δέν προχωρούν. Ίσως να προχωρούν ψυχολογικά. Άλλ' αυτό δέ μάς ένδιαφέρει έδώ. Ή ποίηση καταχτάει τις περιοχές που μπορεί να έκφράσει, να άνυψώσει σε άντικειμενικό αισθητικό λόγο. Δύσκολα ή εύκολα, έλλειπτικά ή όχι, άδιάφορο· πάντα όμως άκέρια από την άποψη του ώραίου.

Ό Σεφέρης τονίζει (σελ. 622) πώς για τόν Μαλλαρμέ, τόν Βαλερύ και, υποθέτo, αυτός συνεχίζοντας, για τους πρωτοποριακούς της Γαλλίας και του τόπου μας, ή ποίηση καθαυτή δέν είναι ό μύθος, ή ύπόθεση του ποιήματος, αλλά ή καθαρή μορφή του· άνάλογα με τους φιλοσόφους που την ούσια της αληθείας δέν τη βρίσκουν στο ύλικό της γνώσης, αλλά στη μορφή του καθαρού θεωρητικού λόγου. Τούτη ή λύση, μέσα στο πλαίσιο της Ιδεοκρατίας, είναι ή *μόνη δυνατή*· θάλεγα μάλιστα, είναι κοινός τόπος. Δέ φαντάζομαι ό Σεφέρης να θεωρεί πώς ό άνθρωπος με τόν όποιο κάνει τόν κόπο νά συζητήσει σοβάρα πάνω στην ποίηση, την ταυτίζει με «τό θυμό του έακουστού Άχιλλέα» ή με τις έριδες του Έωσφόρου με τό Θεό. Ούτε πουθενά ταυτίζω ποίηση χωρίς νοηματική άλληλουχία με ποίηση χωρίς μύθο. Μπορεί πολύ καλά νά φαντασθώ ποιητικά έργα με μύθο, που δέν έχουν νοηματική άλληλουχία· όπως παραδέχομαι πώς υπάρχουν έργα με νοηματική άλληλουχία χωρίς μύθο. Γιατί άκριβώς άνακατεύει αυτό τό ζήτημα ό Σεφέρης στη συζήτηση, δέν μπορεί νά καταλάβω. Άλλά μία που άνακατέυτηκε, και μπορεί νά νομισθεί πώς ζητώντας νοηματική άλληλουχία στο ποιητικό έργο, ζητάω μία σειρά από γεγονότα που συνδέονται με τό νόμο αίτιας και αίτιατού, και έρχομαι έτσι «με τις λογοκρατικές ροπές μου» νά καταργήσω την ποίηση καθαυτή, που είναι φυσικά κάτι διάφορο από τά γεγονότα που διηγείται ή και από τις σκέψεις που έκφράζει, πρέπει πάλι και έδώ νά τονίσω κάτι που από πολύ καιρό πριν μου δόθηκε εύκαιρία νά τονίσω (!). Ό μύθος είναι στην ποίηση ό,τι ή άσθηση στο θεωρητικό λόγο· πρώτα, κατα την πλατωνική έκφραση, «ό παρόσκλητος της διανοίας», τό πρωταρχικό κέντροισμα για νά κινηθεί τό πνεύμα· και ύστερα, τό άναγκαίο μέσο για νά γίνει συγκεκριμένη ή ιδέα. Κάποιο έλάχιστο όριο αισθητικής

(1) Δέσ Κ. Τσάτσου, «Παλαμάς», σελ.193, 342.

ύλης που θά διαπλασθεί, βέβαια πρέπει πάντα νά υπάρχει. Άλλά αυτό τό όριο είναι κάτι πολύ λιγώτερο από ένα μύθο. Και μένει πάντα τουτό τό έλάχιστο, τό μέσο τό άναγκαίο για νά έκφρασθεί τό καθαυτό ποιητικό, ή ποιητική μορφή, ή ιδέα.

Άν έρχοταν ό Μαλλαρμέ και μου έλεγε: «θέλω την καθαρή μορφή, χωρίς ούτε αυτό τό έλάχιστο βάρος της ύλης», θά του άπαντούσα ότι αυτό θά ήταν δυνατό, άν είχε ή ανθρώπινη συνείδηση τη δύναμη της άμεσης έποπτείας του άφηρημένου. Όσο όμως ζούμε αισθητικά, στον κόσμο του συγκεκριμένου, ποτέ δέ θά ξεφύγουμε από τό στοιχείο που κάνει την ιδέα συγκεκριμένη, από τό στοιχείο της γής, που μπορεί νά είναι οι περιπλανήσεις του Όδυσσέα, αλλά και ή φούνα μίας βεντάλιας.

Άν έρχοταν κανένας πρωτοποριακός και μου έλεγε πώς άνακάλυψε άγνωμένους έσωτερικούς τόπους, και πώς οι εικόνες που φέρνει άπ' εκεί τόν κυνηγούν σαν Έρινύες· πώς άν τις πεί, κινδυνεύει να τόν πάρουν για τρελλό, γιατί δέν κατάφερε νά βρει την καθαρή του άπόδοση και θά έκφρασθεί δύσκολα και έλλειπτικά· και όμως πάλι θά πρέπει νά τις πεί, και να τόν συμπήσω γι' αυτό, γιατί πρέπει ή «ποίηση νά συντηρηθεί» και γιατί «βαδίζει προς τη βαρβαρότητα μία χώρα όπου μαθαίνονται οι καλλιτεχνικές άναζητήσεις», στον πρωτοποριακό που έτσι θά μου μιλούσε. θά του άπαντούσα: «Μέ γεια σου και με χαρά σου. Δούλεψε για νά διατηρησεις την ποίηση, γιατί βάρβαροι γίνονται οι λαοί που δέ δουλεύουν κάποια τουλάχιστο καλή τέχνη. Φανέρωσέ μας τις εικόνες που φέρνεις από άγνωμένους τόπους. Δέν έχει καμιά σημασία, άν θά είναι δύσκολο τό νόημά τους και άν θά τό καταλάβουμε· τό ώραίο υπάρχει καθ' έαυτό, είτε τό καταλαβαίνουν οι πολλοί, είτε οι λίγοι, είτε κανένας. Και είναι άδιάφορο άν σε πάρουν για τρελλό.» Όμως, πρόσθεξε. Αυτό που θά μάς δώσει, πρέπει νά είναι έργο ποιητικής τέχνης, ύποταγμένο στους νόμους της. Πρέπει τό ίδιο τό έργο να μην είναι τρελλό. Πρέπει, όχι νά τό καταλαβαίνουν οι άνθρωποι, αλλά νά είναι τέτοιο, ώστε νά πρέπει νά τό καταλάβουν. Πρέπει νά μη μάς πείς κάτι άποκλειστικά δικό σου, αλλά κάτι που υπάρχει σαν αντικειμενικό πνεύμα, ανεξάρτητα από την ύποκειμενικότητά σου. Άν είσαι δυσώητος, γιατί δέν έφρασες σ' αυτή την περιοχή την καθολική της αντικειμενικότητας και του λόγου, τότε, ένεινο που ψυχολογικά ίσως νά άνακάλυψες, αισθητικά δέν τό έχεις άνακαλύψει. Και μόνο αυτό μάς ένδιαφέρει, όταν κάνεις ποίηση. Προανακρούσματα είναι τότε οι δοκιμές σου από μέλλουσες καλλιτεχνικές μορφές τέχνης δέν είναι. Τότε οι εικόνες σου δέν είναι εικόνες. Ή ποίησή σου δέν είναι ποίηση. Μπορεί νά σε συμ-

παθώ άνθρωπινα για τις Έρινύες που σε κυνηγούν. Σάν αισθητικό κριτή δέ μ' ένδιαφέρει. Έξετάζοντας σε κοινωνιολογικά, θάλεγα πώς ίσως νά ετοιμάζεις με τις προσπάθειές σου την έκκόλαψη μελλούμενων ποιητικών έργων, και έτσι να δουλεύεις τό πνεύμα στον τόπο σου. Μάθε όμως πώς άν ό τόπος σου δέν προχωρήσει πέρα από τά ποιητικά σου προανακρούσματα και τις καλλιτεχνικές άναζητήσεις, τότε τό έργο σου δέ θά τόν σώσει από τη βαρβαρότητα. Γιατί ξεπέφτουν οι χώρες όπου μαθαίνονται οι καλλιτεχνικές άναζητήσεις. Άλλά ξεπέφτουν και οι χώρες και οι εποχές που ίκανοποιούνται μόνο με κάλλιτεχνικές άναζητήσεις και δέν μπορούν νά προχωρήσουν στο τελειωμένο έργο, στη γνήσια αισθητική πλήρωση.»

Τό άλλο θέμα, που έχουμε νά συζητήσουμε με τόν Σεφέρη, είναι ή έλληνικότητα στην τέχνη. Καί ή διαφωνία μας—άν υπάρχει διαφωνία— θά είναι όμοια μ' εκείνη πουχαμε και για την ποίηση.

Έκεί σταματούσαμε στο πρόβλημα, άν υπάρχουν νόμοι α priori για την ποίηση. Έδώ τό πρόβλημα είναι, άν ή έλληνικότητα είναι μία άπόλυτη μορφή ζωής, μία κατηγορία της Ιστορίας, μία «στιγμή» της ιδέας, και τότε βέβαια έχει τους σταθερούς νόμους της· ή ίδια είναι κανόνας α priori, ή άλλως δέν είναι παρά μία σχετική μορφή ζωής. Ένα ιστορικό μονάχα φαινόμενο, που συνεχίζεται με πάντα νέους τρόπους. Τό πρόβλημα, με άλλα λόγια, είναι άν υπάρχει κάτι σταθερό που λέγεται έλληνικότητα, ή άν αυτό που λέμε, για συντομία, έλληνικότητα, δέν είναι παρά τό άπροσδιόριστο σύνολο όλων των έργων που δημιουργήσε και θά συνεχίσει νά δημιουργεί κάθε άτομο που άνήκει στην έλληνική φυλή.

Άν συμβαίνει τό δεύτερο, τό νά μιλάμε για έλληνικότητα, δέν έχει καμιά άξία. Κάθε τι μπορεί νά γίνει έλληνικό και κάθε τι μπορεί νά μην τό είναι. Άλλά ό Σεφέρης δέν υποστηρίζει άμεσα τουλάχιστον αυτή την άποψη. Καί άν τό υποστήριζε, θά τόν διέψευθε ή δική του «συγκλονιστική έντύπωση» μπρος στην έλληνικότητα του Άγιου τού Θεοτοκόπουλου, που έπίκαιρα μνημονεύει στο άρθρο του. Ύπάρχει, μάς λέει ό Σεφέρης, με αυτή του τη θαυμαστική στάση, κάτι που είναι καθαυτό έλληνικό. Άλλά δέν πρέπει νά μιλάμε γι' αυτό, προσθέτει ό ίδιος. Είναι δύσκολος και επικίνδυνος ένας τέτοιος λόγος (σ. 630). Ειδικότερα μάλιστα στη σύγχρονη Έλλάδα, ή άναζήτηση της έλληνικότητας είναι ακόμα πιό δύσκολη και επικίνδυνη, μία που ή πνευματική της φυσιογνωμία μόλις άρχίζει νά χαράζεται (σ. 634). Γι'

αυτό, καλά θα κάνουμε, αντί να αναζητάμε την αιώνια ουσία της ελληνικότητας, να εμπιστευόμαστε στο άπτο κριτήριο της εθνικής καταγωγής των δημιουργών, και να ελπίζουμε και να πιστεύουμε, πώς κάθε έργο γραμμένο από "Ελληνα, θα μετھے από την ουσία της ελληνικότητας (σ. 633). "Όσο για τη δική του κρίση για το Θεοτοκόπουλο, όταν την έκανε, ήταν νέος και βιάστηκε κι' αυτός, όπως τώρα βιαζόμαστε εμείς.

Εγώ δεν είμαι τόσο απαισιόδοξος για τον εαυτό μου, και θάθελα να τον πείσω πώς και τότε, κάμποσα χρόνια πριν, δε βιάστηκε στην κρίση του. Η πυκνή επικοινωνία με τη φύση, με το λαό, την Ιστορία του και το πνεύμα του, τον έφερε σιγά-σιγά στη σκοπιά, απ' όπου με ασφάλεια μπορεί να ξεχωρίζει τα ελληνικά από τα άθνηα. Χωρίς να μπορεί να τα ορίζει, τα ζει και τα αισθάνεται τα στοιχεία της ελληνικότητας, όπως του συνέβηκε μπρός στον προσευχητή του Δομήνικου. Και εγώ τις πιο πολλές φορές, βοηθημένος προπάντων από μια κάπως καλλιεργημένη διαίσθηση, εκφέρω τις συγκεκριμένες κρίσεις μου για την ελληνικότητα των έργων τέχνης. Άλλωστε, καμιά κρίση του συγκεκριμένου δε γίνεται χωρίς τη σημαντική τούτη συμβολή της διαίσθησής μας. Άλλα πλάι στη διαίσθηση, υπάρχουν και μερικά σταθερότερα κριτήρια' όχι βέβαια μια δολκλωμένη έννοια νοημάτων, που να εκφράζει άκέρια την ελληνικότητα' αυτό θα ήταν αδύνατο να το ελπίζουμε προπάντων εμείς, αφού για μας η ελληνικότητα είναι ιδέα, κάτι που δεν κλείνεται σε όρισμούς. Άλλα υπάρχουν μερικά σημεία προσανατολισμού που πληθαίνουν με την προίτωση σπουδής και συνειδητοποίησης της ελληνικής ζωής. Λιγότερα η περισσότερα, συνειδητά ή υποσυνείδητα, όλοι κατέχουμε τέτοια σημεία και από κεί ξεκινάμε, με τη βοήθεια της πηγαίας μά και καλλιεργημένης διαίσθησής μας. Και καθημερινή φροντίδα μας πρέπει να είναι η πύκνωση τούτων των σημείων, και μιά πάντα εντελέσειση σύνδεσής τους. Έτσι πλησιάζονται οι ιδέες. Δέ νοούνται καθολικά, αλλά στις συγκεκριμένες τους φάσεις, χωρίς ποτέ να εξαντλούνται. Το ότι όμως βρισκόμαστε πάντα στο δρόμο προς την ιδέα, τούτο δε σημαίνει πώς δεν μπορεί έτσι, όπως σιγά-σιγά η ιδέα αναοίγεται μπρός μας, να τη χρησιμοποιήσουμε' ως γνώμονα και ως κριτήριο. Και τώρα ακόμα και έτσι όπως είμαστε.

Άλλοι πλησιάζουμε την ιδέα της ελληνικότητας από το δρόμο της φύσης, άλλοι από το δρόμο της Ιστορίας. Άλλοι έρχομαστε προς αυτήν από την ποίηση και από την τέχνη της γ' και από τη διαδοχή των θρησκειών της. Γι' αυτό μπορεί σε πολλά να διαφωνούμε άνα-

μεταξύ μας. Είναι όμως τόσο αδιάσειστη ή έσωτερική της έννοια, που δεν μπορεί να μη συναντηθούμε σε μερικά καιρία σημεία. Μιά άρετη φωτός που δώχνει τις σκιές, τη θαμπάδα και το μυστήριο' που δίνει σαφήνεια στις γραμμές και στα περιγράμματα' που φέρνει τα αντικείμενα σε απόσταση μιάς χερολαβής κοντά μας. Μιά άρετη μέτρου, που δεν άνεχεται τα υπερβολικά μεγέθη, που θυσιάζει τα τιτανικά και τα γιγάντια στα δλύμια και τα ανθρώπινα που στην ψυχή βάζει όρια σε κάθε επέσπασμα, που δεν άφοσιώνεται σε κάτι, θυσιάζοντας ένα άλλο, μα που άγωνίζεται και τα δύο να τα κερδίσει, συνδυάζοντας τα αντίθετα — (κάτι που δεν είναι λογικό, μα είναι έλλογο!) — που στρέφεται προς το όλο, θυσιάζοντας την ήδονική λεπτομέρεια στην πειθαρχία αυτού του όλου, και το πάθος της ύλης στην τάξη της ιδέας. Μιά άρετη μέτρου που θαυμαστά συγχωνεύει μέσα της και το άμετρο, προσθέτοντας του τη συνειδητότητα και την εύλογιστη ισορροπία των μερών. Ένα μέτρο σταθερό και άμωζεύκαμπο, σαν τον μολυβέينو κανόνα της λέσβιας οικοδομής(!). Και μαζί με το μέτρο, η ανάγκη των κλειστών όλοτήτων και των όριών. Η συγκράτηση όχι για να μικρύνει το πάθος, αλλά για να αντικειμενικοποιηθεί, να μορφοποιηθεί από την ζύπνια πάντα συνείδηση, που δεν παύει ποτέ σαν από ψηλά να το φωτίζει.

Αυτές είναι οι γραμμές, οι όψεις που τώρα ήρθαν τυχαία στη μνήμη μου. Μιά μελέτη ένδελξεότερη, και ειδικά στραμένη προς αυτό το θέμα, θα με βοηθούσε να δώσω, με το ίδιο ύλικό που διαθέτω σήμερα, διατυπώσεις πιο ακριβόλογες με μεγαλύτερη τάξη. Έδω ήθελα μόνο να δείξω τη δυνατότητα να βρεθεί ένα σύνολο από αντικειμενικά στοιχεία που προσιδιάζουν στο ελληνικό πνεύμα και που άποκλείουν αυτόματα άλλα διάφορα στοιχεία, και είναι γι' αυτό όρια και κανόνες που δίνουν ένα σταθερό πλαίσιο σ' αυτό που λέμε ελληνικότητα.

Άν τούτη η σκέψη μου είναι σωστή, τότε το χτίριο της Άκαδημίας και η ελληνικότητα των καθαιρενοουσίων θαμώνων της δεν είναι στέρεο έπιχείρημα. Δεν άποδεικνύουν την άνυπαρξία της ελληνικότητας, σά μιάς όρισμένης από τα πριν αξίας, σά μιάς ιδέας' όπως η ύπαρξη άπειρων λαθνασμένων κρίσεων δεν άποδειχνει την άνυπαρξία της αλήθειας, και η ύπαρξη πάντα άδικων νομοθεσιών στην Ιστορία δεν άποδειχνει την άνυπαρξία της δικαιοσύνης.

Άν ο Σεφέρης, με όσα είπε για την ελληνικότητα, ήθελε, όχι να άμφισβητήσει την αντικειμενικότητα της ύπαρξής της, αλλά τον κίνδυνο που ύπάρχει, όταν την επικαλούμαστε και θέλουμε να τη μεταχειριστού-

με σαν κριτήριο, τότε έχει ως ένα σημείο δικιο. Όπτε βέβαια είπα κι' εγώ ποτέ μου, πώς η κρίση αυτή είναι εύκολη. Άλλά και δύσκολη άν είναι η κρίση αυτή, πρέπει να την παραδεχτούμε και ως δυνατή, και, σε πολλές περιπτώσεις, — σ' αυτή που έδω ειδικότερα μäs ένδιαφέρει, — ως αναγκαία. Πάντα όμως, όπως κάθε φορά που θέλουμε να συλλάβουμε σε άσυγκεκριμένους όρισμούς μίαν ιδέα, αυτούς τους όρισμούς πρέπει να τους σκεπτόμαστε συνδεμένους σε κάτι ένιαίο με όσους άλλους σχετικούς' και τη ρηματική διατύπωσή τους να τη δεχόμαστε cum grano salis (!).

Πώς μπηκε όμως η ελληνικότητα στην κρίση μας για την πρωτοπορειάκη ποίηση; Άπό την πεποιθήσή μου στον έθνικό χαρακτήρα της τέχνης. Πηγάζοντας από μίαν όρισμένη γη και μίαν όρισμένη παράδοση, η τέχνη κάθε λαού πραγματοποιεί μιά διάφορη μορφή ωραιότητας. Άν η τέχνη είναι γνήσια όταν εκφράζει την εσωτερική ουσία του δημιουργού της, τότε δεν μπορεί παρά να έχει τη σφραγίδα του πολιτισμού στη σφαίρα του όποιου ο δημιουργός της άνηκει. Και της σφαιρας αυτής τα κύρια γνωρίσματα είναι πρωτ' άπ' όλα τα γνωρίσματα της έθνικής κοινότητας, που από αυτόν τον πολιτισμό άνδιδρύεται.

Άπό το γενικό αυτό κανόνα, που μäs παρέχει η Ιστορική πείρα, δεν άποκλείονται μερικές έξαιρητικές διασταυρώσεις και μεταπηδήσεις, και ιδίως στους πιο καθυστερημένους λαούς, που δουλεύουν πνευματικά σε άλλους πιο προοδευμένους. Άλλά ο κανόνας μένει κανόνας, και η έξαιρηση πολύ σπάνια εϋδοκιμεί και ποτέ δε φτάνει στα μέγαρα κορυφώματα.

Στόν κάθε Έλληνα γι' αυτό, η ελληνικότητα, σαν το ιδεατό σύνολο της πνευματικής ζωής του λαού όπου άνηκει, είναι μέσο για να φθάσει ως τη βαθύτερη πηγή του εαυτού του, εκεί όπου έχουν τη ρίζα τους τα έργα που ονομάζουμε γνήσια, γιατί είναι φανέρωμα του βαθύτερου στοιχείου της ατομικότητας του δημιουργού και του λαού, από τον όποιο η ατομικότητα δε χωρίζεται, πρό παντός όταν είναι δημιουργική. Η ελληνικότητα είναι, για τον ίδιο λόγο, μέσο βοηθητικό για τον έλεγχο της γνησιότητας ενός έργου τέχνης.

Έκεينو που ως σκοπός μ' ένδιαφέρει, είναι η γνησιότητα, όχι η ελληνικότητα του έργου. Δέ θέλω τη γνησιότητα για να είναι το έργο ελληνικό' θέλω την ελληνικότητα, για να είναι το έργο γνήσιο. Και τη

θέλησή μου αυτή τη θεμελιώνω σε μίαν Ιστορική διαπίστωση, στο ότι άποδεικνύονται γνήσιοι οι καλλιτέχνες που έφθασαν να εκφράσουν τη βαθύτερη ουσία του πνεύματος του λαού τους. Δεν είπα στον ποιητή, καθώς φαίνεται να με έρμηνεύει ο Σεφέρης: πρέπει να είσαι Έλληνας. Είπα: πρέπει να είσαι γνήσιος καλλιτέχνης. Άλλά πρόσθεσα μίαν άλλη σκέψη, όχι δεοντολογική, αλλά Ιστορική: για να φτάσεις στη γνησιότητα, είσαι άναγκασμένος να περάσεις από την ελληνικότητα. Και είπα ακόμα: αφού έτσι είναι τα πράγματα, κοίταξε να συνειδητοποιήσεις μέσα σου την ελληνικότητα, την ελληνική ιδέα. Καθ' όσον δουλεύεις ως καλλιτέχνης, να μίν τη σκέπτεσαι ως τελικό σκοπό, αλλά να τη σκέπτεσαι πάντα ως άναγκαίο μέσο πνευματικής και καλλιτεχνικής καλλιέργειας της προσωπικότητάς σου.

Άπό τη στιγμή που «ή στροφή προς την εσωτερική ουσία της συνείδησης» είναι για μένα «στροφή προς το πνεύμα της γης και της Ιστορίας» (σ. 98-99), ήταν φυσικό, βοηθημένος και από το κριτήριο της ελληνικότητας, να έλεγξω τη γνησιότητα της πρωτοπορειάκης μας ποίησης. Και τη βρήκα την ποίηση αυτή, στις γενικότερες της επιδιώξεις, αντίθετη «με τις βαθύτερες αρχές του ελληνικού πνεύματος και της ελληνικής ωραιότητας»' όπως πριν, από άλλη σκοπιά, και βοηθημένος από άλλα κριτήρια, τη βρήκα αντίθετη «με κάθε δυνατή αντίληψη του ωραίου» (σ. 99), δηλαδή αντίθετη με την ίδια τη φύση του ποιητικού λόγου.

Άλλά προχώρησα και σε άλλες σκέψεις. Άκολουθώντας και έδω τη βασική γραμμή όλου μου του δοκιμίου, ύποστήριξα ότι πρέπει ο άνθρωπος, και μπροστά στην ποιητική δημιουργία, όπως και μπρός σε όλα τα διλήμματα του βίου του, να άγωνισθεί να βρει και να συνειδητοποιήσει το «πρωταρχικό σημείο» της ζωής του, στρέφοντας προς την εσωτερική ουσία της συνείδησής του' και έπειδη η στροφή τούτη είναι άχώριστη από τη στροφή προς τη γη του και την Ιστορία της, γι' αυτό η ελληνική ιδέα πρέπει να γίνει αρχή παιδείας, όπως σε όλες τις φάσεις της ζωής του, έτσι και στη φάση της ποιητικής δημιουργίας. Υποστήριξα πώς η καλλιέργεια των ελληνικών αξιών, που δεν είναι παρά η βαθύτερη καλλιέργεια του εαυτού μας, θα οδηγήσει σε μίαν γνησιότερη τέχνη. Και ο σκοπός μένει πάντα αυτός, η γνήσια τέχνη.

Δέ λέω μ' αυτά πώς ό,τι ελληνικό είναι και ωραίο. Λέω πώς κάθε έποχή, όπως και κάθε λαός, μόνο μίαν όψη της ιδέας του ώραίου μπορεί να πραγματοποιήσουν, και

(1) Οι σκέψεις μου αυτές για την ιδέα της ελληνικότητας μπορεί να συμπληρωθούν με όσα γράφω στον «Παλαμά» μου σελ. 404.

(1) Άριστοτέλους Ήθικ. Νικ. Ε 1137β.

(1) Σελ. 99. «Ο πνευματικός άνθρωπος που θα κρίνει το δημιουργό... θα τον κρίνει μονάχα αισθητικά και όχι Ιστορικά. Θα κρίνει, έξω από το χρόνο της αισθητικής του ουσίας...»

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ *

- ια' 30 "Α μὲν οὖν ἠβουλόμην μοι προειρησθαι, ταῦτ' ἐστίν. Περὶ δ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἤδη ποιήσομαι τοὺς λόγους, φημί γὰρ χρῆναι σε τῶν μὲν ἰδίων ἢ μηδενὸς ἀμελεῖσαι, πειραθῆναι δὲ διαλλάξαι τὴν τε πόλιν τὴν Ἀργείων καὶ τὴν Λακεδαιμονίων καὶ τὴν Θηβαίων καὶ τὴν ἡμετέραν ἵ. ἦν γὰρ ταύτας 31 συστήσαι δυνηθῆς, οὐ χαλεπῶς καὶ τὰς ἄλλας ὁμονοεῖν ποιήσεις· ἅπασαι γὰρ εἰσιν ὑπὸ ταῖς εἰρημέναις καὶ καταφεύγουσιν, ὅταν φοβηθῶσιν, ἐφ' ἣν ἂν τύχῃσι τοῦτων, καὶ τὰς βοηθείας ἐντεῦθεν λαμβάνουσιν. ὥστ' ἂν τέταρτας μόνον πόλεις εὐφρονεῖν πείσης, καὶ τὰς ἄλλας πολλῶν κακῶν ἀπαλλάξεις.
- ιβ' 32 Γνοίης δ' ἂν ὡς οὐδεμιᾶς σοι προσήκει τούτων ὀλιγωρεῖν, ἦν ἀνενέγκης αὐτῶν τὰς πράξεις ἐπὶ τοὺς σοὺς προγόνους ἢ εὐρήσεις γὰρ ἐκάστη πολλὴν φιλίαν πρὸς ὑμᾶς καὶ μεγάλας εὐεργεσίας ὑπαρχούσας. Ἄργος μὲν γὰρ ἐστὶ σοι πατρίς ἢ, ἣς δίκαιον τοσαύτην σε ποιεῖσθαι πρόνοιαν, ὅσην περ τῶν γονέων τῶν σαυτοῦ· Θηβαῖοι δὲ τὸν ἀρχηγόν τοῦ γένους ὑμῶν ἐτιμῶσι καὶ ταῖς προσδόοις καὶ ταῖς θυσίαις μᾶλλον ἢ τοὺς θεοὺς τοὺς ἄλλους ἢ Λακεδαιμόνιοι δὲ τοῖς ἀπ' ἐκείνου γεγονόσι καὶ τὴν βασιλείαν καὶ τὴν ἡγεμονίαν εἰς ἅπαντα τὸν χρόνον δεδώκασι ἢ, τὴν δὲ πόλιν τὴν ἡμετέραν 89 φασίν, ὡς περὶ τῶν παλαιῶν πιστεύομεν, Ἡρακλεῖ μὲν συναίτιαν γενέσθαι τῆς ἀθανασίας ἢ, ἢν δὲ τρόπον, σοὶ μὲν αὐθις πυθέσθαι βῆδιον, ἐμοὶ δὲ νῦν εἰπεῖν οὐ καιρὸς, τοῖς δὲ παισὶ τοῖς ἐκείνου τῆς σωτηρίας, μόνῃ γὰρ ὑποστάσα τοὺς μεγίστους κινδύνους πρὸς τὴν Εὐρυσθέως δύναμιν ἐκείνων τε τῆς ὕβρεως ἔπαυσε καὶ τοὺς παῖδας τῶν φόβων τῶν ἀεὶ παραγινομένων αὐτοῖς ἀπήλλαξεν ἢ. ὑπὲρ ὧν οὐ μόνον τοὺς τότε σωθέντας δίκαιον ἦν ἡμῖν ἢ χάριν ἔχειν ἀλλὰ καὶ τοὺς νῦν ὄντας· διὰ γὰρ ἡμᾶς καὶ ζῶσι καὶ τῶν ὑπαρ-

(*) Συνέχεια ἀπὸ τοῦ προηγούμενου.

1. Εἶναι οἱ τέσσερις μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἤδη ὅμως ἀπὸ τῆς μυθικῆς ἐποχῆς. Πραγματικὰ εἶναι δύο (4, 16 τῶν γὰρ Ἑλλήνων οἱ μὲν ὄφ' ἡμῖν, οἱ δ' ὄφ' Ἀλακεδαιμονίους εἰσιν), ἀλλὰ τὸ Ἄργος καὶ ἡ Θήβα ἀποτελοῦν γιὰ τὴν Ἀθήνα καὶ γιὰ τὴ Σπάρτη ἐξαιρετικὰ πολυτίμους συμμάχους.

2. Ἡ ἱστορικὴ πραγματικότης μὲ τὴν ἀναγωγή τῆς ἐπὶ τὸ Μῦθο γίνεται τὸ Δέον γιὰ τὸ μέλλον. Χαρακτηριστικὰ ἑλληνικὴ ἀποψις. Τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ ἄλλοτε τὸν χρησιμοποίησε ὁ Ἰσοκράτης: Ὁλόκληρος ὁ Παναθηναϊκὸς εἶναι τὸ Δέον ὡς Μῦθος, ἢ Ἑλλάς ὅπως ὑπῆρξε ἐπὶ τῆς μυθικῆς ἐποχῆς, ὅπως πρέπει νὰ διαμορφωθῇ ἐπὶ τὸ μέλλον.

3. Διη. ἡ πατρίς τῶν προγόνων του. Πρβλ. Ἰουλιανού, Ἐπιτολῶν 35 (198 Bidez-Cumont 268), Titus Livius 27, 30, 9 καὶ 32, 22, 11. Ἡ παράδοσις πάντως φαίνεται ὅτι στηρίζεται ἐπὶ ταυτισμῶ τοῦ Ὀρεστικῶ καὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ Ἄργους. Πρβλ. Α. Δ. Κεραμοπούλλου Ὀρεστικῶν Ἄργους κ.τ.λ. ΒΝΥ, 1932, 55 κ.ε.

4. Ἡ Θήβα εἶχε τιμῆσι ξεχωριστὰ τὸν Ἡρακλῆ μὲ ἀγῶνες (τὰ περίφημα ἀπὸ τὸν Πίνδαρο «Ἡρακλεία» Ἰολαίεια) καὶ μὲ μεγαλοπρεπῆ νὰ (κοινὰ οἱς Ἡλέκτρεις πόλεις). Πρβλ. Α. Δ. Κεραμοπούλλου, Θηβαϊκὰ (ΑΔ3) 1917 passim.

5. Οἱ βασιλεῖς τῆς Σπάρτης ἦσαν ἀπόγονοι τοῦ Ἡρακλέους (ὅπως καὶ ὁ βασιλικὸς οἶκος τῆς Μακεδονίας), Ἡρόδοτος VI, 51. Βασιλεία: ἐδῶ ἡ γενικὴ διοικητικὴ ἐξουσία, πού δὲν ἦταν ὁμοῦ ἀπόλυτη. Ἡγεμονία: ἐδῶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀρχιστρατηγία. Πρβλ. [Ξενοφ.], Λακεδ. πολιτεία XV2. Ἐπίσης Ἰσοκράτους 6, 20.

6. Διοδώρου IV, 39 (Πρβλ. καὶ Παισαίου, I, 15,3 Μαραθῶνιοι).

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ *

- ια' 30 Αὐτὰ λοιπὸν εἶναι ὅσα ἤθελα προεισαγωγικῶς νὰ πῶ. Καὶ τώρα ἔρχομαι ἐπὶ κυρίως θέμα μου. Ὑποστηρίζω πῶς ἔχεις ὑποχρέωσι, χωρὶς νὰ παραμελήσης κανένα ἀπὸ τὰ δικά σου συμφέροντα, νὰ προσπαθήσης νὰ συνδιαλλάξῃς τὰ κράτη τῶν Ἀργείων, τῶν Λακεδαιμονίων, τῶν Θηβαίων καὶ τὸ δικό μας ἢ. Γιατὶ ἂν κατορθώσης νὰ τὰ συνδιαλλάξῃς αὐτὰ, καὶ τῶν 31 ἄλλων τὴ συμφιλίῳσι χωρὶς δυσκολία ἔπειτα θὰ πετύχῃς. Ὅλα τὰ ἄλλα κράτη ἀπὸ τὰ τέσσερα αὐτὰ ἐξαρτῶνται, σ' ὅποιον τύχῃ ἀπ' αὐτὰ καταφεύγουν στὶς δύσκολες στιγμῆς τους, κ' ἀπὸ κεῖ πέρνουν τὶς ἐνισχύσεις πού χρειάζονται. Ἔτσι, ἂν τέσσερα μόνον κράτη πείσης νὰ σκέπτονται σωστά, δ καὶ τὰ ἄλλα ὅλα ἀπὸ πολλὰ κακὰ θὰ τὰ ἀπαλλάξῃς.
- ιβ' 32 Θὰ μπορούσες ἄλλωστε νὰ καταλάβῃς πῶς δὲν ταιριάζῃ νὰ ἀδιαφορῆς γιὰ κανένα τους, ἂν δῆς τί στάσι κράτησαν πρὸς τοὺς δικούς σου προγόνους ἢ. Θὰ βρῆς ἔτσι ὅτι ἀπὸ μέρους τοῦ καθενὸς τῶν ἔχουν προηγηθῆ πολλὰς φιλικῆς ἐκδηλώσεις καὶ μεγάλες εὐεργεσίες ἐπὶ σᾶς.
- Τὸ Ἄργος εἶναι ἡ πατρίδα σου ἢ, ὅτι ἐνδιαφέρον δείχνεις πρὸς τοὺς γονεῖς σου, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς εἶναι σωστὸ νὰ δείχνῃς καὶ γι' αὐτήν. Οἱ Θηβαῖοι ἢ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ γένους σας μὲ τὶς προσφορὰς των καὶ μὲ τὶς θυσίας των περὶ 33 ρισσώτερο τὸν τιμοῦν ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους θεοὺς ἢ. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔδωσαν γιὰ πάντα στοὺς ἀπογόνους του τὴ βασιλεία καὶ τὴν ἀρχιστρατηγία ἢ. Καὶ τὸ δικό μας τὸ κράτος, ἐκεῖνοι τουλάχιστον πού τοὺς ἔχουμε 89 ἐμπιστοσύνη γιὰ τὴν ἀρχαίαν ἱστορία, λένε πῶς συνεργάστηκε κ' αὐτὸ ἐπὶ τὴν ἀθανασία τοῦ Ἡρακλέους ἢ (μὲ ποῖο τρόπο, εἶναι εὐκόλο ἀλλοτε νὰ ρωτηθῆς καὶ νὰ μάθῃς) νὰ σοῦ τὸ πῶ ἐγὼ τώρα, δὲν εἶναι ἢ κατὰ 34 τὴν ἀλλήλην στιγμῆ) καὶ τῶν παιδιῶν του τὴ σωτηρία. Γιατὶ μόνον αὐτὸ δέχτηκε νὰ ὑποστῆ τοὺς μεγαλύτερους κινδύνους, ἀντιμετωπίζοντας τὰ στρατεύματα τοῦ Εὐρυσθέως, κ' ἔτσι κ' αὐτὸν τὸν ταπεινώσας, καὶ τὰ παιδιὰ τὰ ἐλευθέρωσε ἀπ' τοὺς φόβους πού πάντοτε τὰ βασανίζαν ἢ.
- Γιὰ τὶς πράξεις αὐτῆς εἶναι σωστὸ νὰ μᾶς εὐγνωμονοῦν ὄχι μόνον ὅσοι ἢ σῶθηκαν τότε, ἀλλὰ καὶ οἱ σύγχρονοι. Ἐξ αἰτίας μας ἄλλωστε καὶ ζοῦν

7. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἡρακλέους, τὰ παιδιὰ του, διωγμένα ἀπ' τὸ Ἄργος καὶ κυνηγημένα ἀπὸ τὸν Εὐρυσθέα, ὑστερ' ἀπὸ πολλὰς περιπλανήσεις ἐπὶ ἄλλα μέρη, κατέφυγαν τέλος ἐπὶ τὴν Ἀθήνα, πού τὰ προστατεύσει, πολέμησε γι' αὐτὰ μὲ τὸν διώκτη τους καὶ τὸν συνέτριψε. Ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κράτους ἦταν τότε ὁ Δημοφῶν, γιῶς τοῦ Θεσέως. Ἡ συμπεριφορὰ αὐτῆ τοῦ εὐγενικοῦ καὶ πολιτισμένου λαοῦ ὑπῆρξε πάντοτε ἀγαπημένο μοτίβο στοὺς ὀμνητῆς τῶν Ἀθηνῶν, π.χ. στοὺς συγγραφεῖς πανηγυρικῶν λόγων [Πλάτωνος, Μενέξ. 239b, Λυσίου II, 11 κ.ε. Δημοσθ. Ἐπιτομ. 8. Πρβλ. I. Σκουοτρή, Ἐπιτομὴ πρὸς τιμὴν τῶν πεσόντων εἰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας. Νέα Πολιτικῆ. Β, 1, τεύχ. 1-2, 3, 4, 6 (1937)], στοὺς πολιτικούς (π.χ. Ἰσοκράτους 4, 54 καὶ ἐπ. 6, 17 καὶ 42, 10, 31, 12, 194. Ξενοφ. Ἑλληνικά VI, 5, 47 κ.ε.), στοὺς ποιητὰς: Τὸ 530 περίπου, πάντως ἐπὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἔγραψε ὁ Εὐριπίδης τὴν τραγωδίαν τοῦ Ἡρακλεΐδα, ἔχοντας θέμα τὴν περιπέτειαν αὐτῆ τῶν Ἡρακλεΐδων καὶ τῆς σωτηρίας τους ἀπὸ τὸν Δημοφῶντα, μὲ τὴν ἴδιαν ἐκδηλῆ πατριωτικὴν νόησιν: Οἱ Δωριεῖς τῆς Πελοποννήσου, ἀπόγονοι τοῦ Ἡρακλέους, πού τὸλμησαν ν' ἀναλάβουν πόλεμον κατὰ τῶν Ἀθηνῶν, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦν, ὅτι ἂν ὑπάρχουν σήμερα, ὑπάρχουν μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ τοὺς ἔσωσε κάποτε ἡ φιλανθρωπία τῶν Ἀθηναίων.

χόντων αγαθῶν ἀπολαύουσι· μὴ γὰρ σωθέντων ἐκείνων οὐδὲ γενέσθαι τὸ παράπαν ὑπῆρχεν αὐτοῖς.

- ιγ' 35 Τοιοῦτων οὖν ἀπασῶν τῶν πόλεων γεγεννημένων ἔδει μὲν μηδέποτε σοὶ μηδὲ πρὸς μίαν αὐτῶν γενέσθαι διαφορὰν, ἀλλὰ γὰρ ἅπαντες πλείω πεφύκαμεν ἐξαμαρτάνειν ἢ κατορθοῦν. ὥστε τὰ μὲν πρότερον γεγεννημένα κοινὰ θεῖναι δίκαιόν ἐστιν ¹, εἰς δὲ τὸν ἐπίλοιπον χρόνον φυλακτέον, ὅπως μηδὲν συμβῆσεται σοὶ τοιοῦτον, καὶ σκεπτέον, τί ἂν ἀγαθὸν αὐτάς ἐργασάμενος
- 36 φανεῖς ἄξια καὶ σαυτοῦ καὶ τῶν ἐκείναις πεπραγμένων πεποιθῆκός. ἔχεις δὲ καιρόν· ἀποδιδόντα γὰρ σε χάριν ὧν ὤφειλες, ὑπολήφονται, διὰ τὸ πλήθος τοῦ χρόνου τοῦ μεταξύ, προϋπάρχειν τῶν εὐεργεσιῶν. καλὸν δ' ἐστὶ δοκεῖν μὲν τὰς μεγίστας τῶν πόλεων εὖ ποιεῖν, μηδὲν δ' ἦττον αὐτὸν ἢ δ
- 37 κείνας ὠφελεῖν. χωρὶς δὲ τούτων εἰ πρὸς τινὰς αὐτῶν ἀηδὲς τί σοι συμβέβηκεν, ἅπαντα ταῦτα διαλύσεις· αἱ γὰρ ἐν τοῖς παροῦσι καιροῖς εὐεργεσίαι λήθην ἐμποιοῦσαι ² τῶν πρότερον ὑμῖν εἰς ἀλλήλους πεπλημυλημένων, ἀλλὰ μὴν κἀκεῖνο φανερόν, ὅτι πάντες ἄνθρωποι τούτων πλείστην μνείαν ἔχουσι,
- 38 ὧν ἂν ἐν ταῖς συμφοραῖς εὖ πάθωσι, ὅρας δ' ὡς τεταλαιπώρηται διὰ τὸν πόλεμον καὶ ὡς παραπλησίως ἔχουσι τοῖς ἰδίοις μαχομένοις, καὶ γὰρ ἐκείνους ε
- αὐξομένης μὲν τῆς ὀργῆς οὐδεὶς ἂν διαλλάξειεν· ἐπὶ δὲ κακῶς ἀλλήλους διαθῶσι, οὐδενὸς διαλύοντος αὐτοὶ διέστησαν. ὅπερ οἶμαι καὶ ταύτας ποιή- 90 σεις, ἢν μὴ σὺ πρότερον αὐτῶν ἐπιμεληθῆς ³.

- ιδ' 39 Τάχ' οὖν ἂν τις ἐνόστηναι τοῖς εἰρημένοις τολμήσειε, λέγων, ὡς ἐπιχειρῶ σε πείθειν ἀδυνατοῖς ἐπιτίθεσθαι πράγμασιν· οὔτε γὰρ Ἀργεῖους φίλους ἂν ποτε γενέσθαι Λακεδαιμονίους οὔτε Λακεδαιμονίους Θηβαίους οὔθ' ὅλως τοὺς εἰθισμένους ἅπαντα τὸν χρόνον πλεονεκτεῖν οὐδέποτε· ἂν ἰσομοι-
- ιε' 40 ρῆσαι πρὸς ἀλλήλους, Ἐγὼ δ', ὅτε μὲν ἡ πόλις ἡμῶν ἐν τοῖς Ἑλλησιν ἐδυναστευε καὶ πάλιν ἡ Λακεδαιμονίων, οὐδὲν ἂν ἡγοῦμαι περὶ αὐτῶν· β
- ῥαδίως γὰρ ἂν ἐκατέραν ἐμποδῶν γενέσθαι τοῖς πραττομένοις· νῦν δ' οὐχ ὁμοίως ἔγνωκα περὶ αὐτῶν. οἶδα γὰρ ἀπάσας ὠμαλισμένας ὑπὸ τῶν συμφορῶν ⁴, ὡςθ' ἡγοῦμαι πολὺ μᾶλλον αὐτάς αἰρήσεσθαι τὰς ἐκ τῆς ὁμοιοῦσας
- ις' 41 ὠφελείας ἢ τὰς ἐκ τῶν τότε πραττομένων πλεονεξίας. Ἐπειτα τῶν μὲν ἄλλων ὁμολογῶ μηδὲν ἂν δυνηθῆναι διαλλάξαι τὰς πόλεις ταύτας, σοὶ δ' οὐδὲν τῶν τοιούτων ἐστὶ χαλεπὸν. ὁρῶ γὰρ σε τῶν τοῖς ἄλλοις ἀνεπίστων δοκούντων εἶναι καὶ παραδόξων πολλὰ διαπεπραγμένον, ὡςτ' οὐδὲν ἄτοπον, εἰ καὶ ταῦτα μόνος συστήσῃς δυνηθείης, χρὴ δὲ τοὺς μέγα φρονούντας καὶ τοὺς διαφέροντας μὴ τοῖς τοιοῦτοις ἐπιχειρεῖν, ἀ καὶ τῶν τυχόντων ἂν τις καταπράξειεν, ἀλλ' ἐκείνοις, οἷς μηδεὶς ἂν ἄλλος ἐπιχειρήσειε, πλὴν τῶν ὁμοίων σοὶ καὶ τὴν φύσιν καὶ τὴν δύναμιν ἔχοντων.

- ιζ' 42 Θαυμάζω δὲ τῶν ἡγουμένων ἀδύνατον εἶναι πραχθῆναι τι τούτων, εἰ μήτ' αὐτοὶ τυγχάνουσιν εἰδότες μήθ' ἐτέρων ἀκηκόασιν, ὅτι πολλοὶ δὴ πόλεμοι καὶ δεινοὶ γέγονασιν, οὓς οἱ διαλυσάμενοι μεγάλων αγαθῶν ἀλλήλοις

1. Τὰ πρῶτα σπέρματα μιᾶς νέας ἔννοιας στὴν ἑλληνικὴ ψυχῇ, τῆς ἐπιείκειας. Γιά τὸν Ἑλληνα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, πού δὲν ἀντικρούζει τὸν διπλανό του μέσ' ἀπὸ τὴν ἐξατομικεῦσα ἀγάπη, ἀλλ' ἀπὸ τῆς γενικεῦσα δικαιοσύνη, ἢ ἐπιείκεια εἶναι κάτι τὸ ξένο. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ὁ Ἰσοκράτης εἶναι πολὺ πιὸ κοντὰ μας κι' ἀπ' τὸν Πλάτωνα κι' ἀπ' τὸν Ἀριστοτέλη.

2. Οἱ κώδικες· ἐμποιοῦσι. Ἡ διόρθωσις εἶναι τοῦ Norlin. Ἔτσι διατηρεῖται καὶ τὸ ὁμῖν τῆς παραδόσεως.

3. Μιὰ ἀπὸ τῆς πολλῆς περιπτώσεως ρεαλισμοῦ στὴν πολιτικὴ σκέψι τοῦ Ἰσοκράτους.

4. Πρβλ. 6, 65. οὕτω δ' ὠμαλισμένοι ταῖς συμφοραῖς εἶναι, ὥστε μηδένα διαγινῶναι δύνασθαι τοὺς κἀκίιστα πράττοντας αὐτῶν.

καὶ χαίρονται τὰ αγαθὰ τους. Γιατὶ ἂν δὲν εἶχαν ἐκείνοι σωθῆ, οὔτε θὰ μπορούσαν βέβαια αὐτοὶ ἐδῶ νὰ ἴδουν τὸ φῶς τῆς ἡμέρας.

- ιγ' 35 Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ὄλα τὰ κράτη μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἔχουν συμπεριφερθῆ, δὲ θάπρεπε ποτὲ νὰ ρηθῆς σὲ σχέσεις ἐχθρικές μὲ κανένα τους. Ἀλλὰ βέβαια, μέσα στὴ φύσιν μας τὸ ἔχουμε ὅλοι, περισσότερο λάθη νὰ κάνουμε, παρὰ σωστά. Γι' αὐτὸ, ὄλα ὅσα ἔγιναν στὸ παρελθόν, δίκαιο εἶναι νὰ τὰ ἀποδώσουμε σ' ὄλους ¹, στὸ ἐξῆς ὅμως πρέπει νὰ φροντίσης τίποτε παρόμοιο νὰ μὴ σοῦ συμβῆ, καὶ νὰ σκεφθῆς σὲ τί θὰ μπορούσες νὰ τοὺς εὐεργετήσης, γιὰ νὰ δειχθῆς πὼς φέρθηκες ἀντάξια καὶ πρὸς τὸν ἑαυτὸ σου καὶ πρὸς ὅσα
- 36 ἔχουν κάνει ἐκείνοι. Τώρα μάλιστα εἶναι καὶ ἡ κατάλληλη εὐκαιρία· Γιατὶ ἐνῶ θ' ἀνταποδίδης εὐεργεσίες πού χρωστοῦσες, αὐτοὶ θὰ νομίζουν — ἀφοῦ τόσοσ καιρὸς πέρασε στὸ μεταξύ — ὅτι ἐσὺ πρῶτος ἄρχισες νὰ τοὺς εὐεργετήσης. Καὶ εἶναι ὥρατο, ἀπὸ τῆς μιᾶς μεριᾶ νὰ φαίνεται πὼς εὐεργετεῖς τὰ μεγαλύτερα κράτη, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη, καθόλου λιγώτερο ἀπὸ κείνα, τὸν δ
- 37 ἑαυτὸ σου νὰ ὠφελῆς. Ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη: Ἄν ὑπῆρξε μεταξύ σας τίποτε δυσάρεστο, — ὄλα θὰ τὰ κάνης τώρα νὰ ξεχαστοῦν. Στὰ ἀμοιβαῖα περασμένα σας σφάλματα τῆς λήθης θὰ τῆς φέρουν ² οἱ τωρινὲς εὐεργεσίες. Αὐτονόητο εἶναι ἄλλωστε, ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι κατ' ἐξοχὴν θυμοῦνται ὅσα
- 38 καλὰ τοὺς ἔγιναν σὲ καιροὺς δυστυχίας. Βλέπεις πόσο, ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου, ἔχουν ταλαιπωρηθῆ, καὶ πόσο μοιάζουν μὲ δυὸ ἀνθρώπους πού φιλονεικοῦν γιὰ προσωπικὲς ὑποθέσεις τους. Γιατὶ κι' ἐκείνους κανεὶς δὲ θὰ ε
- μποροῦσε νὰ τοὺς συμφιλίωσῃ, ὅσο ἀκόμη ὁ θυμὸς μεγαλώνει. Ὄταν ὅμως κακοπάθουν κι' οἱ δυὸ, ὁ ἕνας ἀπ' τὸν ἄλλο, τότε χωρίζονται μόνοι τους, δίχως νὰ μεσολαβήσῃ κανεὶς. Τὸ ἴδιο ἀσφαλῶς θὰ κάνουν κι' αὐτοί, ἂν 90 δὲν τὸς φροντίσης ἐσὺ προηγουμένως ³.
- ιδ' 39 Ἴσως ὅμως νὰ τολμοῦσε κανεὶς ν' ἀντιτάξῃ σὲ ὅσα εἰπώθηκα, ὅτι προσπαθῶ νὰ σὲ πείσω νὰ ἀσχοληθῆς μὲ ἀπραγματοποίητα σχέδια. Γιατὶ δὲν εἶναι δυνατόν ποτέ, οὔτε οἱ Ἀργεῖοι νὰ γίνουν σύμμαχοι μὲ τοὺς Λακεδαιμονίους, οὔτε οἱ Λακεδαιμόνιοι μὲ τοὺς Θηβαίους, οὔτε, γενικά, θὰ μπορούσαν ποτὲ νὰ ζήσουν σάν ἴσοι μεταξύ τους οἱ συνηθισμένοι πάντα, ὁ
- ιε' 40 ἕνας εἰς βάρος τοῦ ἄλλου, νὰ ὑπερέχουν. Κι', ἐγὼ βέβαια, ὅσον καιρὸ τὸ δικό μας τὸ κράτος, καὶ ἔπειτα τὸ κράτος τῶν Λακεδαιμονίων, κυριαρχοῦσε στὸν Ἑλληνισμό, τίποτ' ἀπ' αὐτὰ δὲν πιστεύω πὼς θὰ μπορούσε νὰ πραγμα-
- τοποιηθῆ. Εὐκόλα τὸ καθένα θὰ γινόταν ἐμπόδιο σ' ὅτι ἔκανε τὸ ἄλλο. Τώρα ὅμως δὲν ἔχω πιά τὴν ἴδια γνώμη. Γιατὶ γνωρίζω καλὰ ὅτι ἀπὸ τῆς δυστυχίας ὄλα τὰ κράτη βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ⁴, καὶ γι' αὐτὸ πιστεύω ὅτι πολὺ περισσότερο θὰ προτιμήσουν τῆς ὠφέλειας πού φέρνει ἡ ὁμόνοια, παρὰ τὰ ἄδικα κέρδη πού ἔφερναν ὅσα γίνονταν τότε.

- ις' 41 Ἐπειτα, παραδέχομαι βέβαια ὅτι κανένας ἀπ' τοὺς ἄλλους δὲ θὰ μπορούσε νὰ συνδιαλλάξῃ αὐτὰ τὰ κράτη, γιὰ σένα ὅμως τίποτε ἀπ' ὅτι σοῦ ε
- λέω δὲν εἶναι δύσκολο. Γιατὶ βλέπω πὼς ἔχεις κατορθώσει πολλὰ, πού φαίνονταν ἀνέλπιστα κι' ἀπίθανα στοὺς ἄλλους· καθόλου λοιπὸν παράξενο, ἂν θὰ μπορούσες μόνος σου κι' αὐτὰ ἐδῶ νὰ τακτοποιήσης. Πρέπει ἄλλωστε οἱ μεγαλεπήβολοι καὶ οἱ ξεχωριστοὶ νὰ μὴν ἀσχολοῦνται μὲ πράγματα πού κι' ἕνας ὁποιοσδήποτε ἄλλος θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιήσει, ἀλλὰ μ' ὅσα δὲ θὰ τολμοῦσε κανένας ἄλλος, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὁμοίους σου στὴ φύσιν καὶ στὴν ἰσχύ.

- ιζ' 42 Ἀλήθεια ὅμως, ἀπορῶ πού δὲν ἔτυχε, ὅσοι νομίζουν ἀπραγματοποίητα τὰ σχέδια αὐτὰ, εἴτε οἱ ἴδιοι νὰ διαπιστώσουν, εἴτε ἀπὸ ἄλλους νὰ πληροφορηθοῦν, πὼς ἔγιναν ὡς τώρα πολλοὶ μεγάλοι πόλεμοι καὶ πὼς, ἀφοῦ

αἵτιοι κατέστησαν. τίς γάρ ἂν ὑπερβολὴ γένοιτο τῆς ἔχθρας τῆς πρὸς Ξέρην¹ τοῖς Ἕλλησι γενομένης; οὐ τὴν φιλίαν ἅπαντες ἴσασιν ἡμᾶς τε καὶ Λακεδαιμονίους μᾶλλον ἀγαπήσαντας ἢ τῶν συγκατασκευασάντων ἑκατέρους² ἢ ἡμῶν τὴν ἀρχήν. καὶ τί δεῖ λέγειν τὰ παλαιὰ καὶ τὰ πρὸς τοὺς βαρβάρους; ἀλλ' εἴ τις ἀθρήσειε καὶ σκέψαιτο τὰς τῶν Ἑλλήνων συμφοράς, οὐδὲν ἂν μέρος οὔσαι φανείεν τῶν διὰ Θηβαίους καὶ Λακεδαιμονίους ἡμῖν γεγενημένων³. ἀλλ' οὐδὲν ἤττον Λακεδαιμονίων τε στρατευσάντων ἐπὶ Θηβαίους⁴ καὶ βουλομένων λυμῆνασθαι τὴν Βοιωτίαν καὶ διοικίσαι τὰς πόλεις, βοηθήσαντες ἡμεῖς ἐμποδῶν ἐγενομένθα ταῖς ἐκείνων ἐπιθυμίαις⁵. καὶ πάλιν μεταπεσοῦσης τῆς τύχης⁶ καὶ Θηβαίων καὶ Πελοποννησίων ἀπάντων ἐπιχειρησάντων ἀνάστατον ποιῆσαι τὴν Σπάρτην, ἡμεῖς καὶ πρὸς ἐκείνους μόνου τῶν Ἑλλήνων ποιησάμενοι συμμαχίαν συναίτιοι τῆς σωτηρίας αὐτοῖς κατέστη⁷ μὲν⁸. πολλῆς οὖν ἀνοίας ἂν εἴη μεστός, εἴ τις ὄρων τηλικαύτας μεταβολὰς γιγνομένας καὶ τὰς πόλεις μὴτ' ἔχθρας μὴτ' ὄρκων μὴτ' ἄλλου μηδενὸς φροντιζούσας, πλὴν ὅτι ἂν ὑπολάβωσιν ὠφέλιμον αὐταῖς εἶναι, τοῦτο δὲ στεργούσας μόνον καὶ πᾶσαν τὴν σπουδὴν περὶ τούτου ποιουμένας, μὴ καὶ νῦν νομίζουσι τὴν αὐτὴν γνώμην ἔξειν αὐτάς, ἄλλως τε καὶ σοὺ μὲν ἐπιστατοῦντος⁹ ταῖς διαλλαγαῖς, τοῦ δὲ συμφέροντος πείθοντος, τῶν δὲ παρόντων κακῶν ἀναγκαζόντων. ἐγὼ μὲν γὰρ οἶμαι, τούτων σοι συναγωνιζομένων, ἅπαντα γενήσεσθαι κατὰ τρόπον.

46 Ἡγοῦμαι δ' οὕτως ἂν σε μάλιστα καταμαθεῖν, εἴτ' εἰρηνικῶς εἴτε πολεμικῶς αἱ πόλεις αὐταὶ πρὸς ἀλλήλας ἔχουσιν, εἴ διεξέλθοιμεν μῆτε παντάπασιν ἀπλῶς μῆτε λίαν ἀκριβῶς τὰ μέγιστα τῶν παρόντων αὐταῖς. Καὶ πρῶτον μὲν σκεψαίμεθα τὰ Λακεδαιμονίων.

10' 47 Οὐτοὶ γὰρ ἄρχοντες τῶν Ἑλλήνων¹⁰, οὐ πολὺς χρόνος ἐξ οὗ, καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν εἰς τοσαύτην μεταβολὴν ἤλθον¹¹, ἐπειδὴ τὴν μάχην ἠττήθησαν τὴν ἐν Λεύκτροις, ὥστ' ἀπεστερήθησαν μὲν τῆς ἐν τοῖς Ἕλλησι δυναστείας, τοιούτους δ' ἄνδρας ἀπώλεσαν σφῶν αὐτῶν, οἱ προηροῦντο¹² 48 τεθνάναί μᾶλλον ἢ ζῆν, ἠττηθέντες ὦν πρότερον ἐδέσποζον¹³. πρὸς δὲ τούτους

1. Ἐπειδὴ δὲν εἶναι γνωστὴ καμιά προσπάθεια, προερχόμενη ἀπὸ Ἑλληνες, συμφιλώσεως καὶ συμμαχίας μετὰ τὸν Ξέρην, τὸ πιὸ πιθανὸν εἶναι ὅτι ἐδῶ ὁ Ξέρης εἶναι γενικὸ ὄνομα, ἀντὶ βασιλεὺς τῆς Περσίας (πρβλ. καὶ Φαραῶ. Krüger, Mathieu). Τὰ γεγονότα ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ εἶναι πολλὰ, γνωστότερο ὅμως εἶναι ἡ εἰρήνη τοῦ Ἀντακίδα, ποὺ κλείστηκε μετὰ τὴν πρωτοβουλία τῶν Σπαρτιατῶν, οὐσιαστικῶς εἰς βάρος τῶν Ἀθηναίων καὶ, φυσικὰ, τῆς Πανελληνίας ἰδεολογίας. Πρβλ. 12, 102-103. Ἐπίσης 4, 121, 8, 68. Προσπάθειες συμμαχίας μετὰ τὸν Πέρσης, φανερῆς ἢ κρυφῆς, εἶχαν γίνεαι πολλὰς (ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου). Τυπικὸ παράδειγμα ἀργότερα ἢ προσπάθεια τοῦ Δημοσθένους νὰ συνδέσῃ τὴν Ἀθήνα μετὰ τὸν Πέρσης κατὰ τὴν Μακεδόνων: Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἀθηναίων προδοσία, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Περσῶν ἐξαιρετικὰ εὐχάριστη εὐκαιρία νέας ἐπεμβάσεως στὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος.

2. Οἱ πιὸ γνωστὲς περιπτώσεις εἶναι ἡ συμμαχία τῆς Θήβας μετὰ τὸν Πέρσης τὴν ἐποχὴ τῶν Μηδικῶν πολέμων, καὶ ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος.

3. Ἡ συμμαχία τῶν Ἀθηναίων στὰ γεγονότα τοῦ 378 (ὅταν ἐστάλη ὁ Χαβρίας μετὰ ἀθηναϊκὸ στρατεύμα κατὰ τοῦ Ἀγσιλάου: Ξενοφ. Ἑλλ., v, 4) δὲν εἶχε φυσικὰ τὸ νόημα ποὺ θέλει νὰ τῆς δώσῃ ὁ Ἰσοκράτης ἐδῶ: Πραγματικῶς οἱ Ἀθηναῖοι ἔλαβαν μέρος καὶ ὑποστήριξαν τοὺς Θηβαίους γιατί φοβήθησαν σπαρτιατικὴν εἰσβολὴν στὴν Ἀθήνα.

4. Μετὰ τὴν μάχην καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς Σπαρτιατικῆς ἡγεμονίας στὰ Λεύκτρα τὸ 371.

5. Τὸ 362, τὴν ἐποχὴ τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς τῶν Θηβῶν, ὁ Ἐπαμεινώνδας, ἀκολουθώντας ἱμπεριαλιστικὴν πολιτικὴν μετὰ τὴν ἐμπνευσι καὶ τὴν ἐνίσχυσι τῶν Ἀρκάδων, τῶν Ἀργείων καὶ τῶν Ἡλείων, ποὺ ἀντιδροῦσαν πάντοτε στὴ Σπαρτιατικὴν ἡγεμονία, εἰσβάλλει στὴ λακωνικὴ πεδιάδα. Ὑστερὰ ἀπὸ δραματικὴν συζήτησι στὴν ἐκκλησίαν, οἱ Ἀθηναῖοι στέλλουν ἐναντίον τῶν Θηβαίων στρατεύμα (μετὰ τὸν Ἰφικράτη), ποὺ δὲ χρειάστηκε ὁμοῦ νὰ δράσῃ, γιατί οἱ Θηβαῖοι, ποὺ τοὺς ἄφρασαν μόνους οἱ σύμμαχοι καὶ τοὺς δυσκόλευε κι' ὅλα μαζί

τοὺς σταμάτησαν, τὰ ἀντίπαλα μέρη ὑπῆρξαν τὸ ἓνα γιὰ τὸ ἄλλο ἀφορμὲς ξεχωριστῆς εὐτυχίας.

Ποῖα μεγαλύτερη ἔχθρα θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἀπ' αὐτὴν ποὺ εἶχαν γιὰ τὸν Ξέρην¹ οἱ Ἕλληνες; Ὅλοι ὁμοῦ γνωρίζουν τώρα, ὅτι κι' ἡμεῖς καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐπιδιώξαμε τὴν συμμαχία μαζί του πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν συμμαχία ἐκείνων ποὺ βοηθήσαν τὸν καθένα ἀπ' τοὺς δυὸ στὴ δημιουργία τῆς ἡγεμονίας.

43 Ἀλλὰ γιατί χρειάζεται νὰ μιλάμε γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία καὶ γιὰ τὶς σχέσεις μετὰ τοὺς βαρβάρους; Ἄν κανένας πρόσεχε καὶ μελετοῦσε τὶς συμφορὰς τῶν Ἑλλήνων, θὰ ἔβλεπε πὼς εἶναι ἀσήμαντες μπροστὰ σὲ ὅσα ἐγίναν εἰς βάρος μας ἀπὸ τοὺς Θηβαίους καὶ τοὺς Λακεδαιμονίους². Καὶ ὁμοῦ, 91 ὅταν οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐξεστράτευσαν κατὰ τῶν Θηβαίων μετὰ σκοπὸ νὰ λεηλατήσουν τὴ Βοιωτία καὶ νὰ διαλύσουν τὴν ὁμοσπονδία τους, ἡμεῖς βοηθήσαμε 44 τοὺς Θηβαίους καὶ γίναμε ἐμπόδιο στὶς ἐπιθυμίες ἐκείνων³. Κι' ὅταν πάλι ἄλλαξ' ἢ τύχη⁴, καὶ οἱ Θηβαῖοι καὶ ὅλοι οἱ Πελοποννήσιοι προσπάθησαν νὰ καταστρέψουν τὴ Σπάρτη, ἀκόμη καὶ μετὰ κείνους, ἡμεῖς μόνου ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, 45 κάναμε συμμαχία καὶ τοὺς βοηθήσαμε νὰ σωθοῦν⁵. Θὰ ἦταν ἐπομένως πολὺ ἄνόητος ὁποιος, ἐνῶ βλέπει νὰ συμβαίνουν τόσες μεγάλες μεταπτώσεις καὶ τὰ κράτη νὰ μὴν ἐνδιαφέρονται οὔτε γιὰ τὶς ἔχθρας των, οὔτε γιὰ τοὺς ὄρκους των, οὔτε γιὰ τίποτ' ἄλλο, ἐκτὸς ἀπ' ὅτι νομίζουν πὼς τοὺς εἶναι ὠφέλιμο, καὶ σ' αὐτὸ μόνου ν' ἀφιερῶνται καὶ γι' αὐτὸ μ' ὅλη τὴ δύναμι τὸς νὰ κοπιᾶσιν, δὲ νομίζει ὅτι τὶς ίδιες διαθέσεις θὰ ἔχουν καὶ τώρα, ἀφοῦ μάλιστα ὑπὸ τὴ δικὴ σου προστασία τελεῖται ἡ συνδιαλλαγὴ καὶ τὸ συμφέρον πείθει καὶ ἡ σημερινὴ κακοδαιμονία ἐξαναγκάζει. Ἐγὼ τουλάχιστον νομίζω ὅτι, ὅταν αὐτὰ σὲ βοηθοῦν, ὅλα θὰ πάνε καλά.

46 Πιστεύω μάλιστα πὼς, ἂν ἐξετάξαμε, ὅχι φυσικὰ σὲ ὑπερβολικὰ γενικὲς γραμμὲς, οὔτε καὶ μετὰ μεγάλη πάλιν ἀκριβεία, τὴ σημερινὴ γενικὴ κατάστασι αὐτῶν τῶν κρατῶν, θὰ μπορούσες ἔτσι ἐξαιρετικὰ νὰ καταλάβῃς ἂν ἔχουν, τὸ ἓνα γιὰ τὸ ἄλλο, φιλικὲς ἢ ἐχθρικὲς διαθέσεις.

10' 47 Ἄς ἀρχίσουμε πρῶτα ἀπ' τοὺς Λακεδαιμονίους. Ἡγεμόνες τῶν Ἑλλήνων⁶, πρὶν ἀπὸ λίγον καιρὸ, στὴν ἑξῆς καὶ στὴν θάλασσα, τόσο πολὺ μετέπεσαν⁷, ἀφοῦ νικῆθησαν στὴ μάχην τῶν Λεύκτρων, ὥστε καὶ τὴν ἡγεμονικὴ θέσι τοὺς ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες στερήθησαν ὀριστικὰ, κι' ἔχασαν ἀπὸ τοὺς κόλπους των ἄνδρες ποὺ προτιμοῦσαν καλύτερα νὰ πεθάνουν, παρὰ 48 νὰ ζοῦν νικημένοι ἀπ' αὐτοὺς ποὺ πρὶν ἐξουσίαζαν⁸. Καὶ πλάι σ' αὐτὰ,

κι' ὁ χειμῶνας, παραιτήθησαν ἀπὸ τὰ σχέδιά τους. Ξενοφ. Ἑλλ., vi, 5, 49-51. Κι' ἐδῶ φυσικὰ ὁ πραγματικὸς λόγος τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς ἦταν, ὅτι δὲν ἤθελαν νὰ αὐξήθῃ ἐπικίνδυνα ἡ δύναμις τῶν Θηβαίων. Πρβλ. καὶ Ἰσοκρ. 6, 62, 8, 105. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ πάντοτε σκληρὴ στάσις τοῦ Ἰσοκράτους ἀπέναντι στὴ Θήβα. Ἄν καὶ τοῦ εἶχε δοθῆ σημαντικὴ εὐκαιρία, μετὰ τὴν ἐμφάνισι τῆς μεγάλης προσωπικότητος τοῦ Ἐπαμεινώνδας, ποτὲ δὲν ἐζήτησε ἀπὸ τὴ Θήβα νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ Ἑλληνικὰ σχέδιά του. Προφανῶς, γιὰ τὸν Ἀθηναῖο φιλόπατρι, ἡ προδοσία τῶν Θηβῶν κατὰ τοὺς Μηδικούς πολέμους (14, 59-61-62) καὶ ἡ σκληρὴ συμπεριφορὰ τῆς μετὰ τὴν ἀθηναϊκὴν καταστροφὴν στοὺς Ἀγῶς ποταμοῦς (14, 31), ἦταν ἀσυγχώρητη. Πρβλ. καὶ, μετὰ τὸ ἄλλο, 6, 47 καὶ 104, 15, 248. Ἐναντίον τῶν Θηβαίων στρέφεται καὶ ὁλόκληρος ὁ Πλαταικός. Πρβλ. W e r n e r J a e g e r, Demosthenes. 1938, 199 κ.ε. (Appendix: Isocrates'oration for the Plataeans and the second confederacy).

6. Μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον.

7. Στὴ θάλασσα, ὅστερ' ἀπὸ τὴν πρώτην ἦττα τους στὴ ναυμαχία τῆς Κνίδου (394), οἱ Σπαρτιάτες νικῆθησαν ὀριστικὰ τὸ 376, στὴ ναυμαχία τῆς Νάξου, ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους. Ἡ καταστροφὴ τῶν Λεύκτρων τοὺς ἀφαιρεῖ καὶ τὴν κυριαρχία στὴν ἑξῆς. Ξενοφ. Ἑλλ., vi, 4, 4 κ.ε.

8. Ἀπὸ τοὺς ἐπτακόσιους γνήσιους Σπαρτιάτες πέθαναν στὰ Λεύκτρα τετρακοῖοι. Μετὰ τὸς τοὺς καὶ ὁ βασιλεὺς Κλεόμβροτος.

ἐπείδον Πελοποννησίους ἅπαντας, τοὺς πρότερον μεθ' αὐτῶν ἐπὶ τοὺς ἄλλοις ἀκολουθοῦντας, τούτους μετὰ Θηβαίων εἰς τὴν αὐτῶν εἰσβάλλοντας¹ c
 πρὸς οὓς ἠναγκάσθησαν διακινδυνεύειν οὐκ ἐν τῇ χώρᾳ περὶ τῶν καρπῶν
 ἀλλ' ἐν μέσῃ τῆς πόλεως πρὸς αὐτοὺς τοῖς ἀρχείοις² περὶ παίδων καὶ γυναικῶν
 49 τοιοῦτον κίνδυνον, ὃν μὴ κατορθώσαντες μὲν εὐθὺς ἀπόλλυντο, νικήσαντες 92
 δ' οὐδὲν μάλλον ἀπηλλαγμένοι τῶν κακῶν εἰσιν, ἀλλὰ πολεμοῦνται μὲν ὑπὸ
 τῶν τὴν χώραν αὐτῶν περιοικούντων³, ἀπιστοῦνται δ' ὑφ' ἁπάντων Πελοποννη-
 σίων⁴, μισοῦνται δ' ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν Ἑλλήνων⁵, ἄγονται δὲ καὶ φέ-
 ρονται καὶ τῆς νυκτὸς καὶ τῆς ἡμέρας ὑπὸ τῶν οἰκετῶν τῶν σφετέ-
 ρων αὐτῶν⁶, οὐδένα δὲ χρόνον διαλείπουσιν ἢ στρατεύοντες ἐπὶ τι-
 50 νας ἢ μαχόμενοι πρὸς τινὰς ἢ βοηθοῦντες τοῖς ἀπολλυμένοις αὐτῶν⁷ τὸ b
 δὲ μέγιστον τῶν κακῶν⁸ δεδιότες γὰρ διατελοῦσι, μὴ Θηβαῖοι διαλυσά-
 μνοι τὰ πρὸς Φωκέας⁹, πάλιν¹⁰ ἐπανελθόντες μεῖζοσιν αὐτοὺς συμφοραῖς
 περιβάλλωσι τῶν πρότερον γεγενημένων. καίτοι πῶς οὐ χρὴ νομίζειν τοὺς
 οὕτω διακειμένους ἀσμένους ἂν ἰδεῖν ἐπιστατοῦντα τῆς εἰρήνης ἀξιόχρεων
 ἄνδρα καὶ δυνάμενον διαλύσαι τοὺς ἐνεστῶτας πολέμους αὐτοῖς;
 κ' 51 Ἄργείους τοίνυν ἴδιοις ἂν τὰ μὲν παραπλησίως τοῖς εἰρημίοις πράτ-
 τοντας, τὰ δὲ χεῖρον τούτων ἔχοντας¹¹ πολεμοῦσι μὲν γὰρ, ἐξ οὐπερ τὴν πό-
 λιν οἰκοῦσι, πρὸς τοὺς ἑσπερίους, ὡς περ Λακεδαιμόνιοι, τοσοῦτον δὲ διαφέ-
 ρουσιν, ὅσον ἐκεῖνοι μὲν πρὸς ἡττους αὐτῶν, οὗτοι δὲ πρὸς κρείττους¹². δ
 πάντες ἂν ὁμολογήσειαν μέγιστον εἶναι τῶν κακῶν. οὕτω δὲ τὰ περὶ τὸν
 πόλεμον ἀτυχοῦσιν, ὥστ' ὀλίγου δεῖν καθ' ἕκαστον τὸν ἐνιαυτὸν τεμονομένην d
 52 καὶ πορθουμένην τὴν αὐτῶν χώραν περιορῶσιν. δ δὲ πάντων δεινότατον
 ὅταν γὰρ οἱ πολέμιοι διαλίπωσι κακῶς αὐτοὺς ποιοῦντες, αὐτοὶ τοὺς ἐνδοξο-
 τάτους καὶ πλουσιωτάτους τῶν πολιτῶν ἀπολλύουσι, καὶ ταῦτα δρῶντες
 οὕτω χαίρουσιν, ὡς οὐδένας ἄλλοι τοὺς πολεμίους ἀποκτείνοντες¹³. αἴτιον
 δ' ἐστὶ τοῦ ταραχῶδως αὐτοὺς ζῆν οὕτως οὐδὲν ἄλλο πλὴν ὁ πόλεμος¹⁴ ὃν ἦν
 διαλύσης, οὐ μόνον αὐτοὺς τούτων ἀπαλλάξει, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἄλλων e
 ἄμεινον βουλευέσθαι ποιήσεις.
 κα' 53 Ἄλλὰ μὴν τὰ περὶ Θηβαίους οὐδὲ σὲ λέληθεν. καλλίστην γὰρ μάχην
 νικήσαντες¹⁵ καὶ μεγίστην ἐξ αὐτῆς δόξαν λαβόντες, διὰ τὸ μὴ καλῶς χρη-
 σθαι ταῖς εὐτυχίαις οὐδὲν βέλτιον πράττουσι τῶν ἡττηθέντων καὶ δυστυχη-
 σάντων. οὐ γὰρ ἔφθασαν τῶν ἐχθρῶν κρατήσαντες, καὶ πάντων ἄμελήσαντες 93
 ἠνώχλων μὲν ταῖς πόλεσι ταῖς ἐν Πελοποννήσῳ¹⁶, Θετταλίαν δ' ἐτόλμων

1. Πρβλ. σελ. 266, σημ. 5.

2. Πausanias III, 11,2: Λακεδαιμονίων τοῖς Σπάρτην ἔχουσιν ἐστὶν ἀγορὰ θεᾶς ἀξία καὶ τῆς γεροῦσιαν βουλευτήριον καὶ τῶν ἐφόρων καὶ νομοφυλάκων καὶ καλουμένων βιβαίων ἀρχεῖα ἐστὶν ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς. Γιά τὴν ἀκριβῆ τοπογραφίαν τοῦς πρβλ. μεταξὺ ἄλλων Hitzig - Blümmner, Pausanias Graeciae descriptio 1899, 1,2 σελ. 773.

3. Ἐχωριστὰ ἀπὸ τοῦς Ἄργείοις καὶ Μεσσηνίοις.

4. Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἀντιδράσεως ἐναντίον τῆς Σπαρτιατικῆς ἡγεμονίας στὴν Πελοπόν-
 νησο εἶχαν ταχθῆ (τὸν 4. αἰῶνα) οἱ Ἄργεοί, οἱ Μεσσηνιοί, οἱ Ἀρκάδες, οἱ Ἡλείοι, οἱ Μεγα-
 λοπολίτες καὶ οἱ Σικυώνιοι.

5. Ἡ ἔκφρασις ἐδῶ ἀόριστη τῶν δημοκρατουμένων Ἑλλήνων; Ἐξ Ἰσοῦ πιθανό. Ἄλλως
 «μῖσος» ἐναντίον τῆς Σπάρτης εἶχαν κυρίως οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Θηβαῖοι.

6. Εἶναι γνωστὴς οἱ προφυλάξεις τῶν Σπαρτιατῶν ἐναντίον τῶν εἰλωτῶν, ποὺ τὸν 4.
 αἰῶνα εἶχαν ἀρξάσει ἤδη νὰ ἀντιδρῶν καὶ φανερά.

7. Πρὶκεῖται γιὰ τὸν συνεχιζόμενον ἀκόμη ἱερὸ πόλεμο. Ἐπομένως ὁ «Φίλιππος» ἔχει
 γραφῆ πρὸ τοῦ ὀριστικοῦ πέρατος τοῦ πολέμου.

8. Ὅπως καὶ τὸ 362, κατὰ τὴ μάχη στὴ Μαντινεία. Συμφοραὶ πρότερον γεγενημένα
 εἶναι ὅσες προκάλεσαν οἱ Θηβαϊκὲς εἰσβολὲς στὴ Λακωνικὴ γῆ μὲ τὸν Ἐπαμεινώνδα. Πρβλ.
 σελ. 266, σημ. 5.

9. Μὲ τοὺς Λακεδαιμονίους.

10. Τὸ Ἄργος ἀκολουθεῖ πάντοτε ἀντισπαρτιακὴ πολιτικὴ, καθὼς βρισκόταν ὁμοῦ

εἶδαν τοὺς Πελοποννήσιους ὄλους, ποὺ πρὶν τοὺς ἔπαιρναν μαζί στὶς ἐκ-
 στρατεῖες τω γιὰ νὰ πολεμήσουν ἄλλους, αὐτοὺς τοὺς ἴδιους μαζί μὲ τοὺς
 Θηβαίους νὰ εἰσβάλλουν στὴ χώρα τοῦς¹, καὶ γιὰ νὰ τοὺς ἀποκρούσουν. ἀνάγ- c
 49 κάστηκαν νὰ ἐκτίθενται σὲ κινδύνους, ὄχι στοὺς ἀγρούς γιὰ τὰ γεννήματα,
 ἀλλὰ στὸ κέντρο τῆς πόλεως, κοντὰ στὰ ἴδια τὰ ἀρχεῖα², γιὰ τὰ παιδιά τοῦς
 καὶ γιὰ τὶς γυναῖκες τοῦς, σὲ κινδύνους, ποὺ ἂν δὲν τοὺς ἀντιμετώπιζαν 92
 μ' ἐπιτυχία, θὰ καταστρέφονταν τὴν ἴδια στιγμῆ, ἀλλὰ καὶ τώρα ποὺ νίκη-
 σαν, καθόλου περισσότερο δὲν ζέφυγαν τὴ δυστυχία. Πολεμοῦνται ἀπὸ τοὺς
 γείτονές τῶν³, προκαλοῦν τὴ δυσπιστία σὲ ὄλους τοὺς Πελοποννήσιους⁴,
 μισοῦνται ἀπ' τοὺς περισσότερους Ἑλληνας⁵, νύχτα καὶ μέρα ὅτι θέλουν
 τοὺς κάνουν οἱ δοῦλοι τοῦς⁶, καὶ συνεχῶς ἢ ἐκστρατεύουν ἐναντίον ἄλλων,
 ἢ πολεμᾶνε μετ' ἄλλους, ἢ βοηθᾶνε τοὺς δικούς τῶν ποὺ καταστρέφονται.
 50 Καὶ τὸ μεγαλύτερο ἀπ' ὅλα τὰ κακὰ: Πάντα φοβοῦνται μήπως οἱ Θη- b
 βαῖοι διευθετήσουν τὶς διαφορὲς τῶν μὲ τοὺς Φωκεῖς⁷, καὶ ἀφοῦ γυρί-
 σουν καὶ πάλι⁸, τοὺς ἐπιφέρουν πολὺ μεγαλύτερες συμφορὲς ἀπὸ πρὶν.
 Πῶς δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ νομίζουμε, ὅτι αὐτοὶ ποὺ βρίσκονται σὲ τέτοια
 κατάστασι, μὲ χαρὰ τοῦς θὰ ἐβλεπαν νὰ πρωτοστατῆ καὶ νὰ ἐγγυᾶται γιὰ
 τὴν εἰρήνην μιὰ προσωπικότητα μὲ κύρος καὶ ἱκανὴ νὰ σταματήσῃ τοὺς πο-
 λέμους, ποὺ τώρα τοὺς βασανίζουν;
 κ' 51 Καὶ τοὺς Ἄργεῖους ἐπίσης θὰ μπορούσες νὰ τοὺς δῆς πότε νὰ ζοῦν c
 σὲ ἀνάλογη κατάστασι, πότε νὰ βρίσκονται καὶ χειρότερα. Γιατὶ ἀπ' ὅτου
 ἴδρυσαν τὸ κράτος, διαρκῶς πολεμοῦν μὲ τοὺς γείτονές τῶν, ὅπως καὶ οἱ
 Λακεδαιμόνιοι, μὲ τούτῃ μόνον τὴ διαφορὰ, ὅτι ἐκεῖνοι πολεμοῦν μὲ ἀσθενέ-
 στερους, ἐνῶ αὐτοὶ μὲ πῶ ἰσχυρούς⁹.
 Αὐτὸ βέβαια ὄλοι θὰ ἀναγνωρίσουν πῶς εἶναι ἢ πῶς μεγάλη συμ-
 φορὰ. Καὶ τόσο ἀτυχοῦν στὶς πολεμικὲς τῶν ἐπιχειρήσεις, ὥστε ἀνέχονται, d
 ἢ χώρα τοῦς σχεδὸν κάθε χρόνο νὰ δεινδοτομῆται καὶ νὰ καταστρέφεται.
 52 Καὶ τὸ φοβερότερο ἀπ' ὅλα: Ὅταν οἱ ἐχθροὶ τοῦς παύσουν γιὰ λίγο νὰ
 τοὺς προξενοῦν συμφορὲς, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι θανατῶνουν τοὺς ἐνδοξότερους
 καὶ πλουσιωτέρους τῶν συμπολίτες, καὶ μάλιστα γιὰ τὶς πράξεις τῶν αὐτῶν
 χαίρονται ὅσο κανένας ἄλλος, ὅταν σκοτῶνῃ τὸν ἐχθρὸ τοῦ¹⁰.
 Καὶ δὲν ὑπάρχει ἄλλη αἰτία ποὺ ζοῦν σὲ τέτοια ἀναστατάωσι, παρὰ
 μόνον ὁ πόλεμος. Ἄν τὸν σταματήσῃς, ὄχι μόνον θὰ τοὺς ἀπαλλάξῃς ἀπ' τὶς
 συμφορὲς τοῦς αὐτές, ἀλλὰ καὶ θὰ τοὺς κἀνης νὰ σκέπτωνται καλύτερα καὶ e
 γιὰ τὰ ἄλλα.

κα' 53 Ἄλλὰ βέβαια καὶ τῶν Θηβαίων ἢ ἱστορία δὲν ἔχει διαφύγει τὴν προ-
 σοχή σου. Ἐνῶ πολεμῶντας ἐνίκησαν μιὰ νίκη θαυμαστή¹¹, καὶ γι' αὐτὴν πάρα
 πολὺ δοξάστηκαν, ἐπειδὴ δὲν ἐκμεταλλεύθηκαν τὴν ἐπιτυχία τοῦς ὅπως
 ἔπρεπε, σὲ καθόλου καλύτερη κατάστασι δὲ βρισκόταν ἀπ' ὅσους νική-
 θηκαν καὶ δυστυχήσαν. Γιατὶ μόλις νίκησαν τοὺς ἐχθρούς, παραμελῶν- 93
 τας ὄλα τὰ ἄλλα, ἐνοχλοῦσαν τὶς πόλεις τῆς Πελοποννήσου¹², τὴ Θεο-

στὴν Πελοπόννησο, συναντοῦσε συχνὰ ἐχθρικές ἐκδηλώσεις ἀπ' τὰ γειτονικά του κρατί-
 δια. Καὶ μέσα στὸ ἴδιο ὄμως τὸ κράτος ὑπῆρχε ὀξύτατη ἀντιαθηναϊκὴ καὶ φιλοσπαρτιατικὴ
 ἀντιπολιτεύσις, ποὺ ἔφθανε κάποτε καὶ σὲ αἱματηρὲς συγκρούσεις. Οἱ κοινωνικὲς ἐξ ἄλλου
 ἀντιθέσεις ἦταν ἐπίσης ὀξύτατες, γιατί τὸ Ἄργος, ἀκολουθώντας συνεχῶς τὶς τύχες τῶν
 Ἀθηνῶν, βρισκόταν διαρκῶς σὲ πόλεμο. Τὸ 370, σὲ μιὰ μεγάλῃ κοινωνικῇ ἐπανάστασι
 στὸ Ἄργος, ἐσφάγησαν 1200 πολῖτες, ἀπὸ τοὺς πῶ ἐπιφανεῖς. Διοδώρου χν. 57 κ.ε. (στά-
 σις καὶ κἀνος τοσοῦτος, ὅσος παρ' ἐτέροις τῶν Ἑλλήνων οὐδέποτε γεγενῆται μνημο-
 νεύεται).

11. Τοὺς Σπαρτιατὲς στὴ μάχη τῶν Λεύκτρων.

12. Ὁ Ἐπαμεινώνδας εἰσήλαθε στὴν Πελοπόννησο, μὲ ἀντικειμενικὸ τοῦ σκοπὸ τὴ Σπάρ-
 τη, τέσσερις φορές: Τὸ 370,369, 368-366 καὶ 362. Διοδ. χν. 62-75 Πρβλ. σελ. 266, σημ. 5.

καταδουλοῦσθαι¹, Μεγαρεῦσι δ' ὁμόροις οὔσιν ἠπειλοῦν², τὴν δ' ἡμετέραν πόλιν μέρος τι τῆς χώρας ἀπεστέρουσ³, Εὐβοίαν δ' ἐπόρθουσ⁴, εἰς Βυζάντιον δὲ τριήρεις ἐξέπεμπουσ⁵, ὡς καὶ γῆς καὶ θαλάττης ἀρξόντες, τελευτῶν. 54 τες δὲ πρὸς Φωκέας πόλεμον ἐξήνεγκαν⁶ ὡς τῶν τε πόλεων ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ κρατήσοντες, τὸν τε τόπον ἅπαντα τὸν περιέχοντα κατασχίσοντες, τῶν τε χρημάτων τῶν ἐν Δελφοῖς περιγενησόμενοι ταῖς ἐκ τῶν ἰδίων δαπάναις. ἂν οὐδὲν αὐτοῖς ἀποβέβηκεν, ἀλλ' ἀντὶ μὲν τοῦ λαβεῖν τὰς Φωκέων πόλεις τὰς αὐτῶν ἀπολωλέκασιν⁷, εἰσβάλλοντες δ' εἰς τὴν τῶν πολεμίων ἐλάττω 55 κακὰ ποιοῦσιν ἐκείνους ἢ πάσχουσιν ἀπίοντες εἰς τὴν αὐτῶν· ἐν μὲν γὰρ τῇ Φωκίδι τῶν μισθοφόρων τινὰς ἀποκτείνουσιν, οἷς λυσιτελεῖ τεθνάναί μιν ἀλλὰ τῇ ζῆν⁸, ἀναχωροῦντες δὲ τοὺς ἐνδοξοτάτους αὐτῶν καὶ μάλιστα τολμῶντας⁹ ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀποθνήσκουσιν ἀπολλούουσιν¹⁰. εἰς τοῦτο δ' αὐτῶν τὰ πράγματα περιέστηκεν, ὥστ' ἐλπίσαντες ἅπαντας τοὺς Ἑλλήνας ὑπ' αὐτοῖς ἔσθθαι, νῦν ἐν σοὶ τὰς ἐλπίδας ἔχουσιν τῆς αὐτῶν σωτηρίας¹¹. ὥστ' οἶμαι καὶ τούτους ταχέως ποιήσιν, ὅτι ἂν σὺ κελεύης καὶ συμβουλεύης.

κβ' 56 Λοιπὸν δ' ἂν ἦν ἡμῖν ἔτι περὶ τῆς πόλεως διαλεχθῆναι τῆς ἡμετέρας, εἰ μὴ προτέρα τῶν ἄλλων εἰς φρονήσασα τὴν εἰρήνην ἐπεποιήτο¹². νῦν δ' αὐτὴν οἶμαι καὶ συναγωνιέσθαι τοῖς ὑπὸ σοῦ πραττομένοις, ἄλλως τε κἂν δυναθῆσιν οὐκ εἶναι, ὅτι ταῦτα διοικεῖς πρὸ τῆς ἐπὶ τὸν βάρβαρον στρατείας.

κγ' 57 Ὡς μὲν οὖν οὐκ ἀδύνατόν ἐστὶ σοὶ οὐστῆσαι τὰς πόλεις ταύτας, ἐκ τῶν εἰρημένων ἡγοῦμαι σοὶ γεγενῆσθαι φανερόν· ἔτι τοῖνον ὡς καὶ ῥαδίως ταῦτα πράξεις, ἐκ πολλῶν παραδειγμάτων οἶμαι σε γινῶναι ποιήσιν. ἦν γὰρ ε φανῶσιν ἕτεροι τινες τῶν προγεγενημένων μὴ καλλιῶσιν μὲν μηδ' ὀσιωτέροις ὦν ἡμεῖς συμβουλεύκαμεν ἐπιχειρήσαντες, μεῖζω δὲ καὶ δυσκολώτερα τούτων ἐπιτελέσαντες, τί λοιπὸν ἔσται τοῖς ἀντιλέγουσιν, ὡς οὐ θάττον σὺ τὰ ῥᾶω πράξεις ἢ κείνοι τὰ χαλεπώτερα;

κδ' 58 Σκέψαι δὲ πρῶτον μὲν τὰ περὶ Ἀλκιβιάδην¹³. ἐκείνος γὰρ φυγῶν 94

1. Ὃταν ἐξήτησαν νὰ παρασύρουν μαζί τους τὰ Θεσσαλικά κράτη, ποὺ δὲν ἤθελαν νὰ συμμετάσχουν στὴν Ἱμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου τῶν Φερῶν. Σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς συγκρούσεις αὐτές (364) σκοτώθηκε καὶ ὁ Πελοπίδας. Διοδ. Χν, 67 κ.ε.

2. Γιὰ τὴν «ἀπειλή» αὐτὴ δὲν ξέρουμε τίποτ' ἄλλο. Τὰ Μέγαρα πάντως τὸ 378 εἶχαν συμμαχήσει μὲ τὴ Σπάρτη, ὅταν ὁ Ἀγισίλαος εἰσέβαλε στὴ Βοιωτία. Ξενοφ. Ἑλλ. ν, 4, 41.

3. Τὸ 366, τὸν Ὄρωπό. Μὲ διαφορετικὴν ἀπόχρωσι τὰ διηγεῖται ὁ Ξενοφῶν: Ὄρωπός ἐστὶ τῶν φυγόντων κατελήθηθαι... τοῖς δ' Ἀθηναίοις οὐδεὶς τῶν συμμάχων ἐβοήθησεν ἀλλ' ἀνεχώρησαν Θηβαῖοις παρακαταθέμενοι τὸν Ὄρωπὸν μέχρι δίκης. Ἑλληνικά VII, 4, 1.

4. Ἡ Εὐβοία εἶχε προσχωρήσει στὴ Θηβαϊκὴ πολιτικὴ μετὰ τὴ μάχη τοῦ 371, μέχρι δὲ τοῦ 357 πολλὰς φορὰς εἶχε λάβει μέρος στὶς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Θηβῶν. Τὸ 357 ὅμως πολιτικὴς ἔριδες στὴν Ἑρέτρια ἔφεραν ἀντιμέτωπους ἐκεῖ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Θήβα. Τὰ Θηβαϊκὰ στρατεύματα νικῆθηκαν καὶ φυγόντας ἐληλάτησαν τὴ νῆσο. Πρβλ. A. Schaefer, Demosthenes und seine Zeit. I² (1885) 162.

5. Ὁ στόλος — ἀπὸ 100 τριήρεις — εἶχε συκροτηθῆ κατ' ἐμπνευσιν καὶ μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Ἐπαμεινῶνα, γιὰ νὰ ἀποκλυθῆ ἡ Ἱμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ τῶν Θηβῶν. Πρῶτες προσπάθειες ὅμως εἶχαν γίνῃ κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον (Θουκυδίδης, VIII, 3, 2, 106, 3). Τὸ 364, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ἐπαμεινῶνα, ὀλόκληρος ὁ στόλος κατέλαβε τὸ Βυζάντιο, πολυτιμώτατη ναυτικὴ βᾶσι τῶν Ἀθηναίων. Ἄμεση συνέπεια τῆς καταλήψεως αὐτῆς ἦταν ἡ ναυτικὴ συμμαχία τῶν Θηβῶν μὲ τὴ Χίο καὶ τὴ Ρόδο, τὰ δύο πρὸ ἰσχυρὰ μέλη τῆς Ἀθηναϊκῆς θαλασσοκρατίας. Βελοσ III, 1, 197 κ.ε.

6. Τὰ γεγονότα τοῦ ἱεροῦ πολέμου εἶναι γνωστά, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται νὰ ἀναφερθῶν ἐδῶ. Πρβλ. Βελοσ III² I, 245 κ.ε. Μετὰ τὴ μάχη στὴ Μαντινεία, ποὺ ἐσήμανε τὴν ἀρχὴ τῆς πτώσεως τῆς Θηβαϊκῆς ἡγεμονίας, ἡ Θήβα, γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τὰ μέλη τῆς ἡγεμονίας τῆς, χρειάστηκε νὰ χρησιμοποιήσῃ συγκεντρωτικώτερο σύστημα διοικήσεως. Οἱ Φωκεῖς, ποὺ μόνον ὕστερ' ἀπὸ πέντε εἶχαν προσχωρήσει στὴ Θηβαϊκὴ ἡγεμονία τὸ 371, καὶ ποὺ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη στὴ Μαντινεία εἶχαν ἀρνήσθαι τὴν ἄρῃβα στρατιωτικὴ βοήθεια, ἄρῃσαν νὰ ἐκδηλώσουν τῶρα ἐντονώτερα χωριστικὰς τάσεις. Γιὰ τὴ Θήβα ἦταν ζήτημα κύρους νὰ τοὺς συγκρατήσῃ. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχὴ τοῦ ἱεροῦ πολέμου.

σαλία ἐπιχειροῦσαν νὰ υποδουλώσουσιν¹, τοὺς Μεγαρεῖς, τοὺς γείτονές των, τοὺς ἀπειλοῦσαν², ἀπὸ τὸ κράτος μας πῆραν ἕνα τμήμα τῆς ὑπαίθρης χώρας³, τὴν Εὐβοία⁴, τὴν λεηλατοῦσαν, στὸ Βυζάντιο στέλναν 54 τριήρεις⁵ — κι' ὅλ' αὐτὰ μὲ τὸ σκοπὸ νὰ κυριαρχήσουσιν στὴν ξηρὰ καὶ στὴν θάλασσα. Καὶ στὸ τέλος, ἄρῃσαν τὸν πόλεμον μὲ τοὺς Φωκεῖς⁶, πιστεύοντας πῶς, μέσα σὲ λίγο χρονικὸ διάστημα, καὶ τὶς πόλεις θὰ κυριεύσουσιν καὶ ὅλη τὴν περιοχὴ τους θὰ τὴν καταλάβουσιν καὶ τὶς δαπάνες των θὰ τὶς ὑπερκαλύψουσιν ἀπὸ τὰ χρήματα ποὺ βρίσκονται στοὺς Δελφούς. Τίποτε ἂν ὅμως ἀπ' αὐτὰ δὲν τοὺς βγῆκε ὅπως ἤθελαν, κι' ἀντὶ νὰ προσαρτήσουσιν στὸ κράτος των τὶς πόλεις τῶν Φωκέων, ἔχασαν τὶς δικῆς των⁷ καὶ μὲ τὶς εἰσβολές των στὴν ἐχθρικήν περιοχὴ λιγώτερες συμφορὰς προξενούσιν στοὺς ἐχθρούς, 55 ἀπ' ὅσες οἱ ἴδιοι ὑφίστανται ὅταν γυρίζουσιν στὴ χώρα τους. Γιατὶ ἐνῶ στὴ Φωκίδα σκοτώνουσιν μερικοὺς μισθοφόρους, ποὺ τοὺς εἶναι καλύτερος ὁ θάνατος ἀπ' τὴ ζωὴ⁸, γυρίζοντας χάνουσιν τοὺς πρὸ διαλεχτοῦς συμπολίτες των καὶ τοὺς πρὸ θαρραλέους στοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν πατρίδα⁹. Καὶ σὲ τέτοια κατάστασι ἔχουσιν φθάσει, ὥστε, ἐνῶ ἤλπισαν πῶς ὅλος ὁ Ἑλληνισμός θὰ ὑποκύψῃ στὴ δικὴ τους κυριαρχίᾳ, τῶρα στηρίζουσιν σὲ σένα τὶς ἐλπίδες τῆς σωτηρίας των¹⁰. Γι' αὐτὸ πιστεύω πῶς κι' αὐτοὶ γρήγορα θὰ συμφορηθῶσιν μὲ τὶς προτροπὰς καὶ τὶς ὑποδείξεις σου.

κβ' 56 Θὰ μᾶς ἔμενε ἀκόμη νὰ μιλήσουμε καὶ γιὰ τὸ δικὸ μας τὸ κράτος, ἂν δὲ συνετίζονταν πρῶτον ἀπὸ τ' ἄλλα καὶ δὲν εἶχε κλείσει τὴν εἰρήνην¹¹. Τώρα δὲ πιστεύω ὅτι καὶ ἐνεργὰ θὰ συμμετάσχῃ σ' ὅ,τι κάνεις, ἂν μάλιστα κατορθώσῃ νὰ καταλάβῃ, ὅτι ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῶν φροντίδων σου αὐτῶν εἶναι ἡ ἐκστρατεία κατὰ τῶν βαρβάρων.

κγ' 57 Ὅτι λοιπὸν δὲν σοὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ συμφιλώσῃς τὰ τέσσερα αὐτὰ κράτη, νομίζω πῶς, ἀπ' ὅσα εἶπα, σοὺ ἔχει γίνῃ φανερό. Ἀλλὰ καὶ ὅτι μὲ εὐκολία θὰ τὸ κατορθώσῃς, πιστεύω πῶς θὰ σὲ κάνω νὰ τὸ καταλάβῃς μὲ πολλὰ παραδείγματα. Γιατὶ ἂν πραγματικῶς μερικοὶ ἄλλοι ἀπὸ τοὺς παλαιότερους, χωρὶς νὰ ἐπιχειρήσουσιν βέβαια ὠριώτερα καὶ τιμωτέρα¹² ἀπ' ὅσα συμβουλεύσαμε μεῖς, κατάρθωσαν ὅμως μεγαλύτερα καὶ δυσκολώτερα πράγματα, τί θὰ ἔχουσιν νὰ ποῦν ὅσοι τῶρα διαφωνοῦσιν καὶ λένε πῶς δὲ θὰ πετύχῃς ἐσὺ πρὶν γρήγορα τὰ εὐκολώτερα, ἀπ' ὅτι ἐκείνοι τὰ δυσκολώτερα;

κδ' 58 Συλλογίσου πρῶτα τὴν περίπτωσι τοῦ Ἀλκιβιάδου¹³: Καταδικάστηκε 94

7. Π.χ. τὸν Ὄρωμον, τὴν Κορώνεια κ.α., ποὺ τὶς κράτησαν οἱ Φωκεῖς μέχρι τοῦ πέρατος τοῦ πολέμου. Πρβλ. Διόδωρ. Χν I, 33, 35, 58.

8. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Φωκικοῦ στρατεύματος τὸ ἀποτελοῦσαν μισθοφόροι. Διόδωρ Χν, 36.

9. Ἐπιθέσεις κατὰ τῶν Θηβαίων, ὅταν ἐαναγύριζαν στὴν πατρίδα τους, ἀπὸ τοὺς Φωκεῖς, μᾶς παραδίδονται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, π.χ. Διόδωρ. Χν I, 38 καὶ Δημοσθ. ΣΙΧ, 148.

10. Ὁ ἱερός πόλεμος ἔπαψε μὲ τὴν ἐπέμβασι τοῦ Φιλίππου ὑπὲρ τῶν Θηβαίων.

11. Ἡ Φιλοκρατεῖα εἰρήνης φάνηκε στὸν Ἰσοκράτη τὸ πρῶτο οὐσιαστικὸ βῆμα γιὰ τὴν εἰρήνευσι τῆς Ἑλλάδος. Πραγματικὰ ὅμως δὲν ἦταν παρὰ ἕνα καινούργιο πολιτικὸν κατάρθωμα τοῦ Φιλίππου, ποὺ ἤθελε καὶ νὰ τακτοποιήσῃ τὶς κατακτήσεις του καὶ νὰ ἀπαλλαγῇ, μὲ εὐκολοὺς τρόπο, ἀπὸ τὶς ἀθηναϊκὰς ἐνοχλήσεις. Πάντως ὁ Ἰσοκράτης, ποὺ γράφει τὸ λόγο του ἀμέσως μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς εἰρήνης, ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τῆς εἰρήνης, δὲν μπορεῖ νὰ ἐξῆρ τὴν κατοπινὴ τῆς ἐξέλιξι. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ λεπτότης, μὲ τὴν ὁποῖαν ἀποφεύγει νὰ κατηγορήσῃ (σ' ἕναν ἕξνο — γιὰτὶ ἀλλιῶς τὸ εἶχε κάνει ἤδη πολλὰς φορὰς) τὴν πόλι του.

12. Ἡ λέξις μὲ τὴν σημασίαν ποὺ ἔχει σὲ τυπικὰς ἐκφράσεις, ὅπως π.χ. αἱ τιμιώτεροι παραδόσεις τοῦ γένους κτλ. Μὲ ἀξιολογικὴ, δηλαδὴ, καὶ ὄχι μὲ ἠθικὴν ἔννοιαν.

13. Σπουδαιότερη πηγὴ γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀλκιβιάδου εἶναι ἡ βιογραφία του ἀπὸ τὸν Πλούταρχο. Τὰ γεγονότα, στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ἐδῶ ὁ Ἰσοκράτης, εἶναι ἡ ἐξορία

παρ' ἡμῶν καὶ τοὺς ἄλλους ὄρων τοὺς πρὸ αὐτοῦ ταύτην τῆ συμφορᾶ κεχη-
 μένους ἐπιτηχότας διὰ τὸ μέγεθος τὸ τῆς πόλεως, οὗ τὴν αὐτὴν γνώμην
 ἔσχεν ἐκείνοις, ἀλλ' οἰηθείς πειρατέον εἶναι βίαν κατελθεῖν, προεἴλετο πο-
 59 λεμῆν πρὸς αὐτήν. καθ' ἕκαστον μὲν οὖν τῶν τότε γενομένων εἰ τις λέγειν
 ἐπιχειρήσειεν, οὐτ' ἂν διελθεῖν ἀκριβῶς δύναίτο, πρὸς τε τὸ παρὸν ἴσως ἂν
 ἐνοχλήσειεν¹ εἰς τοσαύτην δὲ παραχρῆν κατέστησεν οὐ μόνον τὴν πόλιν ἀλλὰ ἅ
 60 πάντες Ἰσασι, τοὺς δ' ἄλλους τηλικούτους κακοῖς περιπεσεῖν, ὥστε μηδέπω
 οὖν ἐξιτήλους εἶναι τὰς συμφοράς τὰς δι' ἐκεῖνον τὸν πόλεμον ἐν ταῖς πό-
 λεσιν ἐγγεγεννημένας, Λακεδαιμονίους δέ, τοὺς τότε δόξαντας εὐτυχεῖν, εἰς
 τὰς οὖν ἀτυχίας δι' Ἀλκιβιάδην καθεστάναι² πεισθέντες γὰρ ὅτι αὐτοῦ τῆς
 61 κατὰ θάλατταν δυνάμεως ἐπιθυμήσαι καὶ τὴν κατὰ γῆν ἡγεμονίαν ἀπόλε-
 σαν, ὥστ' εἰ τις φαίη τότε τὴν ἀρχὴν αὐτοῖς γίνεσθαι τῶν παρόντων κα-
 κῶν, ὅτε τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης ἐλάμβανον, οὐκ ἂν ἐξελεγχθείη ψευδόμε-
 νος. ἐκεῖνος μὲν οὖν τηλικούτων κακῶν αἴτιος γενόμενος κατήλθεν εἰς τὴν
 πόλιν, μεγάλην μὲν δόξης τυχῶν, οὐ μὴν ἐπαινούμενος ὅφ' ἀπάντων.
 κς' 62 Κόνων δ' οὐ πολλοῖς ἔτεσιν ὕστερον ἀντίστροφα τούτων ἔπραξεν³. ἀτυ-
 χήσας γὰρ ἐν τῇ ναυμαχίᾳ τῇ περὶ Ἑλλάσποντον οὐ δι' αὐτὸν ἀλλὰ διὰ τοὺς
 συνάρχοντας⁴, οἴκαδε μὲν ἀφικέσθαι κατησχύθη, πλεύσας δ' εἰς Κύπρον
 χρόνον μὲν τινα περὶ τὴν ἴδιον ἐπιμέλειαν διέτριβεν, αἰσθασίως δ' Ἀγνη-
 σίλαον μετὰ πολλῆς δυνάμεως εἰς τὴν Ἀσίαν διαβηβηκότα καὶ πορθοῦντα
 63 τὴν χώραν⁵ οὕτω μὲν ἔφρονῆσεν, ὥστ' ἀφορμὴν οὐδεμίαν ἄλλην ἔχων πλὴν
 τὸ σῶμα καὶ τὴν διάνοιαν, ἤλπισε Λακεδαιμονίους καταπολεμήσειν ἀρχοντας
 τῶν Ἑλλήνων καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν, καὶ ταῦτα πέμπων ὡς τοὺς
 βασιλέως στρατηγούς ὑπισχνεῖτο ποιήσειν. καὶ τί δεῖ τὰ πλείω λέγειν; συ-
 στάντος γὰρ αὐτῷ ναυτικοῦ περὶ Ῥόδον, νικήσας τῇ ναυμαχίᾳ Λακεδαιμο-
 95 νίους μὲν ἐξέβαλεν ἐκ τῆς ἀρχῆς, τοὺς δ' Ἑλλήνας ἠλευθέρωσεν, οὐ μόνον
 δὲ τὰ τεῖχη τὰ τῆς πατρίδος ἀνῶρθωσεν ἀλλὰ καὶ τὴν πόλιν εἰς τὴν αὐτὴν
 δόξαν προήγαγεν, ἐξ ἧσπερ ἐξέπεσαν. καίτοι τίς ἂν προσεδόκῃσεν ὅτι ἀνδρὸς
 οὕτω ταπεινῶς πράξαντος ἀναστραφῆσθαι τὰ τῆς Ἑλλάδος πράγματα,
 καὶ τὰς μὲν ἀτιμωθήσασθαι, τὰς δ' ἐπιπολάσειν τῶν Ἑλληνίδων πόλεων;
 κς' 65 Διονύσιος τοῖνον⁶, (βούλομαι γὰρ ἐκ πολλῶν σε πεισθῆναι βράδιαν
 εἶναι τὴν πράξιν, ἐφ' ἣν σε τυγχάνω παρακαλῶν), πολλοστός ὢν Συρακοσίαν ἅ
 καὶ τῷ γένει καὶ τῇ δόξῃ καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν, ἐπιθυμήσας μοναρχίας
 ἀλόγως καὶ μανικῶς καὶ τολμῆσας ἅπαντα πράττειν τὰ φέροντα πρὸς τὴν
 δύναμιν ταύτην, κατέσχε μὲν Συρακοῦσας, ἀπάσας δὲ τὰς ἐν Σικελίᾳ πό-
 λεις, ὅσαι περ ἦσαν Ἑλληνίδες, κατεστρέψατο, τηλικαύτην δὲ δύναμιν πε-

του ἀπὸ τῆν Ἀθήνα με τὴν κατηγορία τῆς συμμετοχῆς στο σκάνδαλο τῶν Ἑρμοκοπιδῶν, ἡ ὑποστήριξις, πὸ προσέφερον — ἐκδικούμενος — στοὺς ἐχθροὺς τῶν Ἀθηνῶν, ἡ τροπὴ πὸ πῆρε ὁ πόλεμος χάρι σ' αὐτὴ τὴν ὑποστήριξι τῆς, ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ ἔπειτα στῆν Ἀθήνα τὸ 408, καὶ τέλος ὁ ἀδοξος θάνατος τοῦ στῆ Θράκη. Πρβλ. τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἀλκιβιάδου ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Σουκοτρή, Πλάτωνος Συμπόσιον 1934, 171* - 180*.

1. Πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ ναυτικοῦ στόλου τῶν Ἀθηναίων, πὸ μετὰ τὴν κατα-
 στροφὴ στοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς ἀπεσῶρθη στῆν Κύπρο καὶ ἀπὸ κεῖ, ἀργότερα, με τὴν ἐνίσχυσι
 τῶν Περωῶν προσπάθησε νὰ κῶψη τὴν διὰ θαλάσσης ἐπικοινωνία τοῦ Ἀγνησίλαου με τὴ
 Σπάρτη καὶ νὰ τὸν ἀποκλείσῃ ἔπειτα στῆν Ἀσία. Τέλος κατεναμάχησε καὶ κατέστρεψε τὸ
 σπαρτιατικὸ στόλο στῆν Κνίδο (394). Με τὴν ἐνίσχυσι τοῦ Φαρναβάζου, ὅταν ἐπανῆλθε στῆν
 Ἀθήνα, ἐφρόντισε καὶ γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῶν μακρῶν τειχῶν, πὸ εἶχαν καταστραφῆ τὸ
 404 ἀπὸ τοῦ Σπαρτιάτες. Πρβλ. καὶ 4, 154, 7, 12, 65, 9, 52-57, 12, 105. Ἐπιστ. 8, 8.

2. Ἴσως ὑπαινιγμὸς στῆν προδοσία τοῦ Ἀδεϊμάντου. Καὶ ἄλλος ὅμως οἱ Ἀθηναῖοι
 στρατηγὸι ἄτε δὴ καταφρονοῦντες εἰώθεσαν ἐπιπλεῖν... καὶ πάλιν ἀναστρέφειν ὀπίσω καὶ
 διημερεῖν ἀτάκτως καὶ ἀμελῶς. Πλουτάρχου, Ἀλκιβιάδης XXXVI.

ἀπὸ μᾶς σὲ ἐξορία καί, ἐνῶ ἔβλεπε ὅτι ὅλοι, ὅσοι πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἔπε-
 σαν στῆν ἴδια συμφορὰ, ζάρωναν ἐμπρὸς στῆ μεγάλη δύναμι τοῦ Ἀθηναϊκοῦ
 κράτους, δὲ σκέφθηκε τὸ ἴδιο σὰν κι' αὐτούς, ἀλλὰ με τὴν πεποιθήσι πὸς
 πρέπει με τὴ βία νὰ προσπαθήσῃ νὰ ξανάρθῃ, προτίμησε νὰ πολεμήσῃ
 ἐναντίον του.
 59 Ἄν ἐπιχειροῦσε ὅμως κανεὶς νὰ περιγράψῃ ἕνα - ἕνα ὅλα τὰ τότε γε-
 γονότα, οὕτε νὰ τὰ ἀναφέρῃ λεπτομερῶς θὰ μπορούσε, ἴσως μάλιστα νὰ
 γινόνταν καὶ βαρετός, ὅπως ἔχουν τώρα τὰ πράγματα. Πάντως, τόσο πολὺ
 ἀναστάτῳσε ὄχι τὸ κράτος τὸ δικό μας μοναχά, ἀλλὰ καὶ τοὺς Λακεδαιμό-
 60 νίους καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλληνες, ὥστε κι' ἐμεῖς νὰ ὑποστοῦμε αὐτὰ πὸ
 ζέρον ὅλοι, κι' οἱ ἄλλοι νὰ περιπέσουν σὲ τόσο μεγάλες δυστυχίες, ὥστε
 καὶ τῶρ' ἀκόμη νὰ μὴ ποροῦν νὰ λείψουν οἱ συμφορῆς πὸς ξέσπασαν στὰ
 ἑλληνικὰ κράτη ἀπὸ κεῖνον τὸν πόλεμο. Καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι, πὸ ἔδωσαν
 τὴν ἐντύπωσι τότε ὅτι ἦταν οἱ κερδισμένοι, στῆ σημερινή τους ἀθλιότητα κα-
 τάντησαν ἀπ' τὸν Ἀλκιβιάδην. Γιατὶ με τὸ νὰ παρασυρθοῦν ἀπ' αὐτὸν στὸ νὰ
 61 ἐπιθυμήσουν θαλασσοκρατορία, ἔχασαν καὶ τὴν ἡγεμονία στῆν ξηρὰ. Ὡστε
 ἂν ἔλεγε κανεὶς πὸς ἡ ἀρχὴ τῆς σημερινῆς κατάντιας τους ἔγινε ὅταν
 ἐζήτησαν τὴν ἀρχὴ καὶ στῆ θάλασσα, δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποδείξουμε
 πὸς λείπει ψέμματα.
 Ἐκεῖνος λοιπὸν, ἂν κι' ἔγινε αἴτιος γεγονότων τόσο μεγάλων, ξανα-
 γύρισε στῆν πόλι δοξαμένος βέβαια, ὄχι ὅμως καὶ τιμημένος ἀπ' ὅλους. Καὶ
 κς' 62 ὁ Κόνων, ὄχι πολλὰ χρόνια ἀργότερα, ἔκανε τὰ ἀντίθετα ἀπ' αὐτὰ¹. Ἀπὸ
 σφάλματα τῶν συναρχόντων του — ὄχι ἀπὸ δικά του² — ἀτύχησε στῆν ναυμα-
 χία τοῦ Ἑλλάσποντου, κι' ἐπειδὴ ντρεπόταν νὰ ξαναγυρίσῃ στῆν πατρίδα
 του, πῆγε στῆν Κύπρο κι' ἔμεινε λίγον καιρὸ ἐκεῖ, φροντίζοντας γιὰ ἰδιωτι-
 κές του ὑποθέσεις. Μόλις ὅμως ἔμαθε ὅτι ὁ Ἀγνησίλαος πέρασε στῆν Ἀσία
 63 με ἰσχυρῆς στρατιωτικῆς δυνάμεις καὶ λεηλατοῦσε τὴν χώρα³, σκέφτηκε ἀν-
 δρικώτατα, καὶ χωρὶς νὰ ἔχη κανένα ἄλλο στήριγμα, παρὰ μόνο τὸ κορμὶ
 καὶ τὴν ψυχικὴ δύναμι του, πίστεψε πὸς θὰ νικήσῃ τοὺς Λακεδαιμονίους, τοὺς
 ἡγεμόνες τῶν Ἑλλήνων στῆν ξηρὰ καὶ στῆ θάλασσα καὶ, στέλνοντας μηνύ-
 ματα στοὺς στρατηγούς τοῦ βασιλέως τῶν Περωῶν, ἔδινε τὴν ὑπόσχεσι πὸς
 θὰ τὸ κατορθώσῃ. Καὶ τί χρειάζονται τὰ περισσότερα; Μόλις τοῦ ἐτοι-
 μάστηκε ναυτικὸ κοντὰ στῆ Ῥόδο, νίκησε στῆ ναυμαχία, κι' ἔτσι ἔρριξε τοὺς
 64 Λακεδαιμόνιους ἀπ' τὴν ἡγεμονία, ἔλευθέρωσε τοὺς Ἑλληνες, κι' ὄχι μόνο
 σήκωσε ξανά τὰ τεῖχη τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ τὸ κράτος τὸ ξανάφερε στῆν
 παλιά του τὴν αἴγλη, ἀπ' ὅπου εἶχε ἐκπέσει. Ποιός, ἀλήθεια, θὰ περίμενε ἀπὸ
 ἄνθρωπο, πὸ εἶχε ταπεινωθῆ τόσο πολὺ, νὰ ἀντιστραφῇ ἡ πολιτικὴ κατά-
 στασις τῆς Ἑλλάδος, — ἄλλα ἑλληνικὰ κράτη νὰ στερηθοῦν κάθε τιμὴ κι'
 ἄλλα νὰ ἀνέβουν καὶ πάλι στῆν ἐπιφάνεια;
 κς' 65 Ὁ Διονύσιος⁴ πάλι — γιὰτὶ θέλω νὰ πεισθῆς ἀπὸ πολλὰ παραδείγμα-
 τα, ὅτι εἶναι εὐκόλη ἡ πράξις στῆν ὁποία σὲ καλῶ, — ἕνας ἀπὸ τοὺς
 πολλοὺς καὶ ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ καὶ ὡς πρὸς τὴν ὑπόληψι καὶ ὡς πρὸς
 ὅλα τὰ ἄλλα, ἀπὸ ἀνοησία καὶ παραφροσύνη του φιλοδόκησε νὰ γίνῃ
 μονάρχης, καὶ τολμῶντας νὰ κάνῃ τὰ πάντα, ὅσα θὰ τὸν ἔφερναν στῆν
 ἐξουσία αὐτὴ, κατέλαβε τίς Συρακοῦσες, ὑποδούλωσε ὄλες τίς σικελικῆς
 πόλεις, ὅσες τουλάχιστον ἦταν ἑλληνικῆς, καὶ συγκέντρωσε γύρω του τόσο

3. Πρβλ. σελ. 278, σημ. 4.

4. Γιὰ τὸν Διονύσιον, πρβλ. στῆν Εἰσαγωγή, Ε 3.

- κζ' 66 ριεβάλετο καὶ πεζὴν καὶ ναυτικὴν, ὅσων οὐδεὶς ἀνὴρ τῶν πρὸ ἐκείνου γενο-
μένων. "Ἐτι τοῖνον Κύρος' (ἵνα μνησθῶμεν καὶ περὶ τῶν βαρβάρων), ἐκτε-
θείς μὲν ὑπὸ τῆς μητρὸς εἰς τὴν ὁδὸν, ἀναιρεθεὶς δ' ὑπὸ Περισίδος γυναικός,
εἰς τοσαύτην ἦλθε μεταβολήν, ὥσθ' ἀπάσης τῆς Ἀσίας γενέσθαι δε-
σπότης.
- κη' 67 "Ὅπου δ' Ἀλικιβιάδης μὲν φυγὰς ὦν, Κόνων δὲ δεδυστυχηκώς, Διονύ-
σιος δ' οὐκ ἔνδοξος ὦν, Κύρος δ' οὕτως οἰκτρὰς αὐτῷ τῆς ἐξ ἀρχῆς γενέ-
σεως ὑπαρξάσης, εἰς τοσοῦτον προήλθον καὶ τηλικαῦτα διεπράξαντο, πῶς δ
οὐ σέ γε χρὴ προσδοκᾶν, τὸν ἐκ τοιούτων μὲν γεγονότα, Μακεδονίας δὲ
βασιλεύοντα, τοσοῦτων δὲ κύριον ὄντα, ῥαδίως τὰ προειρημένα συ-
στήσειν;
- κθ' 68 Σκέψαι δ' ὥς ἀξιὸν ἔστι τοῖς τοιούτοις τῶν ἔργων μάλιστ' ἐπιχειρεῖν,
ἐν οἷς κατορθώσας μὲν ἐνάμιλλον τὴν σαυτοῦ δόξαν καταστήσεις τοῖς πρω-
τεύσασι, διαμαρτῶν δὲ τῆς προσδοκίας ἀλλ' οὖν τὴν γ' εὐνοίαν κτήσει τὴν
παρὰ τῶν Ἑλλήνων, ἦν πολὺ κάλλιον ἔστι λαβεῖν ἢ πολλὰς πόλεις τῶν Ἑλ- e
ληνίδων κατὰ κράτος ἔλεειν' τὰ μὲν γὰρ τοιαῦτα τῶν ἔργων φθόνον ἔχει καὶ
δυσμένειαν καὶ πολλὰς βλασφημίας, οἷς δ' ἡμεῖς συμβεβουλεύκαμεν οὐδὲν
πρόσεσι τούτων, ἀλλ' εἴ τις θεῶν αἵρεσίν σοι δοίη, μετὰ ποίας ἂν ἐπιμε- 96
λείας καὶ διατριβῆς εὖξαιο τὸν βίον διαγαγεῖν, οὐδεμίαν ἔλοι' ἂν, εἴπερ ἔμοι
69 συμβούλω χρῶθω, μᾶλλον ἢ ταύτην. οὐ γὰρ μόνον ὑπὸ τῶν ἄλλων ἔσει ζη-
λωτὸς ἀλλὰ καὶ σαυτὸν μακαριεῖς. τίς γὰρ ἂν ὑπερβολὴ γένοιτο τῆς τοιαύ-
της εὐδαιμονίας, ὅταν πρέσβεις μὲν ἦκωσιν ἐκ τῶν μεγίστων πόλεων οἱ
μάλιστ' εὐδοκιμοῦντες εἰς τὴν σὴν δυναστείαν, μετὰ δὲ τούτων βουλευῆ περι
τῆς κοινῆς σωτηρίας, περὶ ἧς οὐδεὶς ἄλλος φανήσεται τοιαύτην πρόνοιαν
70 πεπονημένους, αἰσθάνη δὲ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν ὀρθὴν ὄσαν ἐφ' οἷς τυγχάνεις b
εἰσηγούμενος, μηδεὶς δ' ὀλιγώρως ἔχη τῶν παρὰ σοὶ βραβευομένων, ἀλλ' οἱ
μὲν πυνθάνονται περὶ αὐτῶν, ἐν οἷς ἔστιν, οἱ δ' εὐχώνται σε μὴ διαμαρ-
τεῖν, ὧν ἐπεθύμησας, οἱ δὲ δεδίδωσι, μὴ πρότερον τι πάθης πρὶν τέλος ἐπι-
71 θεῖναι τοῖς πραττομένοις; ὧν γιγνομένων πῶς οὐκ ἂν εἰκότως μέγα φρο-
νοίης; πῶς δ' οὐκ ἂν περιχαρὴς ὦν τὸν βίον διατελοίης, τηλικούτων εἰδῶς c
σαυτὸν πραγμάτων ἐπιστάτην γεγενημένον; τίς δ' οὐκ ἂν τῶν καὶ μετρίως
λογιζομένων ταύτας ἂν σοι παραινέσειε μάλιστα προαιρεῖσθαι τῶν πρά-
ξεων τὰς ἀμφοτέρας φέρειν ἅμα δυναμένας ὥσπερ καρπούς, ἡδονὰς θ' ὑπερ-
βαλλούσας καὶ τιμὰς ἀνεξάλειπτους;
- λ' 72 Ἀπέχρη δ' ἂν μοι τὰ προειρημένα περὶ τούτων, εἰ μὴ παραλελοιπῶς
ἦν τινα λόγον, οὐκ ἀμνημονήσας ἀλλ' ὀκνήσας εἰπεῖν, ὃν ἤδη μοι δοκῶ δη- d
λώσειν' οἴμαι γὰρ σοὶ τε συμφέρειν ἀκοῦσαι περὶ αὐτῶν, ἔμοι τε προσήκειν
μετὰ παρρησίας, ὥσπερ εἴθισμαι, ποιεῖσθαι τοὺς λόγους.
- λα' 73 Αἰσθάνομαι γὰρ σε διαβαλλόμενον ὑπὸ τῶν σοὶ μὲν φθονούντων, τὰς
δὲ πόλεις τῶν αὐτῶν εἰθισμένων εἰς ταραχὰς καθιστάνας, καὶ τὴν εἰρήνην
τὴν τοῖς ἄλλοις κοινὴν πόλεμον τοῖς αὐτῶν ἰδίοις εἶναι νομιζόντων*, οἱ πάν- e
των τῶν ἄλλων ἀμελήσαντες περὶ τῆς σῆς δυνάμεως λέγουσιν, ὡς οὐχ ὑπὲρ
τῆς Ἑλλάδος ἀλλ' ἐπὶ ταύτην αὐξάνεται, καὶ σὺ πολλὸν χρόνον ἦδη πᾶσιν
74 ἡμῖν ἐπιβουλεύεις, καὶ λόγῳ μὲν μέλλεις Μεσσηνίους βοηθεῖν, ἔαν τὰ περὶ

1. Πρόκειται γιὰ τὸν Κύρο τὸν Μεγάλω, Ἰδρυτὴ τοῦ Περσικοῦ κράτους. Ὁ Ἰσοκράτης ἀκολουθεῖ τὴν παράδοσι πού ἀντιπροσωπεύουν ὁ Ἡρόδοτος (I, 107) καὶ ὁ Ξενοφῶν.

2. Ὅτι ἐδῶ παρουσιάζεται ὡς πολιτικὸ ἀίτημα καὶ ὡς πῶθος τοῦ Ἰσοκράτους, μὲ τὸ Κορινθιακὸ συνέδριον (338), πού διοργάνωσεν ὁ Φίλιππος ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὴν μάχη στὴ Χαϊρώνεια, ἔγινε πραγματικότης. Γιὰ τὴν μορφή τοῦ συνεδρίου αὐτοῦ, τὴ σχέσι του μετὰ τὰ κοινὰ τῶν Ἑλλήνων, τὴς Ἀμφικτυονίης κτλ. πρβλ. Σωκρ. Β. Κουγέα, Ἡ ἰδέα τῆς κοινωρίας τῶν Ἑθνῶν παρὰ τοῖς Ἑλλησι, Ἀθῆναι 1928.

- μεγάλες, στρατιωτικὰς δυνάμεις, πεζικὰς καὶ ναυτικὰς, ὅσο κανέναν ἄλλον c
ἄνθρωπος πρὶν ἀπ' αὐτόν.
- κζ' 66 Ἀκόμη καὶ ὁ Κύρος' — γιὰ νὰ θυμηθοῦμε καὶ τοὺς βαρβάρους — πού ἡ
μητέρα του τὸν ἄφησε στὸ δρόμο καὶ τὸν υἱοθέτησε κάποια Περσίδα, τόσο
πολὺ ἀνυψώθηκε, ὥστε νὰ γίνῃ κυρίαρχος δολόκληρης τῆς Ἀσίας.
- κη' 67 Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ Ἀλικιβιάδης, ἂν καὶ ἐξόριστος, ὁ Κόνων, ἂν καὶ εἶχε ἀτυ-
χῆσει, ὁ Διονύσιος, ἂν καὶ ἄσημος, καὶ ὁ Κύρος μὲ τόσο ἄθλια τύχη στὴ
γέννησί του, τόσο πολὺ ἀνέβηκαν καὶ τόσο μεγάλα κατώρθωσαν, πῶς νὰ μὴν d
περιμένουμε ὅτι ἐσύ, πού κατάγεσαι ἀπὸ τέτοιους προγόνους, πού βασιλεύεις
στὴ Μακεδονία καὶ πού ἔχεις στὰ χέρια σου τόσα πολλὰ — ἀνθρώπους καὶ
πράγματα — θὰ πραγματοποιήσης εὐκόλα ὅσα προηγουμένως εἶπα;
- κθ' 68 Σκέψου ἀλλῶστε πόσο εἶναι τιμητικὸ νὰ ἀφιερώνεσαι στὰ σχέδια ἐκεῖνα,
πού ἂν τὰ πραγματοποιήσης, θὰ κάνης τὴ φήμη σου ἐφάμιλλη μὲ τὴ φήμη
τῶν μεγάλων τῆς ἱστορίας ἀνδρῶν, κι' ἂν πάλι διαψευθοῦν οἱ προσδοκί- e
ες σου, θὰ ἀποκτήσης πάντως τὴ συμπάθεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού πολὺ καλύ-
τερο εἶναι νὰ τὴν κερδίσης, παρὰ νὰ κυριεύσης πολλὰς ἑλληνικὰς πόλεις. Τοῦ
εἶδους αὐτοῦ οἱ πράξεις φέρνουν μαζί τους φθόνον, ἐχθρότητα, πολλὰς συκο-
φαντίες· σ' ἐκεῖνες ὅμως πού σοῦ συμβουλευσάμε ἡμεῖς, τίποτ' ἀπ' αὐτὰ δὲν
ὑπάρχει. Ἄν μάλιστα κανέναν θεὸς σ' ἄφηνε νὰ διαλέξης μὲ ποιὲς φρον- 96
τίδες καὶ ἀσχολί-ες θὰ εὐχόσουν νὰ περάσης τὴ ζωὴ, ἂν τουλάχιστον χρησι-
μοποιούσης ἔμένα γιὰ σύμβουλο, ἄλλες δὲ θὰ προτιμούσης.
- 69 Γιατὶ ὄχι μόνον θὰ σὲ φθονοῦν οἱ ἄλλοι, ἀλλὰ κι' ἐσύ ὁ ἴδιος θὰ μακαρίζης
τὸν ἑαυτὸ σου. Ποιὰ μεγαλύτερη εὐδαιμονία, ἀλήθεια, θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ
ἀπ' αὐτὴν, ὅταν, ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κράτη, οἱ πῖο ξεχωριστοί,
ἔρχονται στὴν ἡγεμονία σου καὶ μαζί τους συσκέπτεσαι γιὰ τὴν κοινὴ σωτη-
ρία — γιὰ κάτι πού κανέναν ἄλλον δὲν ἔχει πραγματικὰ τόσο φροντίζει — κι'
70 ἀντιλαμβάνεσαι μὲ ζωηρότατο ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθῆ δολόκληρη ἡ b
Ἑλλάδα τὴν εἰσηγήσεις σου, καὶ δὲν ἀδιαφορῆ κανεὶς γιὰ ὅτι ἐσύ ἐγκρίνεις,
κι' ὅταν ἄλλοι ζητοῦν νὰ μὴ μάρτυρον σὲ ποιὸ σημεῖο βρίσκονται οἱ ἐνέργειές σου,
ἄλλοι εὐχώνται νὰ μὴ ἀποτύχης στὰ σχέδια πού συνέλαβες, κι' ἄλλοι φοβοῦν-
ται μήπως πάθης τίποτε προτοῦ δολοκληρώσης τὴν πολιτικὴ σου; Ὅταν γί-
71 νονται ὅλ' αὐτὰ, πῶς δὲ θὰ ὑπερηφανεύεσαι, καὶ μὲ τὸ δίκιο σου; Καὶ πῶς
δὲ θὰ περνᾷς τὴ ζωὴ σου χαρούμενος, ὅταν γνωρίζης ὅτι ἔχεις ὑπὸ τὴν αἰ- c
γίδα σου ὑποθέσεις τόσο μεγάλες; Καὶ ποιός, χωρὶς νὰ ἔχη κι' ἐξαιρετικὸ
μυαλό, δὲ θὰ σὲ παρακινούσε νὰ προτιμᾷς κατ' ἐξοχήν ἐκεῖνες τὴς πρά-
ξεις, πού θὰ μπορούν, οἱ μὲν καρπούς, καὶ τὰ δυὸ νὰ ἀποφέρουν, εὐχαριστή-
σεις ἐξαιρετικὰς καὶ τιμὰς ἀνεξάλειπτες*;
- λ' 72 Θὰ μοι φτάναν ὅσα σοῦ εἶπα ὡς τώρα, ἂν δὲν εἶχα παραλείψει ἕνα ση-
μεῖο, ὄχι ἐπειδὴ τὸ λησμόνησα, ἀλλ' ἐπειδὴ δίστασα νὰ μιλήσω γι' αὐτό.
Τώρα ὅμως ἀποφάσισα νὰ τὸ ἀναπτύξω. Γιατὶ νομίζω ὅτι καὶ σένα σὲ συμ- d
φέρει ν' ἀκούσης, καὶ μένα μοῦ ταιριάζει νὰ μιλήσω, ὅπως συνήθισα, μὲ παρ-
ρησία.
- λα' 73 Βλέπω ὅτι συκοφαντεῖσαι ἀπὸ κείνους πού σὲ φθονοῦν καὶ πού συνήθισαν
νὰ προκαλοῦν ταραχὰς στὰ κράτη τους καὶ πού τὴ γενικὴ μεταξὺ τῶν ἄλλων
εἰρήνην τὴ θεωροῦνε πόλεμον ἐναντίον τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων τους*.
Ἀδιάφοροι γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα τώρα, διαδίδουν γιὰ τὴν πολιτικὴ σου ἰσχύ, e
πῶς δὲ μεγαλῶνει ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ ἐναντίον της, καὶ πῶς ἐσύ,
74 ἀπὸ πολλὸν καιρὸ τώρα, τρέφεις σχέδια κακὰ γιὰ ὅλους ἡμᾶς, καὶ ἐνῶ, καθὼς

3. Ἀπὸ τὸν Δημοσθένη καὶ τὸ κόμμα του. Οἱ κατηγορίες πού σχολιάζει ἐδῶ ὁ Ἰσοκράτης εἶναι οἱ γνωστοὶ κοινοὶ τόποι τῶν ἀντιπάλων τοῦ Φιλίππου στὴν Ἀθῆνα.

Φωκέας διοικήσης¹, ἔργῳ δ' ὑπὸ σαυτῷ ποιείσθαι Πελοπόννησον¹. ὑπάρ- 97
 χουσι δέ σοι Θετταλοὶ μὲν καὶ Θηβαῖοι καὶ πάντες οἱ τῆς Ἀμφικτυονίας μετέ-
 χοντες² ἔτοιμοι συνακολουθεῖν, Ἀργεῖοι δὲ καὶ Μεσσηνῖοι καὶ Μεγαλοπο-
 λιταὶ καὶ τῶν ἄλλων πολλοὶ συμπολεμεῖν καὶ ποιεῖν ἀναστάτους Λακεδαι-
 μονίους³ ἦν δὲ ταῦτα πράξης, ὡς καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων βραδύως κρα-
 75 τήσεις. ταῦτα φλυαροῦντες καὶ φάσκοντες ἀκριβῶς εἰδέναι καὶ ταχέως b
 ἅπαντα τῷ λόγῳ καταστρεφόμενοι πολλοὺς πείθουσι, καὶ μάλιστα μὲν τοὺς
 τῶν αὐτῶν κακῶν ἐπιθυμοῦντας ὧν περὶ οἱ λογοποιοῦντες, ἔπειτα καὶ τοὺς οὐ-
 δεινὸν λογισμῷ χρωμένους ὑπὲρ τῶν κοινῶν ἀλλὰ παντάσῃ ἀναισθητῶς δια-
 κριμμένους καὶ πολλὴν χάριν ἔχοντας τοῖς ὑπὲρ αὐτῶν φοβεῖσθαι καὶ δεδιέναι
 76 σε τοῖς Ἑλλήσιν ἀλλὰ τὴν αἰτίαν ταύτην ἀξίαν ἐπιθυμίας εἶναι νομίζον- c
 τας· οἱ τοσοῦτον ἀφειστάσι τοῦ νοῦν ἔχειν, ὥστ' οὐκ ἴσασιν, ὅτι τοῖς αὐτοῖς
 ἂν τις λόγῳ χρώμενος τοὺς μὲν βλάψῃ, τοὺς δ' ὠφελήσῃ. οἷον καὶ
 νῦν, εἰ μὲν τις φαίη τὸν τῆς Ἀσίας βασιλέα τοῖς Ἑλλήσιν ἐπιβουλεύειν καὶ
 παρεσκευασθαι στρατεῦν ἐφ' ἡμᾶς, οὐδὲν ἂν λέγοι περὶ αὐτοῦ φλαῦρον
 ἀλλ' ἀνδρωδέστερον αὐτὸν καὶ πλείονος ἀξίον δοκεῖν εἶναι ποιήσῃ· εἰ δὲ
 τῶν ἀφ' Ἡρακλέους τινὶ πεφυκότων, δὲ ἀπάσης κατέστη τῆς Ἑλλάδος εὐερ- d
 γέτης, ἐπιφέρει τὴν αἰτίαν ταύτην, εἰς τὴν μεγίστην αἰσχύνῃ ἂν αὐτὸν κα-
 77 ταστήσῃ. τίς γὰρ οὐκ ἂν ἀγανακτήσῃ καὶ μισήσῃ, εἰ φαίνεται τούτοις
 ἐπιβουλεύων, ὑπὲρ ὧν ὁ πρόγονος αὐτοῦ προεἴλετο κινδυνεύειν, καὶ τὴν μὲν
 εὐνοίαν ἦν ἐκεῖνος κατέλιπε τοῖς ἐξ αὐτοῦ γεγεννημένοις, μὴ πειρῶτο διαφυ-
 λάττειν, ἀμελήσας δὲ τούτων, ἐπνοειδίστων ἐπιθυμοῖη καὶ πονηρῶν πραγ-
 μάτων;

λβ' 78 Ὡς ἐνθυμούμενον χρή μὴ περιορᾶν τοιαύτην φήμην σαυτῷ περιφουμέ- e
 νην, ἢν οἱ μὲν ἐχθροὶ περιθεῖναι σοὶ ζητοῦσι, τῶν δὲ φίλων οὐδεὶς ὅστις οὐκ
 ἂν ἀντιπεῖν ὑπὲρ σοῦ τολμήσῃ. καίτοι περὶ τῶν σοὶ συμφερόντων ἐν ταῖς
 τούτων ἀμφοτέρων γνώμας μάλιστα ἂν κατίδοις τὴν ἀλήθειαν.

λγ' 79 Ἴσως οὖν ὑπολαμβάνεις μικροψυχίαν εἶναι τὸ τῶν βλασφημούντων καὶ
 φλυαρούντων καὶ τῶν πειθόμενων τούτοις φροντίζειν, ἄλλως θ' ὅταν καὶ μη- 98
 δὲν σαυτῷ συνειδῆς ἔξαμαρτάνων, χρή δὲ μὴ καταφρονεῖν τοῦ πλήθους, μηδὲ
 παρὰ μικρὸν ἠγεῖσθαι τὸ παρὰ πᾶσιν εὐδοκιμεῖν, ἀλλὰ τότε νομίζειν καλὴν
 ἔχειν καὶ μεγάλην τὴν δόξαν καὶ πρέπουσαν καὶ σοὶ καὶ τοῖς προγόνοις καὶ
 80 τοῖς ὑφ' ὧν ὑπολαμβάνεις, ὅταν οὕτω διαθῆς τοὺς Ἑλληνας, ὥσπερ ὄρξας b
 Λακεδαιμονίους τε πρὸς τοὺς αὐτῶν βασιλέας ἔχοντας τοὺς θ' ἑταίρους τοὺς
 σοὺς πρὸς σὲ διακειμένους⁴. ἔστι δ' οὐ χαλεπὸν τυχεῖν τούτων, ἢν ἐβελήσης
 κοινὸς ἅπασιν γενέσθαι, καὶ παύση ταῖς μὲν τῶν πόλεων οἰκείως ἔχων, πρὸς

1. Οἱ Μεσσηνῖοι, πού πολεμοῦσαν συνεχῶς γιὰ τὴν αὐτονομία τους ἀπὸ τὸν σπαρτιατικὸ
 ζυγὸ, εἶχαν συνάψει συμμαχία μὲ τὸν Φίλιππο, πού ὑποστήριζε τὴν αὐτονομίαν τους. Πρβλ.
 Πausanias, IV 28,2. Ὁ Φίλιππος, κατὰ τοὺς ἀντιπάλους του, ἔλεγε πὸς ἐπρόκειτο νὰ ἐπέμβῃ
 στὴν Πελοπόννησον γιὰ νὰ βοηθήσῃ τοὺς Μεσσηνῖους, πραγματικὰ ὅμως μὲ τὸ σκοπὸ νὰ τὴν
 ὑποτάξῃ. Τὸ χωρίο αὐτὸ μᾶς δίνει καὶ τὴν ἀκριβῆ χρονολογία τοῦ λόγου. Οἱ Θηβαῖοι, πού
 βρέθηκαν σὲ πολὺ δύσκολη θέσι ἀπὸ τὴν ἐξέλιξι τοῦ ἱεροῦ πολέμου (54 ὧν οὐδὲν αὐτοῖς
 ἀποβέβηκεν κ.τ.λ.) ἐζήτησαν τὴ βοήθειαν τοῦ Φιλίππου (55 ἐν σοὶ τὰς ἐλπίδας ἔχουσι τῆς
 αὐτῶν σωτηρίας). Ὁ λόγος ἐγράφη μετὰ τὴ συνάψει τῆς Φιλοκρατείου εἰρήνης (7 ἔφηθητε
 ποιησάμενοι τὴν εἰρήνην. 56 εὐ φρονήσασα τὴν εἰρήνην ἐπέποιήτο), δηλ. μετὰ τὸ 346. Τὸ
 346 ἐτελείωσε καὶ ὁ ἱερὸς πόλεμος, ἀλλὰ ὁ «Φίλιππος» εἶχε γραφῆ προτοῦ ἀκόμη τελεωσῆ
 (74 ἐάν τὰ περὶ Φωκέας διοικήσης). Ἐπομένως ὁ λόγος γράφηκε σὲ τὸ διάστημα μεταξὺ τῆς
 ὑπογραφῆς τοῦ Φιλοκρατείου εἰρήνης καὶ τῆς λήξεως τοῦ ἱεροῦ πολέμου — προφανῶς τὴν
 ἀνοίξει τοῦ 346.

2. Γιὰ τοὺς Θεσσαλοὺς πρβλ. τεῦχος 5-7, σελ. 213, σμ. 5. Γιὰ τοὺς Θηβαίους τὸ προηγούμενον
 οὐλοῖο. Ἡ Ἀμφικτυονία (διεξοδικώτερα γι' αὐτὴν Σωκρ. Β. Κουγέα, ἐνθ' ἄν.) πολεμοῦσε τότε

λές, πρόκειται νὰ βοηθήσῃ τοὺς Μεσσηνῖους ἂν διευθετήσῃ ὅπως θέλεις
 τὰ πράγματα τῶν Φωκέων, πραγματικὰ ἔχεις σκοπὸ νὰ ὑποδουλώσῃ τὴν
 Πελοπόννησον¹. ἔχεις ἄλλωστε τοὺς Θεσσαλοὺς καὶ τοὺς Θηβαίους καὶ 97
 ὄλους ὅσοι μετέχουν στὴν Ἀμφικτυονία² ἔτοιμοι νὰ σὲ ἀκολουθήσουν, καὶ
 τοὺς Ἀργεῖους καὶ τοὺς Μεσσηνῖους καὶ τοὺς Μεγαλοπολίτες καὶ πολλοὺς
 ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἔτοιμοι νὰ πολεμήσουν μαζί σου καὶ νὰ καταστρέψουν
 τοὺς Λακεδαιμονίους³ καὶ πὸς ἂν τὰ κατορθώσῃς αὐτά, εὐκολα θὰ ἐπι-
 75 βληθῆς καὶ στοὺς ἄλλους Ἑλληνας. Μὲ τίς ἀνόητες αὐτὲς διαδόσεις των, μὲ b
 τοὺς ἰσχυρισμοὺς των πὸς εἶναι καλὰ πληροφορημένοι, καὶ μὲ τὸ ν' ἀναπο-
 δογυρίζουν μὲ τὰ λόγια τὸ σύμπαν, κατορθώνουν καὶ ἐπηρεάζουν πολλοὺς.
 Πρῶτα καὶ κύρια, ὅσους ἐπιθυμοῦν τίς ἴδιες συμφορὲς μὲ τοὺς διαδο-
 σίας⁴ ἔπειτα, καὶ ὅσους δὲ σκέπτονται καθόλου τὰ κοινὰ, ἀλλ' ἀδιαφοροῦν
 τελείως καὶ εὐγνωμονοῦν μὲ τὴν καρδιά τους ὅσους κάνουν πὸς ἀνησυ-
 χοῦν καὶ φοβοῦνται γιὰ χάρι τους ἀκόμη κι' αὐτοὺς πού δὲν ἀποδοκιμάζουν
 τὴ γνώμη ὅτι τρέφεις κακὰ σχέδια ἐναντίον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ νομί- c
 76 ζουν ὅτι ἡ κατηγορία αὐτὴ εἶναι ἀξιοζήλευτη. Αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι ἔχουν
 τόσο λίγο μυαλό, ὥστε δὲν ξέρουν πὸς τὰ ἴδια λόγια θὰ μπορούσαν νὰ
 εἶναι μομφὴ γιὰ τὸν ἕνα καὶ ἔπαινος γιὰ τὸν ἄλλο. Νὰ π. χ. καὶ τώρα, ἂν
 κανένας ἔλεγε ὅτι ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀσίας γυρεύει τὸ κακὸ μὰς καὶ ὅτι
 ἐτοιμάζεται νὰ κἀνῃ ἐκστρατεία ἐναντίον μας, τίποτε προσβλητικὸ δὲ
 θάλεγε γι' αὐτὸν — θὰ τὸν ἔκανε, ἀντιθέτως, νὰ θεωρηθῆαι πιὸ θαρραλέος
 καὶ πιὸ ἀξιόλογος. Ἄν ὅμως ἔρριχνε τὴν ἴδιαν αὐτὴ κατηγορία σὲ κάποιον
 ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἡρακλέους, τοῦ Ἡρακλέους πού ἔγινε ὁ εὐερ- d
 γέτης ὀλόκληρης τῆς Ἑλλάδος, θὰ τὸν ἔφερνε στὴ μεγαλύτερη ντροπὴ.
 77 Γιατὶ ποῖός δὲ θ' ἀγανακτοῦσε καὶ ποῖός δὲ θὰ τὸν μισοῦσε, ἂν ἀλή-
 θεια ἐπιβουλεύοταν ἐκείνους, πού ὁ πρόγονός του δὲ δίστασε νὰ δια-
 κινδυνεύσῃ γιὰ χάρι τους, καὶ δὲν προσπαθοῦσε νὰ διατηρήσῃ τὴν εὐ-
 νοίαν πού ἐκείνους κληροδότησε στοὺς ἀπογόνους του, ἀλλὰ ὄλ' αὐτὰ
 τὰ παραμελοῦσε καὶ ἐπιθυμοῦσε πράγματα ἐπαισχυντα καὶ ἀνάξια;

λβ' 78 Αὐτὰ πρέπει νὰ τὰ ἔχῃς ὑπ' ὄψει σου καὶ νὰ μὴ ἀδιαφορεῖς ὅταν βλέπῃς e
 νὰ δημιουργηθῆι γύρω σου τέτοια φήμη, πού οἱ ἐχθροὶ σου ζητοῦν νὰ σοῦ
 ἀποδώσουν, ἐνῶ κανένας φίλος σου δὲ θὰ δίσταζε, ὑπερασπιζόντάς σε, νὰ
 τὴν ἀντικρούσῃ. Τὴν ἀλήθεια ἄλλωστε γιὰ τὰ συμφέροντά σου θὰ μπορού-
 σεις νὰ τὴν ἰδῆς καθαρὰ κυρίως σ' αὐτῶν τῶν δυὸ τίς γνώμες.

λγ' 79 Ἴσως βέβαια νὰ θεωρῆς ταπεινωτικὸ τὸ ν' ἀσχολῆσαι μὲ τοὺς συκοφάν-
 τες καὶ τοὺς δυσφημιστὰς σου καὶ μ' ὅσους ἐπηρεάζονται ἀπ' αὐτούς, ὅταν 98
 μάλιστα αἰσθάνεσαι πὸς δὲν ἔχεις φταίξει σὲ τίποτα. Δὲν πρέπει ὅμως
 νὰ περιφρονῆς τοὺς πολλοὺς καὶ νὰ νομίζῃς ἀσήμαντο πρᾶγμα τὸ νὰ ἔχῃς
 τῆς κοινῆς γνώμης τὴ συμπάθεια. Ἀντιθέτως, τότε νὰ νομίζῃς ὅτι ἔχεις
 καλὴ καὶ μεγάλῃ φήμη, ταιριαστὴ καὶ μὲ σένα καὶ μὲ τοὺς προγόνους σου
 80 καὶ μὲ τὰ κατορθώματά σου, ὅταν δημιουργήσῃς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τὴν
 ἴδια σχέσι πού βλέπεις νὰ ἔχουν οἱ Λακεδαιμονῖοι μὲ τοὺς δικούς των b
 βασιλεῖς καὶ οἱ πολιτικοὶ συνεργάτες σου μὲ σένα⁵. Καὶ δὲν εἶναι δύσκολο
 νὰ τὸ ἐπιτύχῃς. Ἀρκεῖ νὰ βελήσῃς νὰ εἶσαι ὁ ἴδιος μὲ ὄλους, καὶ νὰ πά-
 ψῃς νὰ ἔχῃς μ' ἄλλα κράτη σχέσεις φιλικὰς καὶ μ' ἄλλα ἐχθρικές, καὶ τέ-

ἐναντίον τῶν Φωκέων — ἱερὸς πόλεμος — καὶ κατέφυγε τελικῶς σὸ Φίλιππο, νικητὴ ἡδὴ
 τοῦ Ὀνομάρχου, τὸ 353.

3. Ἴδιος δ' ἂν καὶ Λακεδαιμονίους περὶ τῆς τῶν βασιλέων σωτηρίας πολλὴν ἐπιμέ-
 λειαν ποιούμενους καὶ τοὺς ἐνδοξοτάτους τῶν πολιτῶν φύλακας αὐτῶν καθιστάνας, οἷς
 αἰσχρόν ἐστὶν ἐκείνους τελευτήσαντας περιδεῖν ἢ τὰς ἀσπίδας ἀποβαλεῖν. Ἐπιστολὴ 2, 6.
 Πρβλ. καὶ 8 (Περὶ εἰρήνης : ζηλωσθαὶ καὶ μμησασθαὶ τὰς ἐν Λακεδαιμονίῳ βασιλείας) 142.

δὲ τὰς ἀλλοτρίως διακειμένους, ἔτι δ' ἦν τὰ τοιαῦτα προαιρηθῆναι, ἐξ ὧν τοῖς μὲν Ἕλλησι ἔσει πιστός, τοῖς δὲ βαρβάρους φοβερός.

- 81 Καὶ μὴ θαυμάσης, ἅπερ ἐπέστειλα καὶ πρὸς Διονύσιον τὸν τὴν τυραννίδα κτησάμενον¹, εἰ μῆτε στρατηγὸς ὧν μῆτε ῥήτωρ μῆτ' ἄλλως δυνάστης θρασυτέρῳ σοι διείλεγμαί τῶν ἄλλων. ἐγὼ γὰρ πρὸς μὲν τὸ πολιτεύεσθαι πάντων ἀφυέστατος ἐγενόμην τῶν πολιτῶν, οὔτε γὰρ φωνὴν ἔσχον ἰκανὴν οὔτε τόλμαν δυναμένην ὄχλῳ χρῆσθαι καὶ μολύνεσθαι καὶ λοιδορεῖσθαι τοῖς 82 ἐπὶ τοῦ βήματος καλινδοσμένοις, τοῦ δὲ φρονεῖν εὖ καὶ πεπαιδεῦσθαι καλῶς, εἰ καὶ τις ἀγροικότερον εἶναι φήσῃ τὸ ῥηθῆναι, ἀμφισβητῶ, καὶ θεῖν ἂν ἐμαυτὸν οὐκ ἐν τοῖς ἀπολελειμμένοις ἀλλ' ἐν τοῖς προέχουσι τῶν ἄλλων. διόπερ ἐπιχειρῶ συμβουλεύειν τὸν τρόπον τοῦτον, ὃν ἐγὼ πέφυκα καὶ δύναμαι, καὶ τῆ πόλει καὶ τοῖς Ἕλλησι καὶ τῶν ἀνδρῶν τοῖς ἐνδοξοτάτοις.
- 83 Περὶ μὲν οὖν τῶν ἐμῶν καὶ περὶ ὧν σοὶ πρακτέον ἐστὶ πρὸς τοὺς Ἕλληνας σχεδὸν ἀκήκοας, περὶ δὲ τῆς στρατείας τῆς εἰς τὴν Ἀσίαν ταῖς μὲν ἐπολέσειν, ἃς ἔφην χρῆναί σε διαλάττειν, τότε συμβουλεύσομεν, ὡς χρῆ πολεμεῖν πρὸς τοὺς βαρβάρους, ὅταν ἴδωμεν αὐτὰς ὁμονοοῦσας, πρὸς σὲ δὲ νῦν ποιήσομαι τοὺς λόγους, οὐ τὴν αὐτὴν ἔχων δianoian καὶ κατ' ἐκείνην τὴν 84 ἡλικίαν, ὅτ' ἔγραφον περὶ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ταύτην. τότε μὲν γὰρ παρεκελευόμην τοῖς ἀκουσομένοις καταγελαῖν μου καὶ καταφρονεῖν, ἦν μὴ καὶ τῶν πραγμάτων καὶ τῆς δόξης τῆς ἐμαυτοῦ καὶ τοῦ χρόνου τοῦ περὶ τὸν λόγον διατριφθέντος ἀξίως φαίνομαι διεξιῶν². νῦν δὲ φοβοῦμαι μὴ πάντων τῶν προειρημένων πολὺ καταδέεστορον τύχῳ διαλεχθεῖς. καὶ γὰρ πρὸς τοῖς ἀλλοῖς³ ὁ λόγος ὁ πανηγυρικός, ὁ τοὺς ἄλλους τοὺς περὶ τὴν φιλοσοφίαν διατριβόντας εὐπωρότερος ποιήσας, ἐμοὶ πολλὴν ἀπορίαν παρέσχηκεν. οὔτε γὰρ ταῦτά βούλομαι ἀγειν τοῖς ἐν ἐκείνῳ γεγραμμένοις οὐτ' ἔτι καινὰ 85 δύναμαι ζητεῖν. οὐ μὲν ἀποστρέφω ἐστὶν ἀλλὰ λεκτέον, περὶ ὧν ὑπεθέμην, ὅ τι ἂν ὑποπέσῃ καὶ συμφέρῃ πρὸς τὸ πείσαι σε ταῦτα πράττειν. καὶ γὰρ ἦν ἐλλίπτω τι καὶ μὴ δυνηθῶ τὸν αὐτὸν τρόπον γράψαι τοῖς πρότερον ἐκδομένοις, ἀλλ' οὖν ὑπογράψω γ' οἶμαι χαριέντως, τοῖς ἐξεργάζεσθαι καὶ διαποιεῖν δυναμένοις.

- 86 Τὴν μὲν οὖν ἀρχὴν τοῦ λόγου τοῦ σύμπαντος οἶμαι πεποιθῆσθαι ταύτην, ἦνπερ προσήκει τοὺς ἐπὶ τὴν Ἀσίαν πείθοντας στρατεύειν. δεῖ γὰρ μηδὲν πρότερον πράττειν, πρὶν ἂν λάβῃ τις τοὺς Ἕλληνας δυοῖν θάτερον, ἢ συναγωνιζομένους ἢ πολλῶν εὐνοίαν ἔχοντας τοῖς πραττομένοις. ὧν Ἀγησίλαος ὁ δόξας εἶναι Λακεδαιμονίων φρονιμώτατος ὠλιγώρησεν οὐ διὰ κακίαν 87 ἀλλὰ διὰ φιλοτιμίαν. ἔσχε γὰρ διττὰς ἐπιθυμίας, καλὰς μὲν ἀμφοτέρων, οὐ συμφωνούσας δ' ἀλλήλαις οὐδ' ἄλλὰ πράττεσθαι δυναμένας⁴. προηρεῖτο

1. Ἐπιτολὴ 1, 9. Πρβλ. καὶ Εἰσαγωγή, Ε, σελ. 194, 2.

2. Ἡ μεγάλη ἡλικία, τὸ ἐπεῖγον τῶν καιρῶν κτλ. Πρβλ. § 24 καὶ ἐξ.

3. Πρβλ. 4, 14.

4. Ἡ Ἀσιατικὴ ἐκστρατεία τοῦ Ἀγησίλαου ὑπῆρξεν ἡ πρώτη προσπάθεια — καὶ ἡ τελευταία — μεγαλοπράγμονος, Πανελληνίου πολιτικῆς ἐκ μέρους τῶν Σπαρτιατῶν. Ἡ ἔνωσις ὅλων τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Σπάρτης καὶ ἡ ἀδυναμία τοῦ Περσικοῦ κράτους — λεπτομερεῖς πληροφορίες θὰ εἶχαν φέρει ἴσως οἱ Ἕλληνες στρατιῶτες, ποὺ εἶχαν βοηθήσει τὸν Κύρο στὴν ἐκστρατεία κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ του — ἐξασφάλιζαν τὴν ἐπιτυχίαν. Ὑστερὰ ὅμως ἀπὸ μερικῆς λαμπρῆς στρατιωτικῆς τοῦ ἐπιτυχῆς ἐκεῖ, ὁ Ἀγησίλαος ἀναγκάστηκε νὰ ἐπανεῖθῃ στὴν Ἑλλάδα, θύμα τῶν ἐμφυλίων ἀνταγωνισμῶν (εἶχε ἐκτραπῆ ὁ πόλεμος μεταξὺ Σπαρτιατῶν καὶ Κορινθίων), τῆς ἀντιδράσεως ἐκ μέρους ἐπιφανῶν, ἀλλὰ τοπικιστῶν Ἑλλήνων (ὁ Κόνων προσπάθεισε νὰ τὸν ἀποκλείσῃ διὰ θαλάσσης — ἐνισχυόμενος γι' αὐτὸ χρηματικῶς καὶ στρατιωτικῶς ἀπ' τοὺς Πέρσας), προπαντὸς ὅμως θύμα τῆς νομιμοφορίας τοῦ πρὸς τις ἀρχῆς τῆς Σπάρτης. Ὁ Κορινθίσιος Νέπων παρατηρεῖ χαρακτηριστικὰ: Ἦταν ἀρχηγὸς στρατεύματος μὲ λαμπρῆς πολεμικῆς ἐπιτυχίας, εἶχε ἐλπίδες πὼς σὲ λίγο θὰ συνέτριβε τελικῶς τὸ Περσικὸ κράτος, καὶ ὅμως, ὅταν τὸν ἀνακάλεσαν, συμπεριφέρθηκε

λος νὰ προτιμήσῃ νὰ κἀνης ὅσα θὰ σοῦ φέρουν τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸ φόβο ἐκ μέρους τῶν βαρβάρων.

- 81 Καὶ μὴ ἀπορήσης — ὅπως ἀκριβῶς ἔγραψα καὶ στὸ Διονύσιο ποῦ ἐγενε ὑράνος¹ — ἂν, χωρὶς νὰ εἶμαι οὔτε στρατηγός, οὔτε πολιτικός, οὔτε κατὰ κανέναν ἄλλο τρόπον ἐπίσημος, σοῦ ἔχω μιλήσει μὲ μεγαλύτερη τόλμη ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ὑπῆρξα ἀπὸ φυσικοῦ μου ὁ πιὸ ἀκατάλληλος Ἀθηναῖος γιὰ τὴν πολιτικὴν δράσιν. Οὔτε δυνατὴ φωνὴ εἶχα, οὔτε καὶ τὴν τόλμη νὰ συναλλάσσωμαι μὲ τὸν ὄχλο καὶ νὰ μολύνωμαι καὶ νὰ βρίζω 82 ὅσους περνᾶν ὅλη τὴν ἡμέρα τοὺς στὸ βῆμα. Διεκδικῶ ὅμως — ἂν καὶ τὴν ὁμολογία μου αὐτὴ θὰ τὴν χαρακτήριζε κανένας κάπως χωριάτικη — ὅτι ἔχω καὶ εὐθυκρισία καὶ καλὴ μὀρφωσι, καὶ θὰ τοποθετοῦσα τὸν ἑαυτό μου ὄχι μεταξὺ τῶν ἀμορφῶτων, ἀλλὰ στὴ χορεία τῶν ἐκλεκτῶν.
- Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποῦ προσπάθῳ νὰ συμβουλευώμαι καὶ τὴν Ἀθήνα καὶ τοὺς Ἕλληνας καὶ τις ἐπιφανέστερες φυσιογνωμίας κατὰ τὴ φύσιν μου καὶ τὴ δύναμίν μου.

- 83 Γιὰ ὅσα λοιπὸν σχετίζονται μ' ἐμένα καὶ γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ συμπεριφερθῆς πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ἀκουσες ἴσως ἀρκετὰ. Ὅσο γιὰ τὴν Ἀσιατικὴν ἐκστρατεία, — τότε θὰ συμβουλεύσομεν τὰ κράτη, ποῦ σοῦ εἶπα πὼς πρέπει νὰ τὰ συμφιλίωσῃς, ὅτι χρέος τοὺς εἶναι νὰ κάνουν πόλεμον μὲ τοὺς βαρβάρους, ὅταν θὰ τὰ ἴδωμεν ν' ἀκολουθοῦν πολιτικὴ κοινῆς συνεννοήσεως. Τώρα ὅμως, θ' ἀποταθῶ προσωπικῶς πρὸς ἐσένα, μὲ διαφορετικὸ πνεῦμα ἀπ' ὅ τι κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔγραφα γιὰ τὴν ἴδιαν αὐτὴν ὑπόθεσιν. Γιὰτὶ 84 τότε συνιστοῦσα σ' ὅσους θὰ μὲ ἀκουαν, νὰ μὲ περιγελοῦν καὶ νὰ μὲ περιφρονοῦν, ἂν δὲν κατῶρθωνα νὰ μιλήσω καθὼς ἄξιζε καὶ στὴν ὑπόθεσιν καὶ στὴ σῆμη μου καὶ στὸ χρόνο ποῦ σαταλήθηκε γιὰ τὸ λόγο². Τώρα ὅμως φοβᾶμαι μὴ τύχη καὶ μιλήσω κατὰ τρόπον πολὺ κατώτερον ἀπ' ὅ τι ἔχω μιλήσει ὡς τώρα. Γιὰτὶ ἐκτός ἀπὸ τ' ἄλλα³, ὁ Πάνηγυρικός μου λόγος, ποῦ τόσο χρήσιμος φάνηκε σ' ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πνεῦμα, ἐμένα μ' ἔχει β 85 τότε ἐκεῖ, οὔτε ἔχω πιά τὴν δύναμιν νὰ ψάχνω γιὰ καινούργια. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παρατιθῶ. Πρέπει νὰ πῶ γιὰ τὰ σχέδια ποῦ ἀναπτύσσω ἐδῶ, ὅ τι τύχη πρόχειρο κι' ὅ τι εἶναι κατάλληλο γιὰ νὰ σὲ πείσω νὰ τὰ πραγματοποιήσῃς. Κι' ἂν ὑστερήσω πούθενά καὶ δὲν μπορέσω νὰ γράψω μὲ τὸν ἴδιον τρόπον ποῦ ἔγραψα ὅσα ἤδη ἐδημοσίευσα, νομίζω πάντως ὅτι στίς γενικῆς γραμμῆς καλὰ θὰ ἀναπτύξω τὸ σχέδιον γιὰ ὅσους ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ ὁλοκληρῶνουν κάτι καὶ μὲ ἀσίγαστη προσπάθεια νὰ τὸ φέρουν εἰς πέρας.

- 86 Τὴν ἀρχὴν λοιπὸν ὁλόκληρου τοῦ λόγου νομίζω πὼς τὴν ἔχω γράψῃ ὅπως πρέπει νὰ τὴν γράφουν ὅσοι προσπάθοῦν νὰ πείσουν γιὰ τὴν ἐπιχειρήσιν τῆς Ἀσιατικῆς ἐκστρατείας. Τίποτε δὲν πρέπει νὰ ἐπιχειρῆται, προτοῦ νὰ ἔχη κανεὶς τοὺς Ἕλληνας ἢ ὡς συναγωνιστῆς του, ἢ μὲ πολὺ εὐνοϊκῆς διαθέσεως, γιὰ τὴν προσπάθειά του. Ὁ Ἀγησίλαος, ποῦ φάνηκε πὼς ἦταν ὁ πιὸ συνειδητὸς Λακεδαιμόνιος, ἀδιαφόρησε γι' αὐτὸ, ὄχι ἀπὸ ἀναξιοσύνη, ἀλλὰ ἀπὸ φιλοδοξία⁴. Γιὰτὶ δυὸ ἐπιθυμίας εἶχε, ποῦ δὲν ἦταν ὅμως ταριαστέες μεταξὺ τους, οὔτε πραγματοποιήσιμες μαζί καὶ οἱ δυὸ. Ἀνελάμβανε καὶ ἐναντίον τοῦ Βασι-

σὴν ἕνας ἀπλὸς πειθῆνιος πολίτης [ut si privatus in comitio esset Spartae (Cornelii Nepotis, Agesilaus 4)] Πρβλ. καὶ Ξενοφῶντος Ἑλλην. IV, 1,2 ὅ δὲ Ἀγησίλαος, ἐπεὶ ἤκουσε (τὸν Ἐπικουρίδα, ποῦ εἶχε σταλῆ ἀπ' τοὺς ἔφορους γιὰ νὰ τοῦ ἀναγγεῖλῃ τὴν ἀνάκλησιν), χαλεπῶς μὲν ἠνεγκεν, ἐνθουσιάζομενος καὶ οἶον τιμῶν καὶ οἶον ἐπιθῶν ἀποστρεφόμενος, ὅμως δὲ συγκαλέσας τοὺς συμμάχους ἐδήλωσε τὰ ὅτι τῆς πόλεως παραγγελλόμενα, καὶ εἶπεν ὅτι ἀναγκαῖον εἶη βοηθεῖν τῇ πατρίδι.

⁴ Ὁλόκληρον τὸ χωρίον τοῦ Ἰσοκράτους ἐδῶ βρίσκεται αὐτολεξεῖ καὶ στὴν ἐπιστολὴ τοῦ

γάρ βασιλεῖ τε πολεμεῖν καὶ τοὺς ἑταίρους εἰς τὰς πόλεις τὰς αὐτῶν καταγαγεῖν καὶ κυρίους ποιῆσαι τῶν πραγμάτων. συνέβαινε οὖν ἕκ μὲν τῆς πραγματείας τῆς ὑπὲρ τῶν ἑταίρων ἐν κακοῖς καὶ κινδύνοις εἶναι τοὺς Ἕλληνας, διὰ δὲ τὴν ταραχὴν τὴν ἐνθάδε γιγνομένην μὴ σχολὴν ἄγειν μηδὲ
88 δύνασθαι πολεμεῖν τοῖς βαρβάροις, ὥστ' ἐκ τῶν ἀγνοηθέντων κατ' ἐκείνων τὸν χρόνον ῥάδιον καταμαθεῖν, ὅτι δεῖ τοὺς ὀρθῶς βουλευομένους μὴ πρότερον ἐκφέρειν πρὸς τὸν βασιλέα πόλεμον, πρὶν ἂν διαλλάξῃ τις τοὺς Ἕλληνας καὶ παύσῃ τῆς μανίας τῆς νῦν αὐτοῖς ἐνεστώσης· ἄπερ καὶ σοὶ συμβουλευκότες τυγχάνομεν.

λζ' 89 Περὶ μὲν οὖν τούτων οὐδεὶς ἂν ἀντιπεῖν τῶν εὐ φρονούντων τολμήσειεν, οἶμαι δὲ τῶν μὲν ἄλλων εἴ τισι δόξειε περὶ τῆς στρατείας τῆς εἰς Ἀσίαν συμβουλευεῖν, ἐπὶ ταύτην ἂν ἐπιπεσεῖν τὴν παράκλησιν, λέγοντας ὡς ὅσοι περ ἐπεχείρησαν πρὸς τὸν βασιλέα πολεμεῖν, ἅπασιν συνέπεσεν ἐξ ἀδόξων μὲν γενέσθαι λαμπροῖς, ἐκ πενήτων δὲ πλουσίοις, ἐκ ταπεινῶν δὲ
90 πολλῆς χάρας καὶ πόλεον δεσπότηαι. ἐγὼ δ' οὐκ ἐκ τῶν τοιούτων μέλλω σε παρακαλεῖν ἄλλ' ἐκ τῶν ἡτυχηκέαι δοξάντων, λέγω δ' ἐκ τῶν μετὰ Κύρου καὶ Κλεάρχου συστρατευσαμένων¹. ἐκείνους γὰρ ὁμολογεῖται νικῆσαι μὲν μαχομένους ἅπασαν τὴν βασιλέως δύναμιν τοσοῦτον, ὅσον περ ἂν εἰ ταῖς γυναιξίν αὐτῶν συνέβαλον, ἦδη δ' ἐγκρατεῖς δοκοῦντας εἶναι τῶν πραγμάτων διὰ τὴν Κύρου προπέτειαν ἀτυχήσαι· περιχαρῆ γὰρ αὐτὸν ὄντα καὶ διώκοντα πολὺ πρὸ τῶν ἄλλων, ἐν μέσοις γενόμενον τοῖς πολεμίοις ἀποθανεῖν.

91 ἄλλ' ὅμως τηλικαύτης συμφορᾶς συμπεσοῦσης οὕτω σφόδρα κατεφρόνησεν ὁ βασιλεὺς τῆς περὶ αὐτὸν δυνάμεως, ὥστε προκαλεσάμενος Κλεάρχον καὶ τοὺς ἄλλους ἡγεμόνας εἰς λόγον ἔλθειν, καὶ τούτοις μὲν ὑπισχνόμενος μεγάλας δωρεάς δώσειν, τοῖς δ' ἄλλοις στρατιώταις ἐντελῆ τὸν μισθὸν ἀποδοῦς ἀποπέμψειν, τοιαύταις ἔλπισιν ὑπαγαγόμενος, καὶ πίστει δούς τῶν ἐκεῖ νομιζομένων τὰς μεγίστας, συλλαβῶν αὐτοὺς ἀπέκτεινε, καὶ μάλλον εἶλετο περὶ τοῦ θεοῦ ἐξαμαρτεῖν ἢ τοῖς στρατιώταις οὕτως ἐρήμοις οἴσι
λη' 92 συμβαλεῖν. Ὡστε τίς ἂν γένοιτο παράκλησις ταύτης καλλίων καὶ πιστοτέρα; φαίνονται γὰρ κάκεινοι κρατήσαντες ἂν τῶν βασιλέως πραγμάτων, εἰ μὴ διὰ Κύρον. οἳ δὲ τὴν τ' ἀτυχίαν τὴν τότε γεγενημένην οὐ χαιρόντων φυλάξασθαι, τοῦ τε στρατοπέδου τοῦ κρατήσαντος τὴν ἐκείνου δύναμιν ῥάδιον πολὺ κρείττον παρασκευάσασθαι. καίτοι τούτων ἀμφοτέρων ὑπαρξάντων πῶς οὐ χρὴ θαρρεῖν ποιούμενον τὴν στρατείαν ταύτην;

λθ' 93 Καὶ μηδεὶς ὑπολάβῃ με βούλεσθαι λαθεῖν, ὅτι τούτων ἕνια πέφρακα τὸν αὐτὸν τρόπον ὄνπερ πρότερον. ἐπιστάς γὰρ ἐπὶ τὰς αὐτὰς διανοίας εἰλόμην μὴ πονεῖν γλιχόμενος τὰ δεδηλωμένα καλῶς ἐτέρως εἰπεῖν. καὶ γὰρ εἰ μὲν ἐπίδειξιν ἐποιούμην, ἐπειρώμην ἂν ἅπαντα τὰ τοιαῦτα διαφεύγειν,
94 σοὶ δὲ συμβουλευόμενος μωρὸς ἂν ἦν, εἰ περὶ τὴν λέξιν πλείω χρόνον διέτριβον ἢ περὶ τὰς πράξεις, ἔτι δ' εἰ τοὺς ἄλλους ὁρῶν τοῖς ἐμοῖς χρωμένους αὐτότος μόνος ἀπειχόμεν τῶν ὑπ' ἐμοῦ πρότερον εἰρημένων. τοῖς μὲν οὖν ἢ οἰκείοις τυχόν ἂν χρῆσαιμην, ἦν σφόδρα κατεπέιγην καὶ πρέπη. τῶν δ' ἄλ-

πρὸς τὸν Ἀρχίδαμο (9, 13). Πρβλ. ἐπίσης 4, 144 καὶ 153. *Η δευτέρα κατηγορία, πού του ἐπιφέρεται ἐδῶ, ἡ μεροληπτικὴ ἐπέμβασις του πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν κρατῶν, δὲν ἦταν παρὰ ἡ πολιτικῶς ὀρθὴ πρόνοια νὰ ἐξασφαλισθῇ σὲ ὅλα τὰ κράτη φιλικαὶ διαθέσεις πρὸς τὴν πολιτικὴν του καὶ — γενικώτερα — πρὸς τὴ Σπάρτη. Ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ τὸ πραγματοποιήσῃ, ἦταν νὰ ξαναφέρῃ φυσικὰ τοὺς ἐξορίστους — ἀπὸ τῆς δημοκρατούμενης πολιτείας — φιλολάκωνες ἀριστοκρατικούς πολιτικούς καὶ νὰ τοὺς δώσῃ τὴν πολιτικὴν ἐξουσία σὺν χέρια.

1. *Ο Ἰσοκράτης ἀκολουθεῖ ἐδῶ τὴν περιγραφή τῆς ἐκστρατείας σύμφωνα με τὴ διήγησιν τοῦ Ξενοφῶντος.

λέως νὰ πολεμάῃ, καὶ τοὺς ὀμόφρονές του νὰ ξαναφέρῃ στὴν πατρίδα τοὺς καὶ νὰ τοὺς δώσῃ στὰ χέρια τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως ἦταν, ἂν τις προσπάθειές του γιὰ τοὺς ὀμόφρονες νὰ κινδυνεύουν καὶ νὰ δυστυχοῦν οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ κι' ἀπὸ τῆς ταραχῆς, πού ξεσποῦσαν ἐδῶ, νὰ
88 μὴν ἔχη ἡσυχία, οὔτε καὶ τὴ δυνατότητα πολέμου κατὰ τῶν βαρβάρων. Ὡστε, ἀπὸ τὰ σφάλματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβῃ κανεὶς, ὅτι, ὅσοι σκέπτονται σωστά, δὲν πρέπει νὰ ἐκστρατεύουν κατὰ τῶν βαρβάρων, προτοῦ βρεθῇ κανεὶς πού νὰ συμφιλίωσῃ τοὺς Ἕλληνες καὶ 100 προτοῦ τοὺς ἀπαλλάξῃ ἀπ' τὴ μανία πού τοὺς μαστίζει τώρα. Τὰ ἴδια πράγματα καὶ σένα σ' ἔχουμε συμβουλευεῖσι.

λζ' 89 Σ' αὐτὰ λοιπόν, κανέναν γνωστικὸς δὲ θὰ τολμοῦσε νὰ φέρῃ ἀντιρρήσεις. Κι' ἂν ἀποφάσιζαν κάποιοι ἀπὸ τοὺς ἄλλους νὰ δώσουν συμβουλές γιὰ τὴν Ἀσιατικὴ ἐκστρατεία, αὐτὰ, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ ἐπιχείρημα κυρίως θὰ χρησιμοποιοῦσαν, τονίζοντας ὅτι ὅσοι ἀκριβῶς ἀνέλαβαν νὰ πολεμήσουν κατὰ τοῦ Βασιλέως, ὅλοι ἀλλάξαν τύχη καὶ γίναν ἀπὸ ἄσημοι, ἐπιφανεῖς, ἢ ἀπὸ φτωχοί, πλούσιοι, ἀπὸ ἀσήμαντοι, κυρίαρχοι μεγάλης ἐδαφικῆς ἐκτάσεως καὶ πόλεον πολλῶν.

90 Ἐγὼ ὅμως δὲν ἔχω σκοπὸ μὲ τίς περιπτώσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους νὰ σὲ παρακινήσω, ἀλλὰ δείχνοντάς σου ἐκείνους πού κατὰ τὴν κοινὴ γνώμη ἀπέτυχαν, ὅσους δηλαδὴ ἐξεστράτευσαν μαζί με τὸν Κύρο καὶ τὸν Κλεάρχο. Καθένας παραδέχεται ὅτι ἐκεῖνοι ἐνίκησαν τὸ στράτευμα τοῦ Βασιλέως μὲ τὸσην εὐκολία, σὰ νὰ πολεμοῦσαν μὲ τίς γυναῖκες τους, τὴ στιγμή ὅμως πού φαίνονταν πῶς τελικῶς ἐπικράτησαν, ἀτύχησαν ἀπὸ τὴν ἀπερίσκεπτη τόλμη τοῦ Κύρου. Γιατί, καθὼς ἦταν ἐνθουσιασμένος καὶ κυνηγοῦσε τοὺς ἐχθροὺς πολὺ μπρὸς ἀπ' τοὺς ἄλλους, βρέθηκε περικυκλωμένος καὶ πέθανε.

91 Ἄλλ' ὅμως ὁ Βασιλεὺς, ἂν καὶ οἱ ἀντίπαλοι του ἔπαθαν μὴ τέτοια συμφορὰ, τόσο περιφρόνησε τὰ στρατεύματά του πού τὸν πεφιστοῖχιζαν, ὥστε προσκάλεσε τὸν Κλεάρχο καὶ τοὺς ἄλλους στρατηγούς πῶς θὰ τοὺς κἀν μεγάλες δωρεές, καὶ στοὺς στρατιῶτες πῶς θὰ τοὺς στείλῃ πίσω στὴν πατρίδα τοὺς ἀφοῦ τοὺς ἐξεφλήσῃ ὅλους τοὺς μισθοῦς, μὲ τίς προσδοκίες αὐτὲς κατάρθρωσε καὶ τοὺς ξεγέλασε, καὶ ἀφοῦ τοὺς ἔδωσε τίς μεγαλύτερες, πού συνηθίζουν ἐκεῖ, διαβεβαιώσεις, τοὺς ἔπιασε καὶ τοὺς ἐδολοφόνησε, καὶ προτίμησε καλύτερα ν' ἀμαρτήσῃ πρὸς τοὺς θεοὺς, παρὰ νὰ πολεμήσῃ μὲ τοὺς στρατιῶτες πού τόσο ἀβοήθητοι βρίσκονταν ἐκεῖ.

λη' 92 Ποῖα προτροπὴ λοιπόν θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ καλύτερη καὶ ἀσφαλέστερη ἀπ' αὐτή; Γιατί εἶναι φανερό ὅτι ἐκεῖνοι θὰ κατανικούσαν τελικῶς τὸ Βασιλέα, ἂν δὲν ἔρταιγε ὁ Κύρος. Ἐσὺ ὅμως, καὶ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ προφυλαχθῆς ἀπ' τὸ ἀτύχημα πού ἔγινε τότε, καὶ μπορείς νὰ ἐτοιμάσῃς
94 πολὺ ἰσχυρότερο στράτευμα ἀπ' αὐτὸ πού ἐνίκησε τίς βασιλικὰς στρατείας. Πῶς λοιπόν, ὅταν αὐτὰ τὰ δυὸ τὰ ἔχῃς, νὰ μὴ κἀνης τὴν ἐκστρατεία μὲ θάρρος;

λθ' 93 Ἄς μὴ νομίσῃ ὅμως κανεὶς πῶς θέλησα νὰ κρῶσω ὅτι σὲ μερικὰ 101 ἀπ' αὐτὰ ἔχω ἐκφρασθῆ με τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως ἀκριβῶς καὶ παλαιότερα. Μιὰ κι' ἦρθα στίς ἴδιες πάλι σκέψεις, προτίμησα νὰ μὴν κουράζωμαι, προσπαθώντας νὰ διατυπώσω μὲ διαφορετικὸ τρόπο ὅσα εἶχα πῆ τότε ῥαῖα. Βέβαια, ἂν ἔκανα ἐπίδειξι, θὰ προσπαθοῦσα ὅλ' αὐτὰ νὰ τὰ ἀποφωγῶ,

94 τώρα ὅμως πού δὲ συμβουλευῶ ἐσένα, θὰ ἤμουν ἀνόητος ἂν ἀφιέρωνα περισσότερο καιρὸ στὸ ὕφος παρὰ στὸ κυρίως θέμα μου, κι' ἂν, βλέποντας ἢ τοὺς ἄλλους νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ λόγια τὰ δικά μου, ἐγὼ μόνον ἄφηνα ὅσα ἄλλοτε ὁ ἴδιος εἶχα πῆ. Τὰ δικά μου θὰ μπορούσα νὰ τὰ χρησιμοποίησω τυχόν, ἂν εἶναι κάπου κατεπέιγουσα ἀνάγκη καὶ ἂν ταιριάζῃ. Ἀπὸ τὰ λόγια

- λοτριῶν οὐδὲν ἂν προσδεξαίμην, ὥσπερ οὐδ' ἐν τῷ παρελθόντι χρόνῳ.
- μ' 95** Ταῦτα μὲν οὖν οὕτως δοκεῖ δέ μοι μετὰ ταῦτα περὶ τῆς παρασκευῆς διαλεκτέον εἶναι τῆς τε σοὶ γενησομένης καὶ τῆς ἐκείνοις ὑπαρξάσης. τὸ μὲν τοῖνυν μέγιστον, σὺ μὲν τοὺς Ἑλληνας εὐνοὺς ἔξεις, ἦν περ ἐθελήσης ἐμμεῖναι τοῖς περὶ τούτων εἰρημένοις, ἐκείνοι δὲ διὰ τὰς δεκαρχίας ἐπὶ Λακεδαιμονίων¹ ὡς οἷόν τε δυσμενεστάτους ἡγοῦντο γὰρ Κύρου μὲν καὶ Κλέαρχου κατορθωσάντων μᾶλλον ἔτι δουλεύουσιν, βασιλέως δὲ κρατήσαντος² ἀπαλ-
- 96** λαγήσεσθαι τῶν κακῶν τῶν παρόντων³. ὅπερ καὶ συνέπεσεν αὐτοῖς, καὶ μὴν καὶ στρατιώτας σὺ μὲν ἐξ ἐτοίμου λήψεις τοσοῦτους, ὅσους ἂν βουλευθῆς οὕτω γὰρ ἔχει τὰ τῆς Ἑλλάδος ὥστε ῥᾶον εἶναι συστήσαι στρατόπεδον μεῖζον καὶ κρεῖττον ἐκ τῶν πλανωμένων⁴ ἢ τῶν ἐκείνοις δὲ τοῖς χρόνοις οὐκ ἦν ξενικὸν οὐδὲν, ὥστ' ἀναγκαζόμενοι ξενολογεῖν ἐκ τῶν πόλεων πλέον ἀνήλικοτον εἰς τὰς διδομένας τοῖς συλλέγουσι⁵ δωρεάς ἢ τὴν
- 97** εἰς τοὺς στρατιώτας μισθοφοράν. καὶ μὴν εἰ βουλευθῆμεν ἐξετάσαι καὶ παραβαλεῖν σέ τε τὸν νῦν ἡγησόμενον τῆς στρατείας καὶ βουλευσόμενον περὶ ἐπάντων καὶ Κλέαρχον τὸν ἐπιστατήσαντα τῶν ἐπιπραγμάτων, εὐρήσομεν ἐκείνους μὲν οὐδεμιᾶς πώποτε δυνάμεως πρότερον οὔτε ναυτικῆς οὔτε πεζικῆς καταστάντα κύριον ἀλλ' ἐκ τῆς ἀτυχίας τῆς συμβάσης αὐτῷ περὶ τὴν
- 98** ἡπειρον⁶ ὀνομαστὸν γενόμενον, σέ δὲ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα τὸ μέγεθος διαπεπραγμένον, περὶ ὧν εἰ μὲν πρὸς ἐτέρους τὸν λόγους ἐπιουίμην, καλῶς ἂν εἶχε διελθεῖν, πρὸς σέ δὲ διαλεγόμενος, εἰ τὰς σὰς πράξεις σοὶ διεξιόην, δικαίως ἂν ἀνόητος ἅμα καὶ περιέργος εἶναι δοκοίην.
- μα' 99** Ἄξιον δὲ μνησθῆναι καὶ τῶν βασιλέων ἀμφοτέρων, ἔφ' ὃν σοὶ τε συμβουλεύω στρατεύειν καὶ πρὸς δὴν⁷ Κλέαρχος ἐπολέμησεν, ἴν' ἑκατέρου καὶ τὴν γνώμην καὶ τὴν δυνάμην εἰδῆς. ὁ μὲν τοῖνυν τούτου πατῆρ τὴν τε πόλιν β τὴν ἡμετέραν⁸ καὶ πάλιν τὴν Λακεδαιμονίων⁹ κατεπολέμησεν, οὗτος¹⁰ δ' οὐδενὸς πώποτε τῶν στρατευμάτων τῶν τὴν χώραν αὐτοῦ λυμαινομένων¹¹ ἐπεκράτησεν. ἔπειθ' ὁ μὲν τὴν Ἀσίαν ἄπασαν παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἐν ταῖς συνθήκαις¹² ἐξέλαβεν, οὗτος δὲ τοσοῦτου δεῖ τῶν ἄλλων ἄρχων, ὥστ' οὐδὲ τῶν ἐκδοθεισῶν αὐτῷ πόλεων ἐγκρατῆς ἐστίν. ὥστ' οὐδεὶς ὅστις οὐκ ἂν ἀπορήσειε, πόττερα χρὴ νομίζειν τοῦτον αὐτῶν ἀφεισθάναι δι' ἀνανδρίαν ἢ κείνας ὑπερρωρακέναι καὶ καταπεφρονηκέναι τῆς βαρβαρικῆς δυναστείας.
- μβ' 101** Τὰ τοῖνυν περὶ τὴν χώραν ὡς διακείται, τίς οὐκ ἂν ἀκούσας παροξυνθεῖν πολεμῆν πρὸς αὐτόν; Αἴγυπτος γὰρ ἀφειστήκει μὲν καὶ κατ' ἐ-

1. Μετὰ τὴν νίκη τὸς στὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον, οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐγκατέστησαν μέσα σὲ κάθε κράτος «κυβέρνησιν» ἀπὸ δέκα πολιτικούς, πολῖτες τοῦ κράτους γνωστοὺς γιὰ τὰ ἀριστοκρατικὰ τους φρονήματα. Τὴν πολιτικὴν ἐξουσία οἱ δέκα αὐτοὶ τὴ διαχειρίζονταν ὑπὸ τὴν καθοδήγησι ἐνὸς Σπαρτιάτου ἀρμοστοῦ. Γιὰ τὶς ἀθαιρέσεις τῶν, πρβλ. ἐπίσης 4, 110 (δέκα μόνους ἀνδρας κυρίους ἐκάστης πολιτείας ἐποίησαν, ὧν ἐπιχειρήσας ἂν τις κατηγορεῖν τρεῖς ἢ τέτταρας ἡμέρας συνεχῶς, οὐδὲν ἂν μέρος εἰρηκέναι δόξειε τῶν ἐκείνοις ἡμαρτημένων).

2. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀρταξέρη.

3. Φαίνεται ὅτι πραγματικὰ ἡ Σπαρτιατικὴ δυναστεία ἦταν τραχύτερη ἀπὸ τὴν δεσποτεία τῶν Περσῶν. Τὴ σχετικὴν αὐτονομία, πού ἀπὸ παλαιὰ παράδοσι παρῆσαν τὰ ἀνατολικὰ κράτη στὰ ἔθνη πού ὑποδούλωναν, — ἡ πολιτικὴ αὐτὴ συνεχίστηκε καὶ ἀπὸ τὴν σουλτανικὴ Τουρκία, — ἡ Σπαρτιατικὴ ἡγεμονία τὴν κατάργησε.

4. Γιὰ τοὺς πλανωμένους πρβλ. Εἰσαγωγή I. Ἐπίσης 4, 168 καὶ Ἐπιστολή, 9, 9. Πρβλ. καὶ ἐδῶ 120 - 121.

5. Τέτοιοι ἦταν, γιὰ λογαριασμὸ π. χ. τοῦ Κύρου, ὁ Κλέαρχος, ὁ Πρόξενος, ὁ Σοφαίνετος κ.τ.λ. Ξενοφ. Ἄναβ. I, 1, 9 κ. ε.

6. Ἀπὸ τὸ θάνατό του.

7. Ἀρταξέρης ὁ Β' (ὁ Μνήμων), 405-359.

8. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ σκόπιμη μεταποίησι ἱστορικῶν γεγονότων — κατὰ τὸ σῆμα σὲν Ἰσοκράτη. Τὸ χωρίο ἐδῶ ἀναφέρεται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, στὴν ὑποστήριξι πού

ὅμως τῶν ἄλλων δὲ θὰ δεχόμενοι τίποτε, ὅπως καὶ στὸ παρελθὸν δὲ δέχτηκα ποτέ.

- μ' 95** Ἔτσι λοιπὸν αὐτά. Τώρα, νομίζω πὼς πρέπει νὰ σοὺ μιλῶ γιὰ τὴν προπαρασκευή, πού κι' ἐσὺ θὰ κάνης καὶ πού εἶχαν κι' ἐκείνοι. Τὸ μεγαλύτερο λοιπὸν ἀπ' ὅλα : Ἔσὺ, ἂν θελήσης βέβαια ν' ἀκούσης τίς σχετικὲς συστάσεις πού σοὺ ἔκανα, θὰ ἔχης τοὺς Ἑλληνας μὲ τὸ μέρος σου, ἐνῶ πρὸς ἐκείνους ἦταν ἐχθρικότατοι, ἐξ αἰτίας τῶν δεκαρχιῶν πού εἶχαν ἐγκαταστήσει οἱ Λακεδαιμόνιοι¹. Γιατὶ ἐνόμιζαν πὼς, ἂν πετύχουν ὁ Κύρος καὶ ὁ Κλέαρχος, οἱ ἴδιοι θὰ γίνουν ἀκόμη περισσότερο δοῦλοι, ἂν ὅμως ἐπικρατήσῃ ὁ Βασιλεὺς², θὰ ἀπαλλαγούν ἀπ' ὅλες τίς συμφορὰς τῶν³. Αὐτὸ ἄλλωστε
- 96** καὶ τοὺς συνέβη. Ἀκόμη, ἐσὺ θὰ βρῆς ἔτοιμους ὄσους θελήσης στρατιῶτες. Γιατὶ εἶναι τέτοια ἡ κατάστασις στὴν Ἑλλάδα, ὥστε εὐκολώτερα μπορεῖς δ νὰ δημιουργήσης ἕνα μεγαλύτερο καὶ δυνατώτερο στράτευμα ἀπὸ τοὺς περιπλανώμενους⁴, παρὰ ἀπὸ τοὺς κανονικοὺς πολῖτες. Στὴν ἐποχὴ ὅμως ἐκείνη δὲν ὑπῆρχαν καθόλου ἐξ ἐπαγγέλματος στρατιῶτες, κι' ἔτσι ἀναγκάζονταν νὰ στρατολογούν μισθοφόρους ἀπὸ τὰ διάφορα κράτη, ξεδουθέντας περισσότερα γιὰ τίς παροχές σ' αὐτοὺς πού ἐμάζευαν τοὺς μισθοφόρους⁵, παρὰ γιὰ
- 97** τὴν μισθοδοσίαν τῶν στρατιωτῶν. Ἄν θέλαμε, τέλος, νὰ παρατηρήσουμε καὶ νὰ συγκρίνουμε ἐσένα, πού θὰ ἡγηθῆς τώρα στὴν ἐκστρατεία καὶ πού ε γιὰ ὅλα θ' ἀποφασίσης, καὶ τὸν Κλέαρχο, πού εἶχε τὴν γενικὴ φροντίδα τῶν ἐπιχειρήσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, θὰ βροῦμε ὅτι ἐκείνος δὲν εἶχε γίνε ποτὲ ἄλλοτε ἀρχηγὸς κανενὸς στρατιωτικοῦ σώματος, οὔτε ναυτικοῦ οὔτε πεζικοῦ, κι' ὅτι ἔγινε ὀνομαστὸς ἀπὸ τὸ ἀτύχημα πού τοῦ συνέβη στὴν
- 98** Ἀσία⁶, ἐνῶ ἐσὺ ἔχεις καταρθώσει τόσα πολλὰ καὶ μεγάλα. Γι' αὐτὰ ὅμως⁷ 102 ἂν ἦταν καλὸ νὰ κάνω λόγο μόνον ἂν μιλοῦσα σὲ ἄλλους. Τώρα πού ἀπευθύνομαι σέ σένα, ἂν σοὺ περιέγραφα τίς δικές σου τίς πράξεις, δικαίως θὰ νομιζόμενοι ἀνόητος καὶ σχολαστικὸς.
- μα' 99** Ἄξιζε τώρα νὰ κάνουμε λόγο καὶ γιὰ τοὺς δύο βασιλεῖς, αὐτὸν πού ἐναντίον του σὲ συμβουλεύω νὰ ἐκστρατεύσης, κι' ἐκείνον πού πολέμησε ὁ Κλέαρχος⁸, γιὰ νὰ καταλάβης καθενὸς τὴν ψυχολογία καὶ τὴν ἰσχύ. Ὁ πατέρας αὐτοῦ πού βασιλεύει τώρα, πολέμησε κι' ἐνίκησε πρῶτα τὸ δικό μας κράτος⁹, κι' ἔπειτα τὸ κράτος τῶν Λακεδαιμονίων¹⁰, — αὐτὸς ὅμως¹¹ δὲ νίκησε ποτὲ κανένα στράτευμα ἀπ' ὅσα λεηλατοῦν τὴν χώρα του¹². Ἐξ ἄλλου, ὁ ἕνας μὲ τίς συνθήκες¹³ πῆρε ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ὀλόκληρη τὴν Ἀσία, αὐτὸς ὅμως εἶναι τόσο ἀνίκανος ἡγεμὼν, ὥστε οὔτε τίς πόλεις πού τοῦ παραχωρήθηκαν δὲν μπορεῖ νὰ κρατήσῃ. Γι' αὐτὸ καὶ ὄλοι θ' ἀποροῦν, τί πρέπει νὰ νομίζουν : Αὐτὸς, ἀπὸ ἀνανδρία, παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν κατοχὴ τους, ἢ ἐκεῖνες ἀψήφησαν καὶ πεφρονήσαν τὴν βαρβαρικὴν ἐξουσία.
- μβ' 101** Ἄλλα καὶ ποῖος θ' ἄκουε σὲ τί κατάστασι βρίσκεται ἡ χώρα καὶ δὲ θὰ ξεσηκωνόταν νὰ πολέμησῃ ἐναντίον της ; Εἶχε βέβαια καὶ τότε ἀποστατήσῃ

πρόσφεραν οἱ Πέρσης στοὺς Λακεδαιμόνιους κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅσοι τῆριξε πού ἐξασφάλισε τὴν νίκη τῶν Σπαρτιατῶν. Ὁ Ἀρταξέρης ὅμως ὁ Β', γιὰ τὸν ὅποιον γίνεται ἐδῶ ὁ λόγος, ἀνέβηκε στὸ θρόνον μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Αἰγῶς ποταμοῦς¹ μέχρι τοῦ 405 ἐβασίλευε ὁ πατέρας του Δαρεῖος ὁ νόθος, Ἐπομείνας ὁ Ἰσοκράτης ἀποδίδει στὸ γιὸ δ τι ἔγινε ἀπὸ τὸν πατέρα.

9. Στὴν Κνίδο, τὸ 394.

10. Ἀρταξέρης ὁ Γ', 359-339.

11. Ὅπως π.χ. τὰ στρατεύματα τοῦ Χάρητος (τὸ 356). Διδ. XVI, 22.

12. Μὲ τὴν εἰρήνην τοῦ Ἀντακίδα. Πρβλ. 4, 115 κ.ε. καὶ 175. Ἡ σχετικὴ περικοπὴ τοῦ κειμένου τῆς εἰρήνης ἔχει ὡς ἐξῆς : Ἀρταξέρης βασιλεὺς νομίζει δίκαιον τὰς μὲν ἐν τῇ Ἀσίᾳ πόλεις αὐτοῦ εἶναι καὶ τῶν νήσων Κλαζομενῶν καὶ Κύπρον . . . Ξενοφ. Ἑλλην. V, 1, 31.

κείνον τὸν χρόνον¹, οὐ μὴν ἀλλ' ἐφοβούντο, μὴ ποτε βασιλεὺς αὐτὸς ποιη-
σάμενος στρατείαν κρατήσῃ καὶ τῆς τοῦ ποταμοῦ δυσχωρίας καὶ τῆς δ
ἄλλης παρασκευῆς ἀπάσης· νῦν δ' οὗτος ἀπήλλαξεν αὐτοὺς τοῦ δέους τοῦ
του. συναγαγὼν γὰρ δύναμιν, ὄσπιν οἶός τ' ἦν πλείστην, καὶ στρατεῦσας
ἐπ' αὐτοῦς, ἀπήλθεν ἐκεῖθεν οὐ μόνον ἠττηθεὶς ἀλλὰ καὶ καταγελασθεὶς² καὶ
102 δόξας οὔτε βασιλεύειν οὔτε στρατηγεῖν ἄξιός εἶναι³, τὰ τοίνυν περὶ Κύπρον
καὶ Φοινίκην καὶ Κιλικίαν καὶ τὸν τόπον ἐκεῖνον, ὅθεν ἐχρῶντο ναυτικῶ, τότε
μὲν ἦν βασιλέως, νῦν δὲ τὰ μὲν ἀφέστηκε, τὰ δ' ἐν πολέμῳ καὶ κακοῖς το
ε
σοῦτοις ἐστίν, ὡς τ' ἐκεῖνῳ μὲν μηδὲν εἶναι τούτων τῶν ἔθνων χρήσιμον, σοὶ
103 δ' ἦν πολεμεῖν πρὸς αὐτὸν βουλευθῆς συμφόρως ἕξειν⁴. Καὶ μὴν Ἰδριέα γε, τὸν
εὐπωρότατον τὸν νῦν περὶ τὴν ἠπειρον⁵, προσήκει δυσμενέστερον εἶναι τοῖς
βασιλέως πράγμασι τῶν πολεμούντων· ἢ πάντων γ' ἂν εἴη σχετιώτατος,
εἰ μὴ βούλοιο καταλελυθῆσαι ταύτην τὴν ἀρχὴν, τὴν αἰκισμένην μὲν τὸν
104 ἀδελφόν, πολεμήσασαν δὲ πρὸς αὐτόν, ἅπαντα δὲ τὸν χρόνον ἐπιβουλεύου-
σαν καὶ βουλομένην τοῦ τε σώματος αὐτοῦ καὶ τῶν χρημάτων ἀπάντων γε-
νέσθαι κυρίαν. ὑπὲρ ὧν δεδιῶς νῦν μὲν ἀναγκάζεται θεραπεύειν αὐτὸν καὶ
χρήματα πολλὰ καθ' ἕκαστον τὸν ἑνιαυτὸν ἀναπέμπειν⁶· εἰ δὲ σὺ διαβαίης εἰς
ἠπειρον, ἐκεῖνός τ' ἂν ἄσμενος ἴδοι βοηθὸν ἡκεῖν αὐτῶ σε νομίζων, τῶν τ' ἄλ
b
λων σατραπῶν πολλοὺς ἀποστήσεις, ἦν ὑπόσχη τὴν ἑλευθερίαν⁷ αὐτοῖς καὶ
τοῦνομα τοῦτο διασπείρης εἰς τὴν Ἀσίαν, ὅπερ εἰς τοὺς Ἑλληνας εἰσπεσόν
καὶ τὴν ἡμετέραν καὶ τὴν Λακεδαιμονίων ἀρχὴν κατέλυσεν.

μδ' 105 Ἐτι δ' ἂν πλείω λέγειν ἐπεχείρουν, ὃν τρόπον πολεμῶν τάχιστ' ἂν πε-
ριγέναιοι τῆς τοῦ βασιλέως δυνάμεως. νῦν δὲ φοβούμαι μὴ τινες ἐπιτιμήσω-
c
σιν ἡμῖν, εἰ μὴδὲν πρότε μεταχειρισάμενος τῶν στρατιωτικῶν νῦν τολ-
μῶν σοὶ παραινέειν τῶ πλείστα καὶ μέγιστα διαπεπραγμένῳ κατὰ πόλεμον.
ὥστε περὶ μὲν τούτων οὐδὲν οἶμαι δεῖν πλείω λέγειν. Περὶ δὲ τῶν ἄλ-
λων, ἡγοῦμαι τὸν τε πατέρα σου⁸ καὶ τὸν κτησάμενον τὴν βασιλείαν⁹ καὶ τὸν
τοῦ γένους ἀρχηγόν¹⁰, εἰ τῶ μὲν εἴη θέμις, οἱ δὲ δύναμιν λάβοιεν, τῶν αὐτῶν
ἂν τούτων γενέσθαι συμβούλους, ὧν περ ἐγώ¹¹. χρῶμαι δὲ τεκμηρίους ἐξ ὧν d
106 διαπεπραγμένοι τυγχάνουσιν. ὃ τε γὰρ πατήρ σου πρὸς τὰς πόλεις ταύτας,
αἷς σοὶ παραινῶ προσέχειν τὸν νοῦν, πρὸς ἀπάσας οἰκείως εἶχεν¹²· ὃ τε κτη-
σάμενος τὴν ἀρχὴν, μεῖζον φρονήσας τῶν αὐτοῦ πολιτῶν καὶ μοναρχίαν ἐπι-
θυμήσας, οὐχ ὁμοίως ἐβουλεύσατο τοῖς πρὸς τὰς τοιαύτας φιλοτιμίας ὀρ-
107 μωμένοις. οἱ μὲν γὰρ ἐν ταῖς αὐτῶν πόλεσι στάσεις καὶ ταραχὰς καὶ σφα-
e
γὰς ἐμποιοῦντες ἐκτῶντο τὴν τιμὴν ταύτην, ὃ δὲ τὸν μὲν τόπον τὸν Ἑλλη-
νικὸν ὄλωσ εἶπασε, τὴν δ' ἐν Μακεδονίᾳ βασιλείαν καταχεῖν ἐπεθύμησεν·

1. Γιὰ τὴν ἐπανάστασιν αὐτὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη δὲν ἔχομε ἀλλήλη πηγή. Διεξοδι-
κώτερα τὴν περιγραφὴν ὁ ἴδιος 4.140 καὶ 161.

2. Πρβλ. Αἰλιανῶ, Ποικίλη ἱστορία IV, 8, 4. Ὡσον οἱ Αἰγύπτιοι τῆ ἐπιχωρίῳ φωνῇ
ἔκαστον, τὸ νοθεὶς αὐτοῦ τῆς γνώμης ἐκ τῆς ἀσθενείας τοῦ ζώου διαβάλλοντες.

3. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἀρταξέρξη τοῦ Γ' ἔγινε, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸ 351 (πρβλ.
Schneider κατὰ Schaefer). Τέσσαρα χρόνια πᾶντως μετὰ τὴν ἐκδοσὶ τοῦ Φιλίππου, ἡ Αἴγυπτος
ὑποτάχθηκε εἰς τὴν Περσίαν. Πρβλ. G. Maspero, Histoire Ancienne des Peuples de l'Orient⁸
1900, 752. H. R. Hall, Egypt to the coming of Alexander εἰς The Cambridge Ancient History
VI, 1927, 153.

4. Συμφόρως ἕξειν γιὰ τὴν θὰ ὑποστηρίξουν προσπάθεια ποῦ στρέφεται ἐναντίον τῶν κυ-
ρίως ἐχθρῶν τῶν.

5. Γιὰ τὸν Ἰδριέα πρβλ. 4.162. Λεπτομέρειες γιὰ τὰ γεγονότα ποῦ ἀναφέρονται ἐδῶ
δὲν ἔχομε. Ἀδελφός τοῦ Ἰδριέως ἦταν ὁ Μάσσωλος — αὐτὸς εἶχε ἐξεγερθῆ κατὰ τῶν Περ-
σῶν μὲ τῆ βοήθεια σατραπῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Πρβλ. 15, 90.

6. Ὁ Διόδωρος, ἐρμηνεύοντας διαφορετικὰ τὴν πολιτικὴν τοῦ Ἰδριέως, τὸν ὀνομάζει φί-
λον καὶ σύμμαχον τῶν Περσῶν ἐκ προγόνων. Παράδειγμα τῆς θεραπείας τοῦ αὐτῆς
ἦταν ἡ ὑποστήριξις ποῦ προσέφερε στὸν Ἀρταξέρξη κατὰ τῆς Κύπρου.

7. Ἀυτονομία. Πρβλ. Εἰσαγωγή I.

ἡ Αἴγυπτος¹, ἀλλ' αὐτὸ δὲν εἶχε σημασία, γιὰ τὴν φοβούνταν μήπως ἐξεστρά-
τευε κάποτε αὐτοπροσώπως ὁ Βασιλεὺς καὶ ἀντιμετώπιζε νικηφόρα καὶ τὶς δ
δυσκολίες τοῦ ποταμοῦ καὶ τὶς πολεμικὲς προπαρασκευές.

Τώρα ὅμως ὁ ἴδιος τοὺς ἐλευθέρωσε ἀπὸ αὐτὸν τὸ φόβος· γιὰ τὴν ἐμάζεψε
ὅσο μποροῦσε περισσότερο στρατὸ καὶ ἐξεστράτευσε ἐναντίον τοῦς, ἐφυγε
ὅμως ἀπὸ κεῖ ὄχι μόνον νικημένος, ἀλλὰ καὶ καταγέλαστος², καὶ ἔδωσε στὸν
κόσμο τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι δὲν εἶναι ἄξιός οὔτε νὰ βασιλεύῃ, οὔτε νὰ ὀδηγῇ
102 στρατὸ³. Καὶ τὰ ἔθνη γύρω στὴν Κύπρον, στὴ Φοινίκην, στὴν Κιλικίαν καὶ στὰ
μέρη ἐκεῖνα, ἀπ' ὅπου τότε συγκροτοῦσαν τὶς ναυτικὲς τοὺς δυνάμεις, τὴν
ἐποχὴν ἐκεῖνην βέβαια ἀνῆκαν στὸ Βασιλεῖα, τώρα ὅμως ἄλλα ἀποστάτησαν,
ἄλλα βρῆσκονταὶ σὲ πολέμους καὶ τόσες συμφορές, ὥστε σ' ἐκεῖνον κανένα e
ἀπὸ τὰ ἔθνη αὐτὰ νὰ μὴν εἶναι χρήσιμος, σὲ σένα ὅμως, ἂν ἀποφασίσῃς νὰ
τοῦ κηρύξῃς τὸν πόλεμον, θὰ σοὺ εἶναι βοήθεια καλὴ⁴.

103 Ἄλλωστε καὶ ὁ Ἰδριεύς, ὁ πλουσιώτερος στὴν ἐποχὴ μας Ἀσιάτης⁵, εἶ-
ναι φυσικὸ νὰ πολεμῇ τὸ Βασιλεῖα περισσότερο καὶ ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς
του. Γιὰ τὴν ἄλλωθι θὰ ἦταν ἀθλιώτατος, ἂν δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴν κατάλυσιν τῆς 103
ἡγεμονίας αὐτῆς, ποῦ ἐκακοποίησε τὸν ἀδελφὸ του καὶ ἐπολέμησε μαζί του,
καὶ ποῦ διαρκῶς γυρεύει τὸ κακὸ του καὶ θέλει νὰ ἐξουσιάσῃ καὶ τὸν ἴδιο
καὶ τὴν περιουσίαν του.

104 Γιὰ ὅλ' αὐτὰ φοβᾶται τώρα κι' ἀναγκάζεται νὰ τὸν περιποιῆται καὶ
κάθε χρόνον νὰ τοῦ στέλνῃ χρήματα πολλὰ⁶. Ἄλλ' ἂν ἐσὺ περνοῦσες στὴν
ἠπειρον, καὶ ἐκεῖνος θὰ σὲ ἐβλεπε μὲ πολλὴν εὐχαρίστησιν, νομίζοντας πὼς b
ἔρχεσαι γιὰ νὰ τὸν βοηθήσῃς, καὶ πολλοὺς ἄλλους σατράπεις θὰ πάρῃς μὲ
τὸ μέρος σου ἂν τοὺς ὑποσχεθῆς τὴν ἑλευθερίαν⁷ καὶ κυκλοφορήσῃς στὴν
Ἀσία αὐτὸ τὸ σύνθημα, ποῦ, ὅταν ἐνέσκηψε στὴν Ἑλλάδα, κατέλυσε καὶ τὴ
δικὴ μας καὶ τῶν Λακεδαιμονίων τὴν ἡγεμονία.

μδ' 105 Θὰ ἐπιχειροῦσα καὶ περισσότερα ἀκόμη νὰ πῶ — μὲ ποῖον τρόπο πολε-
μῶντας, πολὺ γρηγορὰ θὰ νικοῦσες τὸ Βασιλεῖα. Τώρα ὅμως φοβᾶμαι μή- c
πως μᾶς κατηγορήσουν μερικοὶ, ὅτι χωρὶς ποτὲ νὰ ἀναμιχθῶ στὰ στρα-
τιωτικὰ, τολμῶ τώρα νὰ σὲ συμβουλεύω, ἐσένα ποῦ ἐπραγματοποίησες
τόσα πολλὰ καὶ μεγάλα στρατιωτικὰ κατορθώματα. Ὡστε γι' αὐτὰ, πι-
στεύω, δὲ χρειάζεται πιά νὰ πῶ περισσότερα. Γιὰ τὰ ἄλλα ὅμως, νομίζω
ὅτι καὶ ὁ πατέρας σου⁸ καὶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς δυνάστεας⁹ καὶ ὁ ἀρχηγός τοῦ
γένους σου¹⁰, ἂν σ' αὐτὸν ἐπιτρεπόταν κι' ἂν οἱ ἄλλοι μποροῦσαν νὰ πάρουν
δύναμιν, τὰ ἴδια κι' αὐτοὶ θὰ ἐσυμβούλευαν, ὅσα σ' ἐσυμβούλευσα κι' ἐγώ¹¹.

106 Καὶ γιὰ ἀποδείξει, χρησιμοποιοῦ ὅσα ἔχουν ἐπιτελέσει. Γιὰ τὴν καὶ ὁ πατέρας d
σου μὲ τὰ κράτη, ποῦ σὲ προτρέπω νὰ τὰ ὑποστηρίξῃς, μὲ ὅλα εἶχε σχέσεις
φιλικῆς¹². Καὶ ὁ πρώτος βασιλεῖας, ἀφοῦ ἀπέκτησε μεγαλύτερην αὐτοεπι-
δοσὶν ἀπ' ὅτι οἱ δικοὶ τοῦ πολίτες καὶ ἐπιθύμησε νὰ γίνῃ μονάρχης, δὲ
107 σκέφθηκε ὅπως ἐκεῖνοι ποῦ δίνονται στὶς ἴδιες φιλοδοξίες. Γιὰ τὴν αὐτοὶ προκα-
λοῦσαν στὶς πόλεις τῶν ἐπαναστάσεις, σφαγὰς καὶ ταραχὰς καὶ ἔτσι κατα- e
κτοῦσαν αὐτὸ τὸ ἀξίωμα, αὐτὸς ὅμως τὰ ἐλληνικὰ μέρη τὰ ἄφρη ἐν-
τελῶς ἦσυχον καὶ ἐφρόντισε νὰ γίνῃ μονάρχης στὴ Μακεδονία. Ἡξερε καλὰ

8. Ἀμῶνας ὁ Β' (392 - 370). Beloch² III, 2, 62.

9. Περδίκας ὁ Α', λίγο μετὰ τὸ 700.

10. Ὁ Ἡρακλῆς. Ὡς θεός, ἀποκλείεται νὰ γίνῃ ἄσμενος σύμβουλος τοῦ Φιλίππου. Οἱ
ἄλλοι ἔχουν πεθάνει.

11. Χαρακτηριστικὴ στὸν Ἰσοκράτη εἶναι ἡ ἐπανάληψις τοῦ ἴδιου μοτίβου : Τὸν Δημόνιο
τὸν συμβουλεύει νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ παράδειγμα τοῦ πατέρα του, ὅπως ἐπίσης τὸν Νικοκλή
(τὸν Εὐαγόρα), τὸν Ἀρχιδάμο (τὸν Ἀγησίλαον) καὶ ἐδῶ τὸν Φίλιππον.

12. Πρὸς τὴν Ἀθήναν πρβλ. Αἰσχίνου II, 26 καὶ Δημοσθένους XXIII, 111. Πρὸς τὴ Σπάρτην
Ξενοφ. Ἑλλην. V, 2, 38.

ἡπίστατο γάρ τοὺς μὲν Ἕλληνας οὐκ εἰθισμένους ὑπομένειν τὰς μοναρχίας, τοὺς δ' ἄλλους οὐ δυναμένους ἄνευ τῆς τοιαύτης δυναστείας διοικεῖν τὸν βίον τὸν σφέτερον αὐτῶν¹. καὶ γάρ τοι συνέβη διὰ τὸ γνῶναι περὶ τούτων αὐτὸν ἰδίως καὶ τὴν βασιλείαν γεγενῆσθαι πολὺ τῶν ἄλλων ἐξηλλαγμένην, μόνος γάρ τῶν Ἑλλήνων οὐχ ὁμοφύλου γένους ἄρχειν ἀξιώσας² μόνος καὶ διαφυγεῖν ἠδυνήθη τοὺς κινδύνους τοὺς περὶ τὰς μοναρχίας γιγνομένους. τοὺς μὲν γάρ ἐν τοῖς Ἕλλησι τοιοῦτόν τι διαπεπραγμένους εὔροιμεν ἂν οὐ μόνον αὐτοὺς διεφθαρμένους ἀλλὰ καὶ τὸ γένος αὐτῶν ἐξ ἀνθρώπων ἠφανισμένον³, ἐκεῖνον δ' αὐτὸν τ' ἐν εὐδαιμονίᾳ τὸν βίον διαγαγόντα τῷ τε γένει καταλιπόντα τὰς αὐτὰς τιμὰς, ἄσπερ αὐτὸς εἶχεν.

(Τὸ τέλος στο ἐρχόμενο)

1. Ἡ στάσις τοῦ Ἰσοκράτους πρὸς τὴν μοναρχία εἶναι πολὺ περισσότερο δύσκολο νὰ καθορισθῇ, ἀπ' ὅτι θὰ μπορούσε νὰ υποθέσῃ κανεὶς στηριζόμενος εἰδικῶς μόνο σ' αὐτὸ τὸ χωρίο. Ὁ Ἰσοκράτης ἐδῶ κάνει ἱστορικὴν ἀνασκόπησιν καὶ ὄχι δεοντολογία. Τὴν πολιτικὴν ἰδεολογία του τὴν εἶχε ἀναπτύξει ἤδη πολὺ πρὶν, μὲ τοὺς κυπριακοὺς του λόγους (πρβλ. π. χ. 3, 15 κ. ἐ.). Παρὰ τὴν ἱστορικὴ αὐτὴ διαπίστωσιν, ἡ πολιτικὴ του εἶναι θετικὸς προσανατολισμὸς πρὸς τὴν μοναρχία, ὄχι ὅμως ὑπὸ τὴ μορφὴ δυναστείας ἢ συστήματος, ὅσο γιὰ τὰ προσωπικὰ προσόντα τοῦ μονάρχου. Μὲ σημερινὰς ἔνοιαι, ὁ Ἰσοκράτης εἶναι ἡρωολάτρης, ὄχι μοναρχικός.

2. Ὁ Ἰσοκράτης συμφωνεῖ ἐδῶ μὲ τὸν Δημοσθένη, πού χαρακτηρίζει κι' αὐτὸς τοὺς Μακεδόνες ὡς ἀλλοφύλους, καὶ μάλιστα ὡς βαρβάρους (πρβλ. σχετικῶς Α. Δ. Κεραμοπούλου, Οἱ βάρβαροι Μακεδόνες τοῦ Δημοσθένους. Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου, 1933, σ. 63-67). Γιὰ τὴν ἐθνικότητα τῶν Μακεδόνων, ἡ ἔρευνα ἔχει καταλήξῃ σήμερον ὅτι πρόκειται γιὰ ἑλληνικὰ φύλα, πού κατὰ τὴν κάθοδον τῶν Ἑλλήνων ἔμειναν στὰ βορειότερα μέρη τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου, καὶ ἀποκλεισμένα ὅπως ἦταν γεωγραφικῶς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τοῦ νότου, γλωσσικῶς καὶ πολιτιστικῶς παρουσίαζαν αὐτοτελὴ ἐνότητα, διαφορετικὴν ἀπὸ τὰ νοτιώτερα ἑλληνικὰ κράτη. Στὴν ἰδιομορφία ἄλλως αὐτὴ συνετέλεσε καὶ ἡ ἐπιμειξία τους μὲ ἰλλυρικὰ καὶ θρακικὰ φύλα. Γενικώτερα, Α. Δ. Κεραμοπούλου, Μακεδονία καὶ Μακεδόνες. Ἀθήνα 1930.

ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι συνηθισμένοι νὰ ὑποκύπτουν στὴν ἐξουσία ἑνός, καὶ ὅτι οἱ ἄλλες φυλὲς δὲ μπορούν χωρὶς αὐτὸ τὸ συγκεντρωτικὸ πολίτευμα νὰ ὀργανώσουν καλὰ τὴ ζωὴ τους¹. Κι' ἀλήθεια, ἐπειδὴ εἶχε προσωπικὴ γνῶσιν αὐτῶν τῶν πραγμάτων, ἡ βασιλεία του ὑπῆρξε πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τίς ἄλλες. Γιατί μὲ τὸ νὰ μὴ θελήσῃ, μόνος αὐτὸς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, νὰ ἐξουσιάσῃ ὁμοφύλο ἔθνος², μπόρεσε, μόνος αὐτός, νὰ διαφύγῃ τοὺς κινδύνους πού πάντα ἀπειλοῦν τὴν αὐταρχικὴ ἐξουσία. Ὅλοι ὅσοι ἔκαναν κάτι τέτοιο μεταξύ τῶν Ἑλλήνων, εἶναι εὐκολο νὰ ἰδοῦμε ὅτι ὄχι μόνον αὐτοὶ οἱ ἴδιοι καταστράφηκαν, ἀλλὰ καὶ τὸ γένος τους ἐξαφανίστηκε ἔντελῶς³, ἐνῶ ἐκεῖνος καὶ ὁ ἴδιος πέρασε τὴ ζωὴ του εὐδαιμόνως, καὶ στοὺς ἀπογόνους του ἔχει ἀφίσει τίς τιμὰς πού εἶχε κι' αὐτός.

(Τὸ τέλος στο ἐρχόμενο)

3. Οἱ Πεισιστρατίδαι π. χ. καὶ ἡ τελείως πρόσφατη δολοφονία τοῦ Ἀλεξάνδρου τῶν Φερῶν.

ΟΙ ΝΕΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Τὰ « Προπύλαια », σὲ εἰδικὴ τακτικὴ στήλη, ἀναγγέλλουν βιβλιογραφικῶς τὰ βιβλία καὶ τὰ περιοδικὰ πού τοὺς στέλλονται

Ειρήνη ἢ Ἀθηναία : « Σιωπηλά ». Πεζογραφήματα. Ἀθήναι, 1938. Σελ. 160. Δρ. 75.

Ἐλισαίου Γιαννίδη : « Στοιχεῖα Γεωμετρίας » (γὰ τὶς ἀνώτερες τάξεις τοῦ Γυμνασίου). Βιβλιοθήκη διδαχτικῶν βιβλίων στὴ δημοτικὴ, ἀρ. 1. Ἀθήνα, 1938. Σελ. 290. Δρ. 35.

Γιώσηφ Ἐλιγιὰ : « Ποιήματα ». Συγκεντρωμένα μὲ εἰσαγωγή, ἀνάλυση, βιογραφικὸ σημείωμα ἀπὸ τὸν Γ. Κ. Ζωγραφάκη. Βιβλιοθήκη « Μπενέ - Μπερίθ », ἀρ. 2. Θεσσαλονίκη, 1938. Σελ. 176. Δρ. 50.

Γιώργου Θεοτοκά : « Τὸ Δαιμόνιο », Μυθιστόρημα. Ἐκδ. « Πυρσοῦ ». Ἀθήνα, 1938. Σελ. 188. Δρ. 50.

Ἀγγέλου Κασσιόνη : « Τύποι καὶ Οὐσία », Ἐκδοση « Ἐρευνας » Ἀγγέλου Κασσιόνη. Ἀλεξάνδρεια, Ἰούλιος - Αὐγουστος 1938. Σελ. 36.

Ἡρώς Ε. Κορμπέτη : « Πλάτωνος Ἐπιστολὴ Ζ' » (μὲ εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ σημειώσεις). Ἀνατύπωση ἀπὸ τὰ « Προπύλαια ». Ἀθήνα, 1938. Σελ. 64. Δρ. 30.

« Μακεδονικὲς Ἡμέρες ». Λογοτεχνικὸ περιοδικὸ. Διευθυντὴς Πέτρος Σ. Σπανδωνίδης. Ἔτος Ἐβδομο, Ἀρ. 1, Ἰαν. - Φεβρ. 1939. Σελ. 32. Δρ. 8.

« Μοναστηριακὰ Χρονικά ». Τριμηνιαῖον Περιοδικόν. Ἀρ. 11, Ὀκτώβριος - Δεκέμβριος 1938. Θεσσαλονίκη. Σελ. 18.

Στέφανος Μπολέτσης : « Βραδυνὰ Φῶτα ». Ποιήματα. Ἐκδόσεις Γκοβόστη. Σελ. 56. Δρ. 25.

Νικολάου Δ. Παπαχατζῆ : « Ἡ ἐπικοινωνία μας μὲ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων ». Ἐκδόσεις Συλλόγου « Οἱ φίλοι τῶν γραμμάτων », ἀρ. 2. Ἐκδοτικὸς Οἶκος Κ. Π. Παρασκευοπούλου. Βόλος, 1938. Σελ. 56. Δρ. 20.

Κλέωνος Β. Παράσχου : « Μορφές καὶ Ἰδέες » (Μορεάς, Γιαννόπουλος, Νιρβάνας, Βαλαωρίτης, Σαΐκσπηρ, Φῶτος Πολίτης, Τζῶν Κήτης, Μαβίλης, Σατωβριάνδος). Μελέτες. Ἀθήνα 1938. Σελ. 224. Δρ. 60.

Jean Syhoutris : « *Philologie et Vie* ». Οὐγγροελληνικὰ μελέται διευθυνόμενα ὑπὸ Ἰουλίου Moravcsik, ἀρ. 6. Βουδαπέστη, 1938. Σελ. 60.

Ἄλκη Κ. Τροπαϊάτη : « Ἡρώες ». Λιγνήματα. Ἐκδ. Α. Ι. Ράλλης καὶ Σία. Ἀθήνα, 1939. Σελ. 112.

Δημ. Γ. Φωκά, ὑποναύρχου ἐ.ἀ. : « Καράβια τοῦ Ἀγῶνος », μὲ δώδεκα ἠχρωμες χαλκογραφίες **Λυκ. Κογεβίνα.** Ἐκδοσις Κογεβίνα. Ἀθήνα, 1938. Σελ. 80. Δρ. 2500.